

**ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLi
FİLLERİN SEMANTİĞİ**

Kerime ÇALIŞ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2022

ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

Kerime ÇALIŞ

T. C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2022

T. C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Kerime Çalış tarafından hazırlanan “Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği” başlıklı bu çalışma 24/10/2022 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Bülent GÜL

Üye: Prof. Dr. Ferruh AĞCA
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Oktay BERBER

Üye: Doç. Dr. Emrah BOZOK

Üye: Doç. Dr. Kenan Azılı

ONAY

(İmza)

Doç. Dr. Oytun MEÇİK

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kerime ÇALIŞ
İMZA

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKİLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

ÇALIŞ, Kerime

Doktora-2022

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada, Eski Türkçede bazı çatı ekli fiillerin anlamları ile kök fiil anlamları arasında meydana gelen anlam değişiminin sebepleri anlam ve işlev etkileşimi çerçevesinde ortaya konması amaçlanmıştır.

Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden anlam değişmesine uğrayan çatı ekli fiiller tespit edilmiştir. Değerlendirmede kullandığımız ölçüt ve yöntem olarak; öncelikle çatı ekli fiilin anlamları, kök fiillerin anlamlarıyla karşılaştırıldı. Karşılaştırma sonucunda çatı ekinin fiile yeni bir anlam kazandırmasındaki rolü tespit edilmeye çalışıldı. Sonra çatı ekinin meydana gelen yeni anlamdaki işlevleri kök fiil ve çatı ekli fiillerin kullanıldığı cümlelere bütüncül bir bakış açısıyla bakılarak değerlendirildi. Söz diziminde cümledeki özne-nesne ilişkisinde meydana gelen değişiklikleri ortaya çıkarmak için istem teorisi ve anlamsal rollerden faydalanıldı.

Sonuç olarak; bağlamda anlam yapısı, anlam nitelikleri ve sınırları değişen çatı eklerinin türetimlik işlevinde değerlendirilmesi gerektiği, söz konusu eklerin türetimlik işlevinde yeni bir anlam kazanarak yeni bir fiil meydana getirdiğinde çatı kategorisinin bazı niteliklerini aldığı görülür. Bu aşamadan sonra; tarihi ve günümüz çatı eklerinin, türetimlik işlevinde sözlükselleşme meydana getirmiş eklerden çıkmış olabileceğini düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, çatı, semantik, anlamsal roller, anlam değişmesi.

ABSTRACT

SEMANTICS OF VOICE VERBS IN OLD TURKISH

CALIS, Kerime

PhD-2022

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Ferruh AGCA

In this study, it is aimed to reveal the reasons for the change in meaning between the meanings of some voice verbs with suffixes being added to verbs in Old Turkish, within the framework of meaning and function interaction.

Verbs with morphemes have been determined from Old Turkish texts in runic, Old Uyghur and Karakhanid Turkish. As the criteria and method we use in the evaluation; first of all, the meanings of the verb with the voice suffix were compared with the meanings of the voice verbs. As a result of the comparison, the role of the suffixes in giving a new meaning to the verb was tried to be determined. Then, the functions of the suffix in the new meaning were evaluated by looking at the sentences in which the voice verbs and the verbs with the affixes are used from a holistic perspective. In order to reveal the changes in the subject-object relationship in the syntax, volition theory and semantic roles were used.

As a result; in this context, it is seen that the suffixes whose meaning structure, semantic qualities and boundaries change should be evaluated in the derivation function, and when the aforementioned suffixes gain a new meaning in the derivation function form a new verb. It takes some of the characteristics of the voice category. After this stage; we think that the historical and contemporary suffixes may have emerged from the suffixes that created lexicalization in the derivational function.

Keywords: Old Turkish, voice, semantics, semantic roles, semantic change.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	7
Konusu	7
Problemi	8
Amacı	8
Önemi	8
Yöntemi	9
BİRİNCİ BÖLÜM	10
1. ÇATI KAVRAMI	10
1. 1. Fiil ve Çatı Kategorisi	10
1. 2. Çatı Konusu Üzerine Yapılan Çalışmalar	14
1. 3. Çatı Kategorisi ve Türetimlik İşlevi	18
1. 4. Çatı ile Geçişlilik-Geçişsizlik Kavramlarının İlgisi	21
1. 5. Dünya Dillerinde Çatı Kavramı	23
1. 5. 1. Etken Çatı	24
1. 5. 2. Edilgen Çatı	24
1. 5. 3. Ettirgen Çatı	25
1. 5. 4. Dönüşlü Çatı	26
1. 5. 5. İşteş Çatı	27
1.6. Çatı Eki Almış Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri	28
1. 6. 1. -(X)n- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	28
1. 6. 2. -(X)ş- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	29
1. 6. 3. -r-, -Ir, -Ur- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	29
1. 6. 4. -(X)l- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	29
1. 6. 5. -(X)z- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	29
1. 6. 6. -(X)t- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri	29
1. 6. 7. -DXr- Ekli Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri	29
1. 6. 8. -GUr- Ekinin Hareket Nitelikleri	30
1. 6. 9. -(X)k Ekinin Hareket Nitelikleri	30
1. 7. Çatı Ekli Fiillerde Semantik Kavramı	30
1. 8. Fiilde Çatı İstem İlişkisi ve Anlamsal Roller	32
1. 8. 1. İstem Düzeyleri	34
1. 8. 1. 1. Mantıksal İstem Düzeyi	34
1. 8. 1. 2. Anlamsal İstem Düzeyi	34
1. 8. 1. 3. Söz Dizimsel İstem Düzeyi	34
İKİNCİ BÖLÜM	36

2. ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ.....	36
2. 1. -(X)n- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	36
2. 2. -(X)ş- Çatı Ekli Fillerin Semantiği.....	102
2. 3. -r-, -Ir-, -Ur- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	138
2. 4. -Ar- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	158
2. 5. -(X)l- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	161
2. 6. -(X)z- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	199
2. 7. -(X)t- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	205
2. 8. -DXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	239
2. 9. -GXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği	253
2. 10. -(X)k- Çatı Ekli Fiillerin Semantiği	264
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	271
3. ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİK VE İŞLEVSEL ALGORİTMASI	271
3. 1. Yapım ve Çekim Ekleri Kategorilerinin Sınırlılıkları	271
3. 2. Sözlükselleşme	272
3. 3. Türetimlik İşlevindeki Çatı Eklerinin İşlevsel ve Anlamsal Görünümü	273
3. 3. 1. -(X)n- Ekinin Algoritması.....	273
3. 3. 2. -DXr- Ekinin Algoritması	274
3. 3. 3. -(X)t- Ekinin Algoritması.....	275
3. 3. 4. -(X)z- Ekinin Algoritması	276
3. 3. 5. -GXr- Ekinin Algoritması	277
3. 3. 6. -(X)l- Ekinin Algoritması.....	278
3. 3. 7. -(X)ş- Ekinin Algoritması	279
3. 3. 8. -(X)k- Ekinin Algoritması.....	280
SONUÇ.....	282
KAYNAKÇA.....	286
DİZİN	294

KISALTMALAR

Taranan Eserlerin Kısaltması

AY	Altun Yaruk	Kaya 1994
BK	Bilge Kağan	Ölmez 2012
BT I	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1970
BT II	Berliner Turfan Texte	Röhrborn 1971
BT III	Berliner Turfan Texte	Tezcan 1974, 1975a
BT V	Berliner Turfan Texte	Zieme 1975a
BT VII	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1976, 1977
BT VIII	Berliner Turfan Texte	Kara/Zieme 1977
BT XIII	Berliner Turfan Texte	Zieme 1985a
BT XX	Berliner Turfan Texte	Zieme 1999e
BT XXI	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2001
BT XXIII	Berliner Turfan Texte	Zieme 2005c
BT XXV	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2007a
BT XXVI	Berliner Turfan Texte	Kasai 2008
BT XXVII	Berliner Turfan Texte	Durkin-Morano 2010
BT XXVIII	Berliner Turfan Texte	Yakub 2010
BT XXIX	Berliner Turfan Texte	Kasai 2011
BT XXXIV	Berliner Turfan Texte	Shogaito vd. 2015
BT XXXVI	Berliner Turfan Texte	Yakub 2016
BT XXXVII	Berliner Turfan Texte	Wilkens 2016
BT XXXVIII	Berliner Turfan Texte	Kasai 2017
DKPAM	Daśakarmapathaavadānamālā	Elmalı 2016
DLT	Divānū Lugāti't-Türk	Ercilasun 2015
E I	Yenisey Yazıtları	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013

HT II	Hsüan Tsang	Ölmez 2002
HT III	Hsüan Tsang	Ölmez/Röhrborn 2001
HT IV	Hsüan Tsang	Toalster/Claver 1977
HT V	Hsüan Tsang	Tugesava 1980
HT VI	Hsüan Tsang	Ölmez 1994
HT VII	Hsüan Tsang	Röhrborn 1991
HT VIII	Hsüan Tsang	Röhrborn 1996
HT IX	Hsüan Tsang	Barat 1993
HT X	Hsüan Tsang	Tezcan 1975
Huast	Huastanift	Özbay 2014
IRK	Irk Bitig	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013
KB	Kutadgu Bilig	Arat 1999
İPKPÖ	İyi Prens Kötü Prens Öyküsü	Hamilton 1998
KT	Köl Tigin	Ölmez 2012
M I	Manichaica	Le Coq 1938
M II	Manichaica	Le Coq 1919
M III	Manichaica	Le Coq 1922
Maitr	Maitrisimit	Ş. Tekin 2019
ŞU	Şine Usu	Ölmez 2012
T	Tonyukuk	Ölmez 2012
Talas	Talas Yazıtı	Yıldırım/Aydın/Alimov 2013
TT I	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1929a
TT II	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1929b
TT III	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1930a
TT IV	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1930b
TT V	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain 1931a

TT VI	Türkische Turfn Texte	Bang/Gabain/Rachmati 1934
TT VII	Türkische Turfn Texte	Arat 1937
TT VIII	Türkische Turfn Texte	Gabain 1954
TT IX	Türkische Turfn Texte	Gabain/Winter 1958
TT X	Türkische Turfn Texte	Gabain 1959
U I	Uigurica	Müller 1908
U II	Uigurica	Müller 1911
U III	Uigurica	Müller 1922
U IV	Uigurica	Müller 1931

Genel Kaynakların Kısaltması

DTS	Drevne Tyurskiy Slovar'
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish
ESTYA	Sevortyan
Wilkens	Wilkens 2021
KEWTS	Stachowski 2019
Leksika	Tenişev
OTWF	Old Turkic Word Formation
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu
UWNEU	Röhrborn
VEWT	Räsänen

Kelimelerin Kısaltması

bkz. : Bakınız

bs. : Basım

C : Cilt

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

S. : Sayı

s. : Sayfa

ss. : Sayfa sayısı (sayfalar arası)

vb. : Ve benzer

vd.: Ve diğerleri

İŞARETLER

A : {/a/, /e/}

I : {/ı/, /i/}

U : {/u/, /ü/}

X : {/ı/, /i/, /u/, /ü/}

ŋ : Nazal n (ng).

ɲ : Palatal n (ny).

* : Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekil.

+ : İsim kökünü gösterir.

- : Fiil kökünü gösterir.

( ) : Eksik harf olduğunu gösterir.

... : Hasarlı ya da kayıp olan kısımları gösterir.

[ ] : Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları gösterir.

= : Kelimenin eşanlamlısını gösterir.

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir.

< > : Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu gösterir.

~ : Kelimenin farklı yazılışlarını gösterir.

ÖN SÖZ

Çalışmamızın konusu Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait metinlerde yer alan Eski Türkçede semantik değişime uğrayan çatı ekli fiillerin kök anlamıyla arasındaki anlam farklılıkları ele alınmıştır. Söz konusu anlam değişmelerinin sebepleri anlam bilim, köken bilim ve istem teorisi çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, amacı, problemi, yöntemi, kuramsal çerçevesi ve konu üzerine yapılan çalışmalar verilmiştir.

Birinci bölümde “Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği” adlı çalışmamızda çatı kategorisinin kuramsal çerçevesi ortaya konulmuştur. Bu çerçevede çatı kavramı, çatı ve türetimlik ilişkisi, çatı kategorisinin sınırları gibi alandaki problemlere değinilmiş ve bu sorunsalda çatının yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinin taranması sonucunda ortaya çıkan anlamı değişen çatı ekli fiiller bağlamlarıyla birlikte verilmiştir. Madde başı olarak alınan çatı ekli fiiller anlam bilim, köken bilim ve istem teorisi bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde çalışmamızın tarama, fişleme ve analiz aşamalarının sonucunda ortaya çıkan veriler değerlendirilmiştir. Bu veriler araştırma problemi sınırlılıkları, amacı ve yöntemi göz önüne alınarak işlenmiştir. Bu şekilde çalışmamızın bulgularına göre kuramsal bir çerçeve ortaya konmaya çalışılmıştır.

“Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği” adlı çalışmamızın Türk dilinin tarihî dönemlerinin dil yadigârlarından çatı konusu üzerine yapılacak çalışmalara bir katkı sağlamasını umuyoruz.

Çalışma süreci boyunca benden ilgi, yardım ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca’ya teşekkürü bir borç biliyorum.

Kerime ÇALIŞ

GİRİŞ

İnsan yaşamında merkezi bir konumda yer alan dil, kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumun kültürel kodlarını ve niteliklerini, yaşayış biçimlerini yansıtan sosyal bir iletişim ağıdır. Dilde, insan varlığının binlerce yıldır varoluşunun şekillendirdiği olgular söz konusudur. Bir dilin söz varlığı ve gelişmişlik düzeyini ait olduğu kültür belirler. Bu nedenle kelimelerin derin yapısında toplumların inanç, adet, gelenek ve görenekleri vb. kültür varlıklarından söz edilebilir. Bir toplumun dünyaya bakış açısı ve kültürel kodları dil incelemesiyle tespit edilebilir. Bu bağlamda anlatım gücünü daha etkin kılmak amacıyla dilin ve kültürün başlıca yansıtıcıları olan atasözleri deyimler, kalıp sözler, niteleyiciler ve eş dizimlere başvurulur.

Dil, insan hayatında çok boyutlu bir işleve sahip olduğundan birçok bilim dalı tarafından incelenmiş ve araştırma konusu olmuştur. Dili inceleyen ve araştırma konusunun odağı olan başlıca alan ise dil bilimidir. Dil bilim, dünya dillerini yapı, işleyiş ve anlam bakımından müdahale etmeden karşılaştırır ve elde edilen bulgular neticesinde dünya dilleri üzerinde genel geçer kurallar belirler. Başka bir deyişle dillerin yapı ve anlamlarını analiz eder. Dil bilgisi ise bir dilin ses, yapı, anlam, söz dizim özellikleri ve kurallarını inceler. Söz konusu kuralları incelerken müdahale ederek yeni kurallar ortaya koyabilir. Dil bilim ve dil bilgisinin tartışmalı araştırma konularından biri de çatı kategorisidir. Bu bağlamda; Türk dilinde şu ana kadar pek çok araştırmacı tarafından çatı konusu ele alınıp anlam, işlev ve yapı bakımından değerlendirilmiştir. Ancak çatı kategorisi üzerine yapılan çalışmalarda çatı konusu sadece yapı ve işlev açısından ele alınmış, semantik yönüne yeterince yer verilmemiştir. Araştırmamızın amacı “Eski Türkçede Çatı Ekli Fiillerin Semantiği” konusunu işlevsel ve anlamsal bağlamda ele alarak çatı eklerinin anlam değişimelerindeki yeri ve rolünü ortaya çıkarmaktır. Böylelikle çatı eklerinin semantik yapısının Eski Türkçe metinler bağlamında araştırılmasıyla elde edilen bulgular üzerinden konuyla ilgili problemlerin çözülmesini umuyoruz.

Konusu

Eski Türkçede bazı çatı ekli fiillerin anlamları ile kök fiil anlamları arasında meydana gelen anlam değişiminin sebeplerini anlam ve işlev etkileşimi çerçevesinde araştırmaktır.

Problemi

Geleneksel dilbilgisinde çatı ekli fiiller “ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik, dönüşlülük vb.” kategorilerinden sınıflamaya tabi tutulur. Bazı çatı ekli fiillerse söz konusu kategorilerden bağımsız olarak yeni anlamlar kazanır. Örneğin; *öt-* ‘geçmek’ > *ötgür-* ‘nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek, girmek, bir problemi etrafıca anlamak ve açıklayabilmek’; *tart-* ‘tartmak, çekmek, sürüklemek’ > *tartın-* ‘(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak’ anlamlarına gelir. Bu durum birtakım dil bilimsel problemlerin meydana gelmesine sebep olur: Çatı kategorisini oluşturan ekler aracılığıyla türeyen fiillerden bir kısmı çatı işlevi ve anlamlarını korurken, bir kısmında oluşan anlam gelişimlerinin sebebi nedir? Bu soruyu cevaplamak amacıyla bazı hipotezler ortaya sürülebilir:

1. Çatı eklerinin donması sonucu işlev kaybı ve anlam çatallanmaları meydana gelmiş olabilir.
2. Eski Türkçede kök anlamından uzaklaşan çatı ekli fiillerin yeni anlamı ile kök anlamı arasındaki geçişte çatı kategorisini oluşturan ekler ortak anlamsal niteliklere sahip olarak türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Araştırma problemimizin çözümü ile bazı çatı ekli fiillerin anlamının kök anlamından nasıl uzaklaşıp değiştiği sorunu ve çatı eklerinin dil bilgisindeki yeri gibi tartışılmalı konular çözülebilecektir.

Amacı

Çatı, anlamsal değişim ve cümle içinde öğeler arası rol dağılımında oldukça etkin olduğundan dilin anlamsal boyutunun şekillenmesinde önemli rol oynar. Dilin anlamsal yapısının çözümlenmesinde çatı eklerinin semantik yapısı ortaya konmalıdır. Çatı ekli fiillerin bazılarının kök fiil anlamlarına göre değişmesini açıklamak bu çalışmanın amacıdır.

Önemi

Konumuzla ilgili yapılan çalışmalarda çatı ekli fiiller ağırlıklı olarak biçimsel ve işlevsel olarak ele alınmıştır. Araştırmamızda ise doğrudan Eski Türkçede çatı eki almış fiillerin kök ya da gövde anlamları verilip çatı ekli anlamları belirlendikten sonra anlam bilimsel inceleme yapılmıştır. Doğrudan Eski Türkçede çatı ekli fiillerin semantiği üzerine yapılan bir çalışma tespit edilememiştir. Çatı ekli fiilleri yapı, işlev ve anlam olarak ele alan bazı çalışmalar mevcuttur.

Yöntemi

Kuramsal Çerçeve: Çalışmamızda Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Maniheist metinler, Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Maitrisimit, Berliner Turfan Texte, Türkische Turfan Texte, Hsüan Tsang Biyografisi, Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk dil yadigârlarında geçen çatı ekli fiiller art zamanlı tarihi karşılaştırmalı yönleme göre fişlenmiştir. Ayrıca çatı ekli fiillerin kök ya da gövde halleri anlam sınıflaması yapılarak verilmiştir. Bu yöntem sayesinde Eski Türkçe çatı ekli fiillerin geçtikleri bağlamdaki anlamlarını kök fiil anlamlarıyla karşılaştırmak mümkün olmuştur. Böylece kök ya da gövde biçimindeki fiillerin anlamlarından çatı eki aldıklarında uzaklaşanlar ve değişenler semantik değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Kullanıldıkları ilk anlamla sonraki anlamlar arasındaki geçiş ve bu geçişte çatı eklerinin rolü belirlenmeye çalışılmıştır.

Hipotezler: Çatı ekli fiillerden bazıları türedikleri fiillerin anlamlarından niçin uzaklaşırlar? Bu bağlamda çatı eklerinin anlamları ve işlevleri arasındaki etkileşimin etkisi ne ölçüdedir?

Literatür: Araştırma problemimizi doğrudan ele alan bir çalışma Eski Türkçede tespit edemedik.

Varsayımlar: Çatı ekli fiillerden bazılarının anlamı kök ya da gövde halindeki biçimlerinin anlamına göre bir hayli değişmiştir. Eski Türkçede bu anlam değişimlerinin sebebi tarihsel art zamanlı metin bağlamlı anlam bilim temelinde bir çalışmayla ortaya çıkarılabilir. Eski Türkçe döneminde çatı ekli fiillerin anlam ve işlevleri metin bağlamında tespit edilebilir.

Kapsam ve Sınırlılıklar: Çalışma kapsamında araştırılacak konu Runik harfli metinler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Maniheist metinler, Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Maitrisimit, Berliner Turfan Texte, Türkische Turfan Texte, Hsüan Tsang Biyografisi, Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk eserleri ele alınmıştır. Bu metinlerde çatı ekli fiiller bağlamlarıyla tespit edilip anlamsal olarak incelenecektir. Kök ya da gövde halindeki anlamlarıyla karşılaştırılmıştır.

Veri Toplama Tekniği: Art zamanlı metin bağlamlı anlam bilim temelinde fişleme yaparak çalışmamızda veri toplanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÇATI KAVRAMI

1. 1. Fiil ve Çatı Kategorisi

Fiil, bir cümlede iş, oluş, kılış, hareket ve durum bildirir. Bu çerçevede fiil bir cümlenin olmazsa olmaz ana unsurudur. Bir fiil aldığı eke göre anlam değiştirebilir. Bu bağlamda bir fiilin aldığı bazı çatı ekleri, fiilde köklü anlam değişikliği yapmayarak çatı işleviyle kullanılırken, bazı fiillerin anlamında değişiklik meydana getirir ve yeni sözlüksel anlam kazandırır.

Çatı kavramı ağırlıklı olarak morfolojik, işlevsel, söz dizimsel ve sözlüksel boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu kategoriyi inceleyen araştırmacılar anlam boyutuna etraflıca değinmemişlerdir. Hâlbuki Eski Türkçede geçen çatı ekli fiillerden bazılarının anlamları kök ya da gövde anlamlarından uzaklaşmıştır. Söz konusu anlamsal değişimin meydana gelmesinde çatı eklerinin rolünü belirlemek gereklidir. Dilde kullanılan eklerin işlevleri vardır. Dil bilgisinde ek kullanımları, ek yığılmaları, kalıplaşmalar sebeplidir. Bu bakımdan çatı kavramı morfolojik, işlevsel, morfo-sentaktik, morfo-semantik ve semantik olarak ele alınmalıdır. Anlamsal incelemeyi yapabilmek için çatı ekleri kullanıldıkları bağlamlardan tespit edilmelidir. Bu şekilde çatı kategorisinin nitelikleri ve dildeki yerinin belirlenmesinin mümkün olacağını düşünüyoruz.

Araştırmacılar çatı kavramını, “fiilin özneye göre durumu”, “fiilin özne ve nesneyle ilişkisi” ve “fiilin aldığı çeşitli çatı eklerinin özneye göre durumu” bakımından açıklar: Lüvimov’a göre çatı, “bir fiilin hususi eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemidir” şeklinde açıklar ve çatı kategorisinin fiilin gramer bölümlerine katılması gerektiğini dile getirir. Ayrıca araştırmacı çatıları yedi gruba ayırır: Asıl çatı (Geçişli fiiller), ortanca çatı (geçişsiz fiiller), tutuluşlu çatı (edilgen çatı), dönüşlü çatı, karşılıklı çatı (işteş; -(1)ş- ekinin geçişli fiillere gelmesiyle oluşur.), müşterek çatı (işteş; -(1)ş- ekinin geçişsiz fiillere gelmesiyle oluşur.), teşvikli çatı (ettirgen çatı), (Lüvimov, 1963: 150). Genel olarak verilen çatı tasniflerinden farklı olarak araştırmacı asıl çatı ve ortanca çatıya yer verir ve çatıyı tanımlarken fiilin aldığı ekleri ön plana çıkarır.

Kükey, fiil tabanlarına getirilen -(X)n-, -(X)l-, -(X)ş-, -(X)t-, -DXr-, -(X)r- ekleri vasıtasıyla elde edilen değişimleri çatı olarak adlandırır. Çatıyı “fiillerin özne ve nesnelere göre gösterdikleri özellikler” olarak tanımlar (Kükey, 1972: 43).

König, çatıyı “fiilin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimdir” şeklinde ifade eder. Araştırmacı etken, edilgen, dönüşlü ve işteş çatı türlerinden bahseder (König, 1983: 114).

Ediskun, çatı için “bir fiilin belli bir yapıcı ya da belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmede, kendi hareketinin birden çok yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök ya da gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir” der (Ediskun, 1985: 219).

Crystal, çatı kavramını “cümlelerin anlamını değiştirmeden bir fiilin öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkiyi nasıl etkileyebildiğini tespit etmeyi amaçlayan kategoridir” şeklinde açıklar (Crystal, 2008: 515).

Yücel, “Türk Gramerinin Sorunları” adlı eserindeki yayınlanmış bildirisinde çatı kavramını, “özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantıdır. Bu bağlantıda, fiilin niteliği yahut aldığı ek sebebi ile, “nesne” nin de yeri olabilmektedir. Ayrıca, söz konusu bağlantı çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Ancak, çatıyı belirlerken “şekil” değil, “işlev” esas alınmalıdır” şeklinde ifade eder. Araştırmacı, geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kavramının dışında tuttuğunu söyleyerek çatıyı; yalın çatı, dönüşlü çatı, edilgen çatı, öznesiz (meçhul) çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve işteş çatı olmak üzere yedi bölüme ayırır (Yücel, 2010: 282). Yücel’in çatı tanımında fiille öznenin karşılıklı ilişkisi ve söz konusu ilişkinin niteliğinin açıklanması ön plana çıkar. Araştırmacının çatı tasnifinde ise yalın çatı, öznesiz (meçhul) çatı ve oldurgan çatı kategorileri diğer bazı çatı sınıflamalarından ayrılır.

Topaloğlu, Gürlek, tarafından çatı “öznenin yüklemine belirttiği işi yapmasına, bu işin etkisi altında kalmasına veya bunun dışında onunla belli biçimlerde ilgili olmasına göre çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerine getirilmesiyle oluşturulur” şeklinde tanımlanır. Araştırmacılara göre çatı, edilgen çatı, dönüşlü çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve işteş çatı olarak sınıflanır. Bu sınıflamada oldurgan çatı sınıfı dikkat çeker (Topaloğlu, Gürlek, 2016: 8)

Hengirmen (1995: 202)’ye göre çatı, eylemlerin nesne alıp almadıklarına ya da öznelerin durumuna göre çatı eklerinin eylem kök ya da gövdelerine getirilerek yeni eylem türetmesidir. Araştırmacı çatı eklerinin hem türetimlik hem de gramer vazifeli ekler olduğunu dile getirir.

Grunina, “çatının geleneksel betimlenmesinde söz dizimsel yüzey yapılarıyla yetinilir, dolayısıyla çatının söz dizimsel ve anlamsal yönleri arasında ciddi bir ayrım

yapılmazdı. Genel anlam bilimin gelişmesiyle çatının tanımlanması da değiştirilmiştir” şeklinde ifade eder (Grunina, 1997: 198).

Aksan (2007: 103-104), çatıyı, eylemin, anlattığı iş, oluş, kılınışın özne ve nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği olarak tanımlar. Araştırmacının, çatı tanımında fiillerin cümlelerin öğelerine farklı anlam yükleriyle bağlandığı ifade edilir. Aksan, çatı türlerini etken, edilgen, orta, geçişli, geçişsiz, dönüşlü ve işteş şeklinde sınıflar. Bu sınıflamada orta, geçişli ve geçişsiz kategorileri dikkat çeker.

Demircan, çatı kavramını “sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye çatı denir” şeklinde betimler (Demircan, 2003: 11).

Uzun, çatı kavramını “tümcede yer alan öğelerin, geleneksel anlatımla tümce öğelerinin sayı ve görev açısından yüklemcil eylemle olan anlamsal ilişkilerine dayanan bir dilbilgisel kategoridir” şeklinde tanımlar (Uzun, 2006: 75). Bu tanımda, cümle öğelerinin niceliğine ve işlevine yapılan vurgu dikkat çeker.

Gencan (2007: 379), çatı kavramını, eylemlerin nesnelere, öznelere göre olan özellikleri şeklinde tanımlar.

Karaağaç’a göre, “yüklem, özne ve nesnenin anlam ilişkisi, çatı olarak bilinir. Türkçede eylem kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan eylemden eylem yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve varlık ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; eylemin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden biçim değişikliğine çatı değişikliği denir”. Araştırmacı, çatıyı türlerine, aldıkları eklerle ve işlevlerine göre kendi içlerinde edilgen çatı, etken çatı, ettirgen çatı, bilinmez çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı şeklinde sınıflandırır (Karaağaç, 2013: 598). Karaağaç, çatıyı yüklem, özne, nesne ilişkisine bağlar ve çatı sınıflamasına bilinmez çatıyı dahil eder.

Kara (2016: 1205)’ya göre çatı, fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.

Üstünova (2012: 9)’ya göre, edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük ekleri yeni hareketleri karşılamadığından türetme ekleri değildir. Araştırmacı çatı eklerini eylem işletme ekleri arasında değerlendirir ve çatı kavramını a. yapısal durum sergileyenler: edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik, dönüşlülük; b. yapısal durum sergilemeyenler: etkenlik, geçişlilik, geçişsizlik olmak üzere iki grupta inceler.

Eraslan, (2012: 313-316), çatılarına göre fiilleri, türemiş fiiller başlığı altında edilgen, dönüşlü, karşılıklı, ettirgen ve olumsuz fiiller olarak aldıkları yapım eklerine göre sınıflandırmıştır.

Eker (2016: 283), çatıyı olumsuzluk, ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik, sıklık ve kuvvetlendirme şeklinde sınıflar. Bu sınıflamada olumsuzluk, sıklık ve kuvvetlendirme çatı türleri arasına alınmıştır.

Banguoğlu, çatıyı fiil tabanının aldığı farklı görünüşlerin özne ile olan ilişkisi olarak değerlendirir. Görünüş terimini ise “Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her biri” şeklinde açıklar ve çatıyı yalın görünüş, olumsuz görünüş, edilgen görünüş, dönüşlü görünüş, karşılıklı görünüş ve ettirgen görünüş olmak üzere altı gruba ayırır. (Banguoğlu, 2019: 411). Araştırmacı çatıyı görünüş (aspect) terimi ile açıklar. Bu açıklamada fiilin farklı görünüşlerinin özne ile ilişkisi vurgulanır ve çatı sınıflamasına yalın görünüş ile olumsuz görünüşü de dahil eder.

Korkmaz, çatı kavramını “Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Eğer bu tanımları biraz daha açmak gerekirse, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak, cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir, diyebiliriz” şeklinde değerlendirir (Korkmaz, 2019: 495). Araştırmacı fiilin özne ile bağlantısı açısından etken, meçhul, edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatı olmak üzere başlıca altı çatı türünden söz eder (Korkmaz, 2019: 499).

Çatı üzerine yapılan çalışmalarda çatı sınıflamaları genellikle fiilin özne ile ilişkisi bakımından yapılmıştır. Bazı çalışmalarda ise fiilin nesne ile bağlantısı dikkate alınmıştır. Ancak genel kanının, çatının özne-yüklem ile ilgili olduğu, geçişlilik ve geçişsizliğin kelimelerin sözlüksel nitelikleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Çatı ekleri, fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilin özne ve nesne ile ilişkisi bakımından ortaya koyduğu eylemin anlamında bazı değişiklikler yapar:

Etken çatıda kök ya da gövdeden oluşan bir fiil *eden* anlamsal rolde özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde nesne olarak cümleyi oluşturabilir. Örneğin,

a) İşçiler köprüyü yıktı.

Edilgen çatılı fiil derin yapıdaki nesneyi *etkilenen* anlamsal rolünde özne konumuna yükseltir ve bu özne yapılan işten etkilenir. Örneğin,

b) Köprü yıkıldı.

Ettirgen çatılı fiil, eden, *deneyimci* gibi anlamsal rollerde özne, yönelme durum ekli tamlayıcısı almış öge ve *etkilenen* anlamsal rolünde nesne alabilir. Ettirgen çatılı fiil örnekte *eden* anlamsal rolündeki özneye (adam), *eden* anlamsal rolünde özne işlevinde yönelme durum eki almış başka bir ögeye (işçilere), *etkilenen* anlamsal rolündeki nesne konumundaki ögeyi (köprü) yaptırır. Bu durum söz diziminde öge artırımına sebep olur. Örneğin,

c) Adam köprüyü işçilere yaptırdı.

İsteş çatılı fiil *etkilenen*, *deneyimci* gibi anlamsal rollerde birden fazla özne görevinde öge cümlede ister. Örneğin,

d) Arabalar çarpıştı.

Dönüşlü çatılı fiil *eden*, *etkilenen* gibi anlamsal rollerde özne isteyebilir. Örneğin,

e) İşçiler yıkandı.

Meçhul çatılı fiil cümlede *eden*, *deneyimci* gibi anlamsal rollerde herhangi bir özne istemez. Nesne, yönelme durum ekli tamlayıcı gibi ögeler alabilir. Örneğin,

f) Denize girilmez.

Çatı, “fiillerin aldıkları çatı eklerinin, özne, nesne ve tümleç görevindeki ögelerle kurdukları anlamsal, biçimsel ve söz dizimsel ilişkiye göre ortaya çıkan görünümüdür”. Çatı türlerinin verdiğimiz tanıma göre, biçimsel, anlamsal ve söz dizimsel olarak etken, edilgen, işteş, dönüşlü, meçhul ve ettirgen olmak üzere altıya ayrılması gerektiğini düşünüyoruz.

1. 2. Çatı Konusu Üzerine Yapılan Çalışmalar

Çatı kategorisiyle ilgili sorunların hâlâ devam etmesi nedeniyle pek çok araştırmacı çatı konusuyla yakından ilgilenmiş ve söz konusu konuyla ilgili çok fazla araştırma yapılmıştır. Nitekim çatı ekli fiillerin anlam değişimleri üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Bu da bize çatı çalışmalarının ve çatı konusunun tam anlamıyla çözümlenmediğini gösterir. Çatı kategorisiyle ilgili pek çok kitap, tez, makale ve bildiri yayınlanmıştır ancak çalışmanın sınırlılığını göz önünde bulundurarak sadece kitap ve tez yayınlarına yer vermeyi uygun gördük. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar şu şekildedir.

Kitaplar

Demircan, Ömer (2003). Türk Dilinde Çatı. İstanbul: Papatya Yay.

Çalışmada, iki konu esas alınmıştır; birincisi eylemin anlamına etki eden tümceye dışarıdan katılan ekler ve ettirgen olarak nitelenen öznel ilişkilerdir. İkincisi ise bilgisel

süzgeç olarak ifade edilen bazı bilgilerin metin bozulmadan tümceden dışlanmasıdır. Çatı kavramının her yönüyle ele alındığı bu çalışma, konuyla ilgili makale ve bildirilerin yeniden gözden geçirilerek bir araya getirilmesi sonucu oluşmuştur.

Karabulut, Ferhat (2011). Türk Dili ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi. Ankara: Grafiker Yay.

Söz konusu çalışmanın temelini dil biliminin iki düzlemi olan derin yapı ve yüzey yapı oluşturmuştur. Dünya dillerindeki evrenselliklerden biri olan edilgen yapılar üzerinde durulmuş, başta Türk dilinin lehçeleri olmak üzere dillerdeki edilgen yapı tipolojisi ele alınmıştır.

Topaloğlu, Ahmet- Gürlek, Mehmet (2016). Türkçede Fiiller ve Çatıları. İstanbul: Kesit Yay.

Bu eserde, Türkçe Sözlük ve Güzel Türkçenin Sözlüğü adlı çalışmaları hazırlanırken elde edilen fiiller ve çatıları üzerinde durulmuştur. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde “fiiller ve çatıları”, ikinci bölümde “çatılarına göre fiiller”, üçüncü bölümde ise “bir isim ve bir yardımcı fiille oluşan birleşik fiiller” gibi konulara yer verilmiştir.

Terbish, Baasanjav (2019). Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı. Ankara: TDK Yay.

Bu eserde, Türkiye Türkçesi ve çağdaş Moğolcadaki çatı kategorisi karşılaştırılarak incelenmiştir. Geleneksel yaklaşımlar ve teorilerden faydalanılarak hem tarihsel hem de çağdaş Türk ve Moğol dillerinden toplanan malzemeler değerlendirilmiştir.

Tezler

Koca, Zeynep (2004). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatılarının İşlevsel Özellikleri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğündeki (1998) fiiller ölçü alınarak eş zamanlı olarak incelenmiştir. Fiiller çatı özelliklerine ve yapılarına göre sınıflanmıştır.

Aydoğdu, Tahsin (2007). Türkçe ve İspanyolcada Çatı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi.

Türkçe ve İspanyolcadaki çatı kavramı ve çatıların kullanım özellikleri karşılaştırılarak her iki dildeki çatı ekli fiillerin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

Duru, Mehmet Özgür (2008). Türk Dilinde Edilgen Çatı (Tarihî Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması). Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Tezde, edilgen çatılı fiiller Türk dilinin tarihî seyri içinde art zamanlı yönetime göre tespit edilmiş ve edilgen yapı türleri, kullanım işlevselliği, üretici-dönüşümsel dil bilim kuramından yararlanılarak bağlamlarıyla birlikte incelenmiştir.

Sebzecioğlu, Turgay (2008). Türkçede Edilgenlik. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Bu çalışmada, Türkçedeki edilgen yapıların Eski Türkçeden günümüz Türkçesine kadar olan gelişim süreci, biçimsel, söz dizimsel, anlam bilimsel ve edim bilimsel açılardan art zamanlı ve eşzamanlı olarak incelenmiştir.

Aslan, Burcu (2009). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Çalışmada Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar olan süreçte çatı eklerinde görülen işlev kaybı ve işlev kayması incelenmiştir. İşlev kaybına veya kaymasına uğramış fiiller, kendinden önceki ve sonraki dönemlerdeki hâlleri ile karşılaştırılmıştır. Dönmez, Hatice (2012). (Kâmûs-ı Türkî'ye Göre) Türkçede Fiilden Fiil Yapan Ekler ve Kullanılışları. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu çalışmada, Kâmûs-ı Türkî temel alınarak Türkiye Türkçesindeki fiilden fiil yapan ekler tespit edilmiş, ekler şekil ve fonksiyon bakımından değerlendirilmiştir. Fiil çatısı gibi özel fonksiyonlarda ise yalnız şeklin değil anlamın da belirleyici olduğu üzerinde durulmuştur.

Yılmaz, Seda (2012). Türkiye Türkçesi Çatı Şekilleri ve İşlevleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü -Yüksek Lisans Tezi.

Araştırmada, Türkiye Türkçesi çatı şekilleri işlevsel dil bilimi yöntemiyle ele alınmış ve söz konusu şekiller bağlamlarıyla yerine getirdikleri işlev bakımından sınıflandırılmıştır.

Çakır, Uğur (2013). Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Bu çalışmada, çağdaş Türk lehçelerinde görülen fiil çatıları, tarihî Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesindeki çatılarla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca lehçelerde çatı ekleri dışında değişik yollarla da çatı kurulduğu üzerinde de durulmuştur.

Yıldız, Muharrem (2014). Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu çalışmada, Türk Runik harfli metinlerden, Maniheiz ve Budist çevreden, Karahanlı, Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesinden seçilen örnek metinlerdeki çatı ekleri bağlamlarıyla birlikte işlevleri ve yüklendiği görevler bakımından incelenmiştir. Soydan, Serpil (2016). Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çatı. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Araştırmada, Ali Şîr Nevâî'nin Manzum eserleri ve Hüseyin Baykara'nın Divân'ı taranarak çatı ekli fiiller tespit edilmiştir. Tespit edilen çatı ekli fiiller anlam ve işlev açısından değerlendirilmiş fakat fiillerin kendilerinden önceki kelimelerle oluşturduğu mecaz anlam dikkate alınmamıştır.

Uysal, Bilal (2016). Türkçede İşteş Çatı. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi.

Söz konusu çalışmada, Cumhuriyet dönemine ait seçilen dokuz romandan işteş yapıllı fiiller tespit edilmiş, işteş çatı oluşturan yapılar ve işlevleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca tezde çatı ekli fiillerin anlamsal olaylarına kısmen de olsa yer verilmiştir.

Ünüvar, Dursun (2016). Başkurt Türkçesinde Ettirgen Çatı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Araştırmada, Başkurt Türkçesinde ettirgen ve oldurgan yapılar biçimsel, sözcüksel ve çözümlemeli yöntemle ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Hüseynova, Türkan (2017). Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Baskurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi.

Çalışmada Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerindeki fiil çatıları incelenmiş, fiil teşkilinde kullanılan morfeimlerin çatı kategorisindeki görevleri ve çağdaş Türk lehçelerinde fiil kullanımında ortaya çıkan çatı ve anlam farklılaşmaları ortaya konulmuştur. Ayrıca tezde yabancı dillerdeki fiil çatıları ile Türk lehçelerindeki fiil çatıları, oluşum şekilleri tablolarla karşılaştırılmıştır.

Dursun, Sıdıka (2017). Türkçede Ettirgen Yapılar. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Türkçede ettirgenlik kavramın işlevsel bir yaklaşımla ele alan bu çalışmada işlevden biçime, biçimden işleve uzanan bir inceleme yöntemi uygulanmıştır. Ayrıca tezde

ettiren biçimbirimler de anlam bilimsel özelliklerine göre ve üretkenliklerine göre değerlendirilmiştir.

Erol, İpek (2017). Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çatısı. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Söz konusu tezde, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki çatı ekli fiiller karşılaştırılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında fiil çatısı bakımından büyük farklılıkların söz konusu olmadığı, yalnız çatı eklerinde farklılıkların olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Atasoy, Şelale (2018). Türkiye Türkçesinde Oldurganlık Çatı Eklerinin İşlevleri ve Görünümleri. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Yüksek Lisans Tezi.

Çalışmada, Türk romanlarından seçilen oldurgan çatılı fiiller tespit edilmiş, söz konusu fiillerin işlevleri ve görünümleri ele alınmıştır. Ayrıca oldurganlığın yalnızca morfolojik kategori olmadığı, leksikolojik ve sentaktik öğelerle de karşılanabildiği üzerinde durulmuştur.

Alagöz, Boyraz, Ebru (2019). Eski Anadolu Türkçesinde Çatı. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Doktora Tezi.

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden seçilen bazı eserler çatı eki alan fiiller bakımından taranmıştır. Bu eserlerde çatı ekli fiillerin cümleye kattıkları anlamlar üzerinde durulmuş ve anlam sınıflamasına gidilmiştir. Ayrıca çatı ekli fiiller istemlerine göre de incelenmiştir.

1. 3. Çatı Kategorisi ve Türetimlik İşlevi

Çatı eklerinin yapım eki mi yoksa çekim eki sınıfına mı girdiği sorunsalı üzerine farklı görüşler mevcuttur.

Akerson (2016:142), çatı ekleri çekim eki sayılmalıdır. Çünkü fiillerin aldığı çatıya göre özneleriyle kurduğu ilişkilerinin değiştiğini, fiilin anlamının korunduğunu, fakat tür değişikliğinin gerçekleşmediğini söyler.

Hatipoğlu (1974: 11)'na göre, kelime kök ya da gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir kavram kazanmasını sağlayan ve sayıları çok olan eklere “yapım ekleri” denir.

Hacıeminoğlu (1984: 21)'na göre, fiilden fiil yapan ekler, fiil kök veya gövdelerinin Türkçedeki belirli yapım eklerini almak suretiyle, bünye, anlam ve mahiyet bakımından değişikliğe uğramış yeni şekilleridir. Çatı ekli fiillerden bilindiği üzere bazılarının temel anlamı değişmiş ve yeni anlamlar oluşmuştur. Bu tanıma göre söz

konusu fiiller değerlendirildiğine anlamı değişmiş çatı ekli fiillerin yapım eki olarak değerlendirilmesi gerekir.

Korkmaz (2019, 495-496)’a göre,

Çatı ekleri, aslında şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımından aynı şekil birliği içerisindeki öteki yapım ekleriyle ortaklaşırlar. Ancak çatı eklerinin yapım ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir durumu vardır. Bu değişikliğin belirtilebilmesi için fiilden fiil yapan ekleri taşıdıkları özelliklere göre iki alt gruba ayırmak gerekir:

- A. Birinci gruptakiler tür itibarıyla çatı ekleri ile birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde köklü birer anlam değişikliği yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve gövde ile kaynaşmış durumdadır: aldır- (söylenenlere aldırma), ayır-, barış-, bildir-, canlan-, çalış-, çevir-, dağıl- vb. Bu türlü ekleri ve bunlarla kurulmuş olan fiilleri genellikle çatı kavramı dışında tutmak ve fiilden fiil türeten ekler grubunda ele almak uygun olur. Yukarıdaki örneklerde yer alan ekler, tarihî gramer gelişme şartları açısından aslında gramer görevi yüklenmiş birer çatı ekleri olsalar bile, tarihî gelişme şartları içinde, bugün artık bu özelliklerini kaybederek eklendiği fiile yeni birer sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir.
- B. İkinci gruptakiler ve çatı kategorisine girenler ise, eklendiği fiilin temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, fiilin nesne ve özne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir: iç-/iç-il-, iç-ir-; giy-/ giy-in-, giy-dir-; ver-/ver-il-, ver-dir-, vb.

Çatı eki olarak oluşan fiillerin eklendikleri kök ya da gövdenin anlamından uzaklaştığı örnekler Eski Türkçede mevcuttur. Oluşan yeni anlamın her zaman kök anlama bağlı oluşmadığı örnekler metinlerde tespit edilmektedir.

Grunina (1997, 197)’ya göre “Türkçede çatı fiillerinin belirtilerine dil kategorisinin türü açısından bakılırsa daha çok kelime yapımı alanına ait olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber gramer değerinin de ağır bastığı çatı ekleri yalnız yapım eki olarak nitelendirilemez. Bundan dolayı çatı ekleri gramer kelimesinin yapısında ayrı bir morfem tipini teşkil ederek çatı gövdesi denilen bir biçim birimi olarak ayırt edilebilir. Çatı ne yapım ne çekim olup aralarında bir nevi geçiş kategorisini oluşturur”.

Korkmaz (2014: 494-515), Banguoğlu (2015: 411-418), Bilgegil (2014: 249-250), Bilgin (2013: 416-420) gramer kitaplarında çatı konusunu ayrı bir başlık altında değerlendirmektedirler. Ergin (2009: 200-213) fiil çatısına dair ayrı bir başlık açmamakla beraber, konuyu yapım ekleri içerisinde ele almaktadır. Yazar, fiil çatısını fiilden fiil yapma ekleri başlığı altında yapım ekleri üzerinden izah etmiştir. Eker (2016: 283) eylemden eylem yapma ekleri adı altında çatıyı değerlendirmiştir.

Birçok araştırmacı yapım ve çekim eklerinin sınırlılıklarının ne olması gerektiği konusunda ortak paydada buluşurken bazı eklerin sınırlılığı tam olarak belirlenememiştir. Türkçede bazı ekler hem çekim eki hem yapım eki görevinde kullanılırlar. Bu durum bir karmaşıklığa yol açar ve eklerin sınırlılığını zorlar. Çatı ekleri de bu durumun içinde yer alır. Örneğin; arıt- ‘temizletmek’ < arı- ‘temizlemek’ ; *kêçür*- ‘affetmek’ < *kêç*- ‘(bir yerden) geçmek’. Eski Türkçe metinlerden aldığımız hemen yukarıdaki örneklerde *arıt*- fiilinde çatı eki kendi (ettirgenlik) işlevinde kullanılırken, *kêçür*- fiiline gelen çatı eki ise türetimlik işlevi gömüştü ve yeni bir sözlüksel birim meydana getirmiştir. Nitekim Erdem (2011: 86), çatı eklerinin cümlelerin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir görev üstlendiğinden ve düzenli çekimlendiğinden dolayı çatı eklerinin bu özellikleri ile onları bir ölçüde çekim ekine yaklaştığını diğer yandan çatı ekleriyle türeyen kelimelerin sözlüklerde yer alması ve ilgili eklerin fiilin anlamında büyük değişiklikler katmasından dolayı onları bir ölçüde yapım ekine yaklaştığını ifade eder.

Çatı ekleri Eski Türkçede çok sayıda örnekte temel anlamından uzaklaşarak fiilden fiil yapan bir yapım eki gibi işlev görmüştür. Bu eklerin türetimlik işlevini yerine getirdiğinde çatı eklerinin bazı işlevsel ve anlamsal niteliklerini alabildiği görülür.

Örneğin:

adar- ~ *adır*- “ayırmak” (Caferoğlu 1968: 3).

adart- <ada-r-t- “zarar vermek, engellemek, engel olmak” (EDPT 68).

bilmekke *adartdaçı* tıdıg adalarıg tarķarıp üçünç orunķa kirürler

“bilmeye zarar verecek engelleri tehlikeleri uzaklaştırıp üçüncü yere girerler”

(AY 73/10).

adart- eylemi “zarar vermek, engellemek, engel olmak” anlamları ile *adar*- eyleminden farklı bir sözlüksel değere sahiptir. *adart*- eyleminin ifade ettiği bu anlamlarda bir kimseye veya nesneye etki etme söz konusudur. -(X)t- eki türetimlik işlevi ile yeni bir sözlüksel anlam meydana getirirken çatının bazı niteliklerini de bünyesinde taşır. Bu tarz fiilleri Eski Türkçe metinlerden tespit edip çatı eklerinin

işlevini, fiile kattığı anlamları tespit etmek gerekir. Böylelikle çatı eklerinin Türk dilindeki yeri, işlevi ve anlamsal nitelikleri ortaya çıkmış olur.

Korkmaz (2011: 359-360)’a göre çatı eklerinin bir gramer görevi vardır. Sözlük görevi yoktur. Sözlük görevi olduğu zaman asıl fiilin anlamına etki yapar, anlam değiştirir.

Yaz-, yazıl-, yazış- diyoruz. Yaz- fiilinin anlamı sabit kalıyor. Ama yazış- da yazma işinin karşılıklı yapıldığını gösteriyor. Demek ki esas fiilde sözlük anlamında bir değişiklik yok. Anlam değişikliği söz konusu değil. O hâlde “çatı ekleri, esas fiile bir işlev anlamını değiştirmeden başka bir işlev yükleyen eklerdir”. Eğer bir anlam değişikliği var ise, o takdirde çatı eki değildir. Şimdi bakınız. Yak- diyoruz. Yakın- diyoruz. Yakın-’ta çok değişik bir anlam ortaya çıkmıştır: yak- değil yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Yani sözlüksel değişim söz konusudur. Eğer böyle bir anlam farkı meydana getiriyorsa o takdirde bu ekler çatı eki değildir. Bu anlama tesir eden ekler tarihî gelişme bakımından ele alınırsa aslında birer çatı ekiydi. Zaman içinde çatı eki özelliğini kaybederek birer yapım eki özelliğine gelmişlerdir.

Gülsevin (1998: 126), çatı eklerinin üst üste kullanılabilmelerinin, Türk dilinin ifade gücünü ekler marifetiyle arttırmasına çok güzel bir örnek oluşturduğunu fiil kökleri (veya tabanı) üzerine gelen her bir çatı ekinin fiili ya pekiştirdiğini ya da özne veya nesnesini değiştirdiğini ifade eder.

Kelime kök veya gövdelerine eklenen yapım ekleri, kelimelerin türünü ve anlamını değiştirmeye muktedir olduğundan yeni bir sözlüksel değer katar. Çekim eklerinde ise eklendikleri kelimelerde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmesi ve tür değişikliği yapması söz konusu değildir. Korkmaz (2019: 496), çatı eklerinin fiilden fiil türettikleri ve üst üste gelebildikleri için yapım ekine yaklaşımları, birer gramer görevi yüklenmiş olduklarından da çekim ekiyle ortaklaşmaları sebebiyle her iki kategoriye de giremeyeceğini belirtir. Araştırmacı bu eklerin sözlüksel değerdeki yapım ekleriyle gramer işlevi yüklenen fiil çekimi arasında özel bir gramer kategorisi oluşturduğunu düşünür. Bu verilerin ışığında; türetimlik işlevi görüp yeni bir sözlüksel anlam meydana getiren çatı ekli fiillerin yapım eki başlığı altında yer alması gerektiğini düşünüyoruz.

1. 4. Çatı ile Geçişlilik-Geçişsizlik Kavramlarının İlgisi

Bazı araştırmacılar çatı ile geçişlilik ve geçişsizlik konusunu birleştirmiş, kimi araştırmacılar ise geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı konusunun dışında

tutmuşlardır. Ancak genel kanının, çatının özne-yüklem ile ilgili olduğu, geçişlilik ve geçişsizliğin kelimelerin sözlüksel nitelikleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Türkçede çatı bakımından genellikle fiiller nesnelere ve öznelerine göre olarak ayrılır. Nesnelere göre fiiller geçişli-geçişsiz, öznelerine göre fiiller ise etken, edilgen, ettirgen, dönüşlü ve işteş şeklinde sınıflandırılır. Bu bağlamda geçişlilik-geçişsizlik daha çok nesne ile ilgilidir.

Örneğin;

Çocuk yattı.

Gül, çocuğu yatırdı.

İlk cümlede çocuk özne durumundayken, ikinci cümlede çocuk nesne durumundadır.

O hâlde *yat-* fiili geçişsiz, *yatırmak* fiili geçişlidir ve nesne alabilir hâle gelmiştir.

Çocuk kaçtı.

Gül çocuğu kaçırdı.

Yine *kaç-* fiili geçişsiz, *kaçır-* fiili ise geçişlidir:

Korkmaz (2003a: 543), geçişlilik-geçişsizlik kavramlarını çatı kategorisinin dışında tutmuş, kök ve gövde hâlinde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanmadığını belirtmiştir. Çatı tasnifinde geçişli, geçişsiz, oldurgan ve olumsuz çatı kavramlarına yer vermemiş fakat fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleri ile genişlemesinden sonra ortaya çıkan geçişlilik-geçişsizlik özelliğinin çatı kategorisinde incelenmesinin uygun olduğunu belirtmiştir.

Gencan, oldurgan ve ettirgen çatıyı fiilin nesne ile ilişkisine göre tanımlamakta ve fiil-nesne ilişkisini geçişlilik-geçişsizlik niteliklerine bağlamaktadır. Araştırmacı, oldurgan çatının “geçişsiz eylemin kök ya da gövdesine -t, -ir, -tır, eklerinden birinin gelmesiyle” oluştuğunu dile getirirken (1979: 331); ettirgen çatının ise, “geçişli eylemin kök ya da gövdesine -t, -ir, -tır eklerinden birini getirerek ikinci, üçüncü dereceden geçişli olmasıyla” meydana geldiğini (1979:333) ifade ederek ettirgen çatıyı geçişlilikle ilişkilendirmektedir. Gencan, öznelerine göre çatıları ise, etken, edilgen, dönüşlü ve işteş olmak üzere dörde ayırmaktadır (1979:335).

Yücel, “Türk Gramerinin Sorunları” adlı eserdeki yayınlanmış bildirisinde çatı kavramını, “özne ile fiilin gösterdiği iş veya oluş arasındaki bağlantıdır. Bu bağlantıda, fiilin niteliği yahut aldığı ek sebebi ile, “nesne” nin de yeri olabilmektedir. Ayrıca, söz konusu bağlantı çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Ancak, çatıyı belirlerken “şekil” değil, “işlev” esas alınmalıdır” şeklinde ifade eder. Araştırmacı, geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kavramının dışında tuttuğunu söyleyerek çatıyı; yalın çatı, dönüşlü çatı, edilgen çatı,

öznesiz (meçhul) çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı ve işteş çatı olmak üzere yedi bölüme ayırır (Yücel, 2010: 282). Yücel'in çatı tanımında fiille öznenin karşılıklı ilişkisi ve söz konusu ilişkinin niteliğinin açıklanması ön plana çıkar. Araştırmacının çatı tasnifinde ise yalın çatı, öznesiz (meçhul) çatı ve oldurgan çatı kategorileri diğer bazı çatı sınıflamalarından ayrılır.

Üstünova (2012: 8)'e göre, "çatı eklerinin türetimlik mi işletimlik mi oluşu, sözlüksel konuma mı dil bilgisel konuma mı sahip oluşu kesinleşmemiştir. Eylemin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin çatı eklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı ve bu özelliğin geçişsizliğin çatının konusu olup olmadığı, çatının, eylemin mi cümlemin mi konusu olduğu, hatta ele alınış biçimi, öğretim yöntemleri vb. pek çok konu netleşmeyi beklemektedir".

1. 5. Dünya Dillerinde Çatı Kavramı

Çatı (Rus. залог [zalog]) terimi, Yunanca diathesis kelimesi ile ilgilidir. Bu dilde söz konusu kelime, nesnel gerçeklikteki "eylem (hareket)" ile "eden (fâil)" arasındaki bağıntıların karşılayıcısıdır. Rusçada çatı ulamı kavramı da bu yönde şekillenmiş ve kabul görmüştür (Guzev, Yılmaz: 96).

Hint- Avrupa dillerinin gramerinde çatı olarak adlandırılan şeyin, Türk dilleri ile ne içerik olarak ne de ifade yapısı olarak tam bir benzerliği vardır. İçerik yönü dil bilgisel anlamların niteliği ve terkibi ile ayrılır. Özellikle Hint-Avrupa dillerinde belirlenen çatı anlamlarıyla örtüşmeyen Türk fiil çatı anlamlarının aydınlatılması sorunundaki zorluklar çok büyüktür ve aslına bakılırsa bunlar çatının geleneksel tanımına da uymuyorlar. Buna bağlı olarak, bu şekillerin çatıya dahil edilmesi kuşku doğurmaktadır ya da onları çatı sınırları dışına alma ve özel şekil bilgisel oluşumlar olarak yorumlama denemeleri yapılmaktadır (Şçerbak, 2019: 112-113).

Çiftli, (2019, 1342)'ye göre, "mezîd fiil kalıplarının, türetilen fiillere kazandırdıkları anlamlara ve konu ile ilgili kavramlara bakıldığında bunların bir kısmının, Türkçedeki etken, edilgen, işteş, dönüşlü, geçişsiz ve geçişli kavramlarının Arapça karşılıklarının olduğu görülür".

Çatı değişikliği Arapçada ise fiil köklerinin genellikle başına ve ortasına getirilen eklerle (zâid harflerle) sağlanır. Bu harfler fiillerin çatısını değiştirebildikleri gibi çatı değişikliği dışında fiillere başka anlamlar da kazandırır (bkz. Yıldırım, 2000: 210-248).

1. 5. 1. Etken Çatı

Mastar hâlinde bulunan çatı eklerinden birini çatı işlevinde almamış yalın fiiller etken çatılıdır.

Rusçada ve İngilizcede etken çatı eylemi yapan öznesi belli olan cümlelerde bulunur.

Örneğin,

Matb idet domoy [mat idyot damoy]

I wrote a letter.

“Anne eve gidiyor”.

“Bir mektup yazdım”.

Etken (ma'lûm) çatıda Arapçada özneye yer verilir. Dilin söz dizimsel özelliği gereği fiil+özne+nesne şeklinde cümle oluşturulur. Örneğin,

فَتَحَ الطَّالِبُ الْبَابَ

Fetehat'talibul baba.

“Öğrenciler kapıyı açtı.”

Kurallı cümlelerde Moğolcada etken çatı Türkçede olduğu gibi özne+nesne+fiil şeklindedir.

Bitamin dutagdahad biye sulidana

“Vitamin eksildiğinde beden yorulur” (Terbish, 2019: 235).

Türkçede kurallı cümlelerde özne+nesne+fiil söz diziminde etken çatı bulunur. Bu söz dizimi Altay dillerinin tipik cümle düzenidir.

Örneğin,

Öğrenciler kapıyı açtı.

1. 5. 2. Edilgen Çatı

Hint-Avrupa dillerinde edilgen çatı veya pasif şekli, geleneksel tanıma göre, dilde belirtilmemiş veya adın çekilmiş hâliyle belirtilmiş ve özne tarafından adın yalın hâlinde bulunan nesneye doğru özne tarafından yapılan bir hareketi anlatırken, Türk dillerinde bu şeklin içeriği biraz daha geniştir ve onlardaki fiil yapısının pasifliğini hareketi yapan öznenin belirsizliği veya açık olmayışı olarak kabul etmek gerekir. Bundan dolayı, bir taraftan edilgen çatı şeklinin oluşumu geçişsiz fiiller yardımıyla mümkündür, diğer taraftan geçişli fiillerle yapılan edilgen çatı şekli, sınırlı ölçülerde ve bazı dillerde olsa da adın -i hâli şeklini “yönetebilir” (Şçerbak, 2019: 112-113).

Rusçada etken fiiller –sya göstergesini alarak edilgen anlamı işaretler. Örneğin,

Zavod vıypolnyaet plan [zavot vypalnayet plan]

“Fabrika planı tamamlıyor.”.

Plan vıypolnyaetsya zavodom [plan vıypalnayetsa zavodam] (Pulkina, İ. M. v.d. 212-215).

“Plan fabrika tarafından tamamlanıyor.”.

İngilizcede edilgen çatı gramer görevli yardımcı fiiller ve fiillerin 3. hâliyle işaretlenir ve formülü geniş zamanda şu şekildedir:

nesne + am/is/are (yardımcı fiil) + fiilin 3. hâli.

A lot of books are read

“Birçok kitap okunur”.

Edilgen çatı formülü geçmiş zamanda şu şekilde kurulur:

nesne + was/were (yardımcı fiil) + fiilin 3. hâli.

The book was read

“Kitap okundu”.

Arapça bükümlü bir dil olduğundan edilgen (meçhul) çatıyı oluşturmak için fiil kökünde değişiklik yapar. Örneğin,

فُتِحَ البابُ

fetehat’talibul baba.

Öğrenciler kapıyı açtı.

فُتِحَ الطَّالِبُ البابُ

futiha’l bâbu

Kapı açıldı.

Terbish, Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada, kendiliğinden meydana gelen oluş, durum, arkaik gerçek edilgen yapı, yeni gerçek edilgen yapı ve şahıssız edilgen yapı olmak üzere beş edilgenlik türü olduğunu söyler (Terbish, 2019: 137-164).

Edilgen örnekler Moğolcada azdır ve çatı ekiyle işaretlenir. Örneğin,

Tenger tselmeed neegdev

“Gökyüzü açıldı” (Terbish, 2019:139).

Türkçede edilgen çatıda gramer görevli yardımcı fiiller vazife almaz. Altay dillerinin yapısı ve söz dizimi özellikleri gereği kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur. Rusçada edilgen çatıyı oluşturma yollarından biri sona gelen -sya ekidir. Bu ekin sona gelerek edilgen çatıyı oluşturmaya Türkçeyle şekil olarak benzer.

Örneğin,

Araba yıkandı.

1. 5. 3. Ettirgen Çatı

Ettirgen çatı kategorisi Hint-Avrupa dillerinde bulunmaz.

Rusçada ettirgen çatı zactavlyat’ yardımcı fiili ve mastar hâlindeki bir fiilden meydana gelir. Örneğin,

Çelovek zactavlyayet raboçih rabotat. [Çilavek zastavlayet raboçih rabotat]

“Adam işçileri çalıştırıyor”.

İngilizcede ettirgenlik kavramı “make” yardımcı fiiliyle mastar biçiminde bulunan bir fiilden verilir. Örneğin,

The boss made me worked.

“Patron beni çalıştırdı”.

Eklemeli bir dil olan Moğolcada ettirgenlik Türkçe gibi çatı ekleriyle sağlanmaktadır. Örneğin,

Sayhan üneegee aluulçihlaa da.

“Güzel öküzümü öldürttüm ya” (Terbish, 2019: 79).

Türkçede ettirgen çatıda gramer görevli yardımcı fiiller vazife almaz. Altay dillerinin yapısı ve söz dizimi özellikleri gereği kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur.

Örneğin, Gömleği işçiye yıkattım.

1. 5. 4. Dönüşlü Çatı

Bu çatı türünde eylemi yapan özne aynı zamanda eylemin sonucundan etkilenir.

Guzev ve Yılmaz’a göre, “Rus dil biliminde “dönüşlü fiiller” terimi, dönüşlü, işteş ve edilgen bağıntıları ileten çatı oluşumlarının yanı sıra, дивиться [divit’sya] “hayranlıkla, hayretle bakmak”, догадываться [dogadivat’sya] “sezmek, tahmin etmek”, подниматься [podnimat’sya] “(yukarı) çıkmak, yükselmek”, рыться [rit’sya] “eşmek, eşelemek”, ухитряться [uxitryat’sya] “zor olan, hüner gerektiren bir işi kurnazlıkla başarmak” gibi -ся ekine sahip olup çatıyla ilgisi olmayan çok sayıda müstakil fiil leksemmini kapsayan bir kavramı temsil eder” (Guzev, Yılmaz: 99).

Rusçada dönüşlülük kavramı ifade eden çatılar -sya eki tarafından işaretlenir. Geçişli fiil bu takıyı alarak geçişsiz olur ve dönüşlü çatı niteliği kazanır. Örneğin:

Matb odevaetsya [mat adivayetsa]

“Anne giyiniyor.”.

İngilizcede dönüşlülük çatısı dönüşlü zamirler ve etkin fiiller vasıtasıyla işaretlenir. Örneğin,

I washed myself.

“Yıkandım”.

Çiftli, (2019: 1361)’ e göre “dönüşlü fiilin Arap dilindeki karşılığı olan mutâvaatın yaygın tarifi ise, “müt‘addî fiilin etkisini mefulün kabul etmesi” biçimindedir. İki

dildeki tarifiñ farklılığı açıktır. Olgu aynı olsa da iki dilde tarifiñ farklı yapılması, tarif yapılırken geçişlilik olgusuna farklı açılardan yaklaşıldığını ve tariflerin farklı açılardan kurgulandığını göstermektedir. Mutavaat dışındaki diğer çatı kavramlarının tariflerinin ise Türkçe karşılıklarının tariflerine daha yakın olduğu görülmüştür”. Arapçada dönüşlü (mutâvaat) çatı fiil kökünde olan harf değişikliği ve zâid harflerle (kelime başı ve sonuna getirilen harfler) sağlanır. Örneğin,

اِمْتَنَطَ عَلَيَّ

imteşete aliyyün

“Ali tarandı”.

Moğolcada “ööriygöö” ‘kendini’ kelimesiyle dönüşlülük işaretlenir. Bu dilde dönüşlülük çatı eki yoktur (Terbish, 2019: 191).

Türkçede dönüşlü çatı kelimenin sonuna gelen çatı ekleriyle veya dönüşlülük zamirleriyle oluşur. Rusçada edilgen çatıyı oluşturma yollarından biri sona gelen -sya ekidir. Bu ekin sona gelerek edilgen çatıyı oluşturmaları Türkçeyle şekil olarak benzer. Örneğin,

Ali yıkandı.

1. 5. 5. İşteş Çatı

Rusçada -sya göstergesiyle geçişli fiiller işteş anlamı işaretler. Ayrıca “vmecte”, “drug drugy” gibi işteşlik ifade eden zamirlerle de karşılıklı ya da birlikte yapma kavramları işaretlenebilir. Örneğin,

Ya vctretil druga. [ya fstretil druga] Ya vctretilsya c drugom [ya fstretilsya zdrugam]
“Arkadaşa rastladım.”. “Arkadaşla buluştum.”.

Mıy napisali pis’mo vmeste. [mıy napisali pismo vmeste]

“Birlikte mektubu yazdık”.

İngilizcede işteş çatı bulunmadığından iş yapma kavramı “each other”, “one another” ve birlikte iş yapma kavramı (all) together kelimeleriyle işaretlenir. Örneğin,
We like each other.

“Birbirimizden hoşlanıyoruz”.

Arapçada işteş (müşâreket) çatı fiil kökünde olan harf değişikliği ve zâid harflerle (kelime başı ve sonuna getirilen harfler) sağlanır.

يُكَاتِبُ الْمُعَلِّمُ مُدِيرَ الْمَدْرَسَةِ

Yukatibu el’muallimu müdire’l medreseti

“Okulun Müdürüyle öğretmen yazışıyor”.

ضَارِبٌ عَلَيَّ مُحَمَّدٌ

Darebe Aliyyün Muhammedün

“Ali ile Muhammed dövüştü”.

Terbish’e göre mongolistik geleneğinde “müşterek yapılma” müşterek çatı ve “karşılıklı yapılma” karşılıklı çatı başlıkları altında incelenir. Araştırmacı bu iki çatı kavramının işteş çatı başlığı altında incelenmesi gerektiğini söyler (Terbish, 2019: 210).

Çağdaş Moğolcada bu çatının “karşılıklı yapılma”, “müşterek yapılma”, “tekerrür ve devamlılık” anlamları -ld- ekiyle, “karşılıklı yapılma anlamı” -lts- ekiyle işaretlenir. Örneğin,

Bid hyatadtay eregçin emegçnee udzeltsene!.

“Biz Çinlilerle sonuna kadar savaşacağız” (Terbish, 2019: 220).

Türkçede işteş çatıda kelimenin sonuna gelen çatı ekleri bu çatıyı oluşturur. Bu ekin sona gelerek işteş çatıyı oluşturması Moğolcayla şekil olarak benzeşir.

Örneğin,

Arkadaşlar buluştu.

Bütün bu örneklerden hareketle dünya dillerinde çatı kavramı şu şekilde özetlenebilir: İngilizcede çatı kavramı genellikle gramer vazifeli kelimelerle sağlanırken, Rusçada -sya eki ve gramer görevli kelimelerle sağlanır. Nitekim Rusçada çatı türlerinden çoğu -sya ekiyle yapılır. Yine Türkçe ve Moğalcada çatı eklerle yapılırken, Arapçada ise fiil kökünde meydana gelen harf değişikliğiyle yapılır.

1.6. Çatı Eki Almış Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri

Fiillerin meydana getirdikleri eylemin hareketinin bir yönü olabilir. Bazı fiillerde hareketin yönü içten dışa “kusmak, tükürmek”, bazılarında dıştan içe “yutmak, yemek” söz konusudur. “Gitmek, koşmak, yüzmek vb.” hareket ifade eden fiillerde merkezden (hareketin başlangıç noktası) dışa (hareketin bitiş noktası), “gelmek, (geri) dönmek vb.” dıştan merkeze doğru yön bildiren fiiller mevcuttur. Çatı ekli fiiller de hareketin yönünü etkileyip değiştirebilme gücüne sahiptir.

1. 6. 1. -(X)n- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Dönüşlülük ekinin hareket yönü dıştan içe doğrudur. Fakat tespit edilen türetimlik işlevindeki -(X)n- ekli örneklerin yüzde doksanında hareketin yönü içten dışa doğrudur. Bu ek, bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu

çerçevede -n- dönüşlülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüş daha sonra çatı eki özelliği kazanmış olabilir.

1. 6. 2. -(X)ş- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Bu ekte bir işin karşılıklı ve birlikte yapılması söz konusudur. Bu çerçevede -(X)ş- ekinde hareketin yönü (eylemi yapan kişilerde) karşılıklıdır.

1. 6. 3. -r-, -Ir, -Ur- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

Tespit edilen fiillerin yüzde ellisi hareketin yönünün içten dışa (bir kimseye yöneltme) doğru çevirerek anlam alanını değiştirmiştir. Nitekim -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir.

1. 6. 4. -(X)l- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)l- eki, tespit ettiğimiz fiillerin çoğunda dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve bir çok örnekte dönüşlülük işlevinde (hareketi kendisine yöneltme) tespit edilmiştir. Bununla birlikte hareketin yönünün içten dışa doğru (başkasına yöneltme) geliştiği örnekler de tespit edilmiştir. Yani söz konusu ek karmaşık bir yapı sergiler.

1. 6. 5. -(X)z- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)z- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

1. 6. 6. -(X)t- Ekli Fiillerin Hareket Nitelikleri

-(X)t- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

1. 6. 7. -DXr- Ekli Fiillerin Hareket Yönü Nitelikleri

Türetimlik işleviyle -DXr- eki bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ya da nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur.

1. 6. 8. -GUr- Ekinin Hareket Nitelikleri

İçten gelen edimi (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yöneltir. -GXr- ekinin türediği kök, gövde fiilde olmayan iletilen duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi derin yapıda öne çıkmaktadır. turgur- ‘(at vb.) ehlilleştirmek’ eyleminde bir canlıyı (at, köpek vb.) eğiterek evcil hâle getirme söz konusudur. Sonuç olarak söz konusu eylemlerde meydana gelen hareketin sonucu başka canlı üzerinde etki yapar ve o canlıyı harekete geçirir.

1. 6. 9. -(X)k Ekinin Hareket Nitelikleri

-(X)k- eki tespit ettiğimiz fiillerin bir bölümünde dıştan gelen bir etki ya da uyarıcının bir kişi ya da nesneyi etkilemesi, harekete geçirmesi söz konusudur. Bu çerçevede dıştan içe doğru hareket niteliği meydana gelir. Ayrıca içten dışa doğru örnekler de tespit edilmiştir.

1. 7. Çatı Ekli Fiillerde Semantik Kavramı

Cümle ses, biçim, öğelerin işlevi, söz dizimi ve anlam açısından incelenmelidir. Bir cümle anlam ve işlev bakımından ele alındığında çözümlemesi yapılabilir. Cümlenin anlam yapısının ve anlam özelliklerinin ortaya konması için cümlenin geçtiği bağlam kullanıldığı metnin özellikleri de göz önüne alınmalıdır. Çatı ekli fiillerin işlevleri ve anlamsal özellikleri incelendiğinde bu eklerin işlevleri ve cümlede kullanıldıkları bağlamda taşıdıkları anlamları tespit etmek önemlidir. Kök ya da gövde hâlindeki fiile eklenen çatı ekleri bazen anlamı değiştirebilir. Söz konusu anlam değişiminin ve meydana gelen farklı anlamın tespiti teoride yeni veriler ortaya koyabilir.

Hacıeminoğlu (1984: 21-22)’na göre, türemiş fiillerde kök veya gövdeye gelen ekler aracılığıyla oluşan anlam değişikliği, daima kök veya gövdedeki anlam yönündedir. Bazı örneklerde kök fiilin anlamı ile ondan türemiş fiilin anlamı arasında oluşan büyük farklar eklenen ekten değil anlamsal olaylardan meydana gelir.

Aksan (2020: 111-112) anlam değişmesini “anlatılan olay, bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesidir” şeklinde açıklar. Çatı ekli fiil göstergesinde meydana gelen anlam değişiminde çatı eklerinin taşıdıkları işlevlerin ve anlamsal rollerin tespitiyle bu eklerin dilbilgisindeki yeri konumlandırılabilir. Nitekim, Grunina (1997: 198)’e göre “söz dizimsel birimlerin ifade düzeyi ile anlam düzeyine sahip olmasından hareketle anlam düzeyi bir yapı olarak algılanmaktadır.

Cümlelerin anlam yapısı, cümlelerin söz dizimsel yapı biçimi, içindeki çekimli kelimelerin gramer değerleri sözlüksel anlamların birbiriyle bağdaşarak birleşmesinden oluşmaktadır. Anlam yapısının ortaya çıkarılması amacıyla daha basit ilkel söz dizimsel yapılar, biçimleri ile anlamları arasındaki bağıntıları açıklamak suretiyle sonradan gelen daha karışık söz dizimsel yapılarla karşılaştırılmalıdır”.

Musaoğlu, (2008: 6), Türkçenin üst dil bilgisi kategorilerini oluşturan yapısal, anlamsal ve işlevsel etkenlerin bilişsel algılanma temelinde ele alınması gerektiğini söyler ve en yeni dil bilimi yöntemlerinin uygulanması gerektiğini ekler.

Eker (2016: 283), dilin tüm boyutları ve işlevleriyle anlamı iletmek amacına yönelik bir iletişim dizgesi olduğunu, bu nedenle eylem çatılarını belirlemede en önemli ölçütün anlam olması gerektiğini söyler. Araştırmacıya göre tüm söz dizimsel yapılar, dilin anlam dizgesinden ayrılmadan ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Grunina (1997: 202), çatının mahiyet ve işleyişini anlamak için çatılı fiil öbeğinin anlam düzeyinin incelenmesi gerektiğini belirtir. Araştırmacı cümlelerin anlam yapısının temel unsurları olan anlam öznesi ve eylem, yani mantıki dil bilgisel düzeyi ve fiillerin aldığı nesnelerin anlamsal rollerini içeren iki alt anlam düzeyi olduğunu söyler.

Musaoğlu (2008: 20), istenilen bir bağlamın gerçekleşmesini şu şekilde açıklar:

“Yardım etme, izin verme, yaptırma, öldurma, oluşturma vb. anlamlarıyla nedensellik kavramsallaşması bilişsel algılama çevrelerinin algısal nitelikli iltifat, mutluluk, arzu, istek, merhamet, sevgi, acıma vb. kavramlarıyla karşılıklı etkileşimde sağlanmaktadır. Nitekim bir anne suyu çocuğuna her şeyden önce onu sevdiği ve yardım etme gerektiği için içiriyor. Herhangi birisi, sağır bir kişiyi sokağın o biri tarafına ona acıdığı ve merhamet gösterdiği için geçiriyor. Söz konusu eylemler, genel nedensellik kavramsallaşmasını sağlayan öldurma ve yaptırma faaliyetlerinin sevgi ve yardım etme, acıma ve merhamet kavramlarına bağlı olarak yerine getirilmesiyle gerçekleşebilmiştir. Bütün bunlar ise, °R ve °T morfeplerinin çoğunlukla geçişsiz, bir kısmı da geçişli ve geçişli-geçişsiz olan uygun fiil köklerine ve kök-gövdelerine eklenilmesiyle mümkün olmuştur.”.

Arzu, istek, merhamet, sevgi, acıma gibi duygular bilişsel olarak algılanır. Bilişsel algılama ile yardım etme, izin verme, yaptırma, öldurma, oluşturma vb. anlamları *nedensellik kavramsallaşması* ile birleşir. Bu gösterilenleri ifade etmek için çatı ekleri gösterge niteliğinde kullanılır.

1. 8. Fiilde Çatı İstem İlişkisi ve Anlamsal Roller

Bağımlılık, değerlilik ve durum dilbilgisinde cümleyi oluşturan fiildir. Fiilin etrafında açtığı boşlukları çeşitli öğeler doldurur. Çatı ekli fiillerin cümle oluştururken aldıkları öğelerin sayısı artar ya da azalabilir. Bu durum da söz dizimini ve cümlelerin anlamsal yapısını değiştirir. Bu yüzden çatı ekli fiillerin incelenmesinde istem bilgisi ve anlamsal roller önemlidir. Nitekim, Erdal (1991: 545)'e göre, çatı, istem ve durum ekli tamlayıcılar konuları birlikte ele alınmalıdır. Çatı istemi belirler. İstem de durum ekli tamlayıcılar tarafından ifade edilir. Evans, Green (2006: 582), tamlayıcı ya da istemin (valency) fiilin anlamını tamamlamak için gerek duyduğu katılanların sayısı olduğunu belirtir.

Çatı ekleme ya da değiştirme bir eylemin yer aldığı cümlelerin söz dizimsel ve anlamsal yapısında bazı değişiklikler meydana getirir. Ettirgenleştirme genelde bir eylemin istemini artırabilirken ya da istem yapısını değiştirirken edilgenleştirme, dönüşlüleştirme ve işteştirme eylemin istemini azaltır.

Allerton'a göre durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla anlamsal roller ifade edilirken söz dizimsel düzeyde istem boşlukları doldurulabilir (Allerton, 1982: 57-58). Yani anlamsal roller bir cümlelerin anlamsal yapısını belirlemede önemli işleve sahiptir. Besli'ye göre anlamsal roller; incelenen kelimenin sözlük kütüğünü ve istem bilgisini belirleyerek fiili ve cümleyi anlamsal yönden tamamlayıp anlam yapısını ortaya çıkaran anlamsal tamamlayıcılardır (Besli, 2020: 179). Frawley, yüklem tarafından belirlenen 9 anlamsal rolden bahseder (Frawley, 1992: 201-228). Fillmore'un ortaya koyduğu durum dil bilgisi kuramında ilk kez söz dizimi incelemelerinde anlamsal rollerden bahsedilmesi gerektiği belirtilir. Bu amacı gerçekleştirmek için yüklem, istemini oluşturan öğelere eden, deneyimci, etkilenen, konu gibi anlamsal roller verir (Fillmore, 1968, 2003). Söz konusu anlamsal roller zorunlu ve seçimsel istemlerle beraber yer almalıdır. Fillmore'un önerdiği rol listesiye şu şekildedir: eden, araç, uyarıcı, etkilenen, konu, deneyimci, bilişsel içerik, faydalanan, kaynak, hedef, güzergâh (Fillmore, 2003: 457-475).

Anlamsal rolleri kısaca şu şekilde tanımlamak mümkündür: *eden*; bir cümlede somut olarak işi yapan özneyi, *etkilenen*; yapılan işten etkilenen kişi ya da nesneyi, *deneyimci*; duyu, duygu ve bilişsel eylemleri yapanı, *uyarıcı*; duyu, duygu eylemlerinin konusunu, *içerik*; bilişsel eylemlerin konusunu, *hedef*; eylemin yöneldiği yeri, *kaynak*; eylemin çıkış noktasını, *güzergâh*; eylemin vuku bulduğu güzergâhı, *ürün*; eylemin sonucunda

a. Ayna	çatladı.
Özne/Etkilenen	Yüklem/Eylem

1. 8. 1. İstem Düzeyleri

1. 8. 1. 1. Mantıksal İstem Düzeyi

Bir eylemin, adın, sıfatın, ya da edatın kaç tane isteminin olduğunu belirten bir kavramdır. Helbig'e göre bu düzeyde mantıksal yüklem işlevindeki öğelerle onlara bağlı üyeler arasındaki zihinsel ilişkiler çözülür (Helbig, Schenkel, 1991: 7).

1. 8. 1. 2. Anlamsal İstem Düzeyi

Anlamsal istem katılanların anlamsal niteliklerinin anlamsal durumlar kullanılarak farklı kültürler belirlenmesiyle ortaya çıkar (Helbig, 1992: 8). Eylemin katılanlarını belirler ve kesin bir anlamsal özellik ya da bileşenle sınırlar.

Bir eylemin anlamı, onun mantıksal anlamı ve gerektirdiği anlamsal tamamlayıcıların bir tür bileşiminden oluşur. Eylemin anlamsal tamamlayıcıları anlamsal sınırlılıklar ve anlamsal roller bakımından ele alınabilir (Işıl, 2018: 92).

Anlamsal sınırlılıklar: [MADDE], [BİTKİ], [+CANLI] (Katz ve Fedor, 1963).

Eylemin anlamını ifade eden durumsal roller bulunur. Bunlara ulaşmak için belirli bir duruma işaret eden eylemlere bakılır.

Fischer, anlamsal rollerin evrensel olmadığını ve bazı alt durumlara ya da farklı kültürlerle göre değiştiğini belirtir (Fischer, 1997: 55).

1. 8. 1. 3. Söz Dizimsel İstem Düzeyi

Eylemin derin yapıda mantıksal düzeyde, yönetim çerçevesinde yarattığı boşlukların anlamsal düzeyde seçtiği ve sınırladığı anlamsal özellikler ve rollerin yüzey yapıda dil bilgisel ilişkiler ve bağlantılar göz önünde bulundurularak tamamlanması ve gerçekleşmesidir. Bu düzey eylemin alabileceği öğelerin sayısını da ifade eder (Van Valin ve La Polla, 1997: 147).

Söz dizimsel istem zorunlu ve seçimlik istemlerle, eklentiler olarak adlandırılan tüm katılanların söz dizimsel özellikleriyle, yani söz dizimsel gerçekleşme durumlarının zorunlu ya da seçimlik olmasıyla ilgilidir (Helbig, 1992: 9). Yani mantıksal ve anlamsal istemlerin biçim bilgisel görünümüdür. Mantıksal istem, eylemin gerçekleşme sürecini oluşturan yapıların soyut bir ilişkisel kararlaştırımını, anlamsal istem bu eylemin bu süreçte kurduğu anlamsal ilişkileri, söz dizimsel istem ise eylemin bu çerçevede sahip olabileceği ve ona yönetme, bağımsallık ve istem ilişkisiyle bağlı katılanların sayısını işaret eder (Işıl, 2018: 95).

Bir eylemin söz dizimsel istemiyle anlamsal istemi örtüşmek zorunda değildir. Çünkü söz dizimsel istem, söz dizimsel olarak kodlanmış ad öbeklerinin durumlarıyla ilgiliyken anlamsal istem yüklemcilerin anlamsal potansiyellerinin bir açıklaması niteliğindedir ve onlardan kaynaklanarak ortaya çıkan üyelerin sayısı ve türüyle ilgilidir (Van Valin ve La Polla, 1997: 147).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRKÇEDE ÇATI EKLİ FİİLLERİN SEMANTİĞİ

2. 1. -(X)n- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

1. açın- ‘elbiseyi açmak, günahları itiraf etmek’ (OTWF 584)

aç-(ı)n- < aç- ‘açmak’ (EDPT 18)

aç- fiilinin anlamları:

A1: (bir şeyi) açmak

oğulu teg ertinü katıgılanıp küçin közin açıp tıjri burkañ kördi

“Oğlu gibi fazlasıyla çaba sarf edip gözlerini açtı ve Tanrı Burkan’a baktı” (U III 76 28-30).

A2: (zincir vb.) çözmek

yétinç kün temir sua açdı

“Yedinci gün demir zincirleri çözdü” (İKPÖ XXXIII 3).

A3: (bir ayet veya durum) açıklamak

bir şlok nomuğ *aça* yada sözledi

“bir ayeti *açıklayarak* anlattı” (U III 33).

añar sözledim men sözüñni nece

taķı minde yigrek sen aygıl *aça*

“Her ne kadar ben senin söylediklerini anlattımsa da,

Kendin bunu benden daha iyi *açıklar* ve anlatırsın” (KB 514).

A4: (uyku vb.) bölmek, açmak

kırkızıg uķa basdımız usın süñügün *açdımız*

“Kırgız hâlkını uykuda baskına uğrattık, uykularını mızraklarımızla *açtık*” (T K 4, 5).

açın- (I) fiilinin anlamları:

A1: (günah, suç vb.) itiraf etmek

ağır ayıg kılınçlarımın anı barça qalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n *açınur* m(e)n (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”

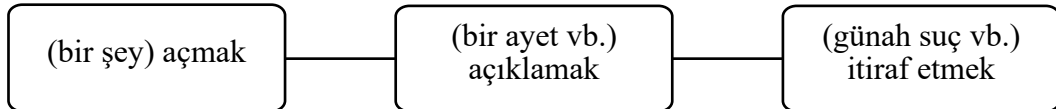
üküş telim yaşuqlarımın bilinür men özüm amtı *açınur* mn yadınur mn örtmez
kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

“Pek çok şeyi itiraf ediyorum, kendimi (her şeyi) *açığa çıkarıyorum*, hiçbir şeyi gizlemiyorum” (BT XIII 13 123-125)

Türevleri: *açığ* ‘hediye’, *açuk* ‘açık’, *açukluk* ‘açıklık, berraklık’, *açılın* ‘açılmak’, *açılış* ‘birlikte açılmak’, *açsa* ‘açmak istemek’, *açış* ‘birlikte açmak’ (EDPT 18, 24, 27, 31)

Değerlendirme: *açın*- fiilinin kök hâli olan *aç*- fiili ‘bir şeyi açmak, kapalı durumdayken açık hâle getirmek’ temel anlamına sahiptir. *aç*- fiili somut anlamdan ‘açıklamak’ gibi soyut bir anlam kazanmıştır. Bir insan bir suçu ya da günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı açıklama yapar. Yani bir insan kendini başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı mecazi anlamda açmış olur. *aç*- ‘açıklamak’ fiilinde oluşan soyut anlam *açın*- ‘itiraf etmek’ fiilinin anlamında soyutlaşma daha ileri bir boyutta gerçekleşmiştir. -(X)n- ekinin işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olması muhtemeldir. Ayrıca *açın*- fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘açmak’ kavram alanının dışına çıkmış, yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *aç*- fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. *açın*- fiilinin istemi *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın*- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

2. *açın*- (II) “bakmak, bakımını üstlenmek” (OTWF 584)

açı-n- < *açı*- ‘acı olmak, acımak, dertlenmek, merhamet etmek’ (UWNEU 3)

***açı*- fiilinin anlamları:**

A1: (vücut vb.) acımak

igîñ ağrıgîñ *açıdı*

“Hastalığı ve yarası (ona) *acı verdi*” (TT I 49).

A2: üzölmek

katıg ünin yıgılayu köñülleri *açıyu*

“gönölden *üzölüp* yüksek sesle ağlayarak” (AY 636 23).

ayur ay kadaşım barır men muğun

iki neñke artuñ açır men bu kün (KB 5637).

“Odgurmuş devam etti: Ey kardeşim, keder içinde gidiyorum;
Bugün özellikle şu iki şey için *üzülüyorum*” (KB 6170).

A3: (sirke vb.) ekşimek
sirke *açıldı*

“Sirke *ekşidi*” (DLT 458).

A4: pişman olmak

ögdülmiş keçmiş tirigligke *açıp*

“ögdülmiş geçmiş yaşamına *pişman olup*” (KB 5631).

açın- fiilinin anlamları:

A1: özen göstermek, bir kimsenin bakımını üstlenmek

iglig kemlig bertük beçel tınlıglarığ *açınsar* ağrınsar...

“Hasta, sakat canlılara baksalar, *özen gösterebilir...*” (Maitr: 52 51-53).

bir ay artuñ *açıntı*

“Bir aydan fazla süre *ona baktılar*” (İPKP LXVIII 1-2).

kaçan munta ölü tüketip yene yılkı ajunıta tüşüklerinte edgü yezgü üze *açınıp*
todğurup

“Orada öldüklerinde tekrar hayvanlar aleminde dirildiklerinde iyi yiyeceklerle
besleyip, doyurup” (BT XXV 2156, 2157).

Türevleri: *açığ* ‘ağrı, üzüntü’, *açığlıg*, *açıt*- ‘acıtmak’ (OTWF 179, 181, 760)

A2: iyilik, ihsan etmek

mini edgü tuttuñ *açındıñ* öküş

saña tapnumadın barır bu öz iş

“Bana iyilik ettin ve çok *ihsanda bulundun*;

Ben ise sana karşı görevimi yapmadan gidiyorum” (KB 1353).

tusulur teñinçe ağırla *açın*

bayutğıl neñin sen bedütgil küçin

“Faydalı oldukları oranda onlara izzet, ikram ve *ihsanda bulun*;

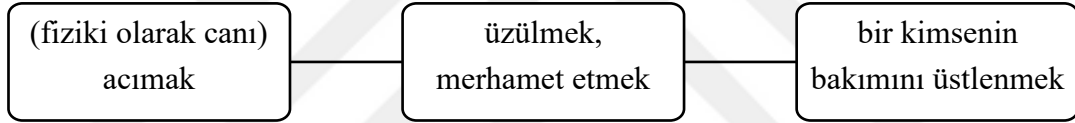
Gelirlerini artır, rütbelerini yükselt” (KB 5593).

Değerlendirme:

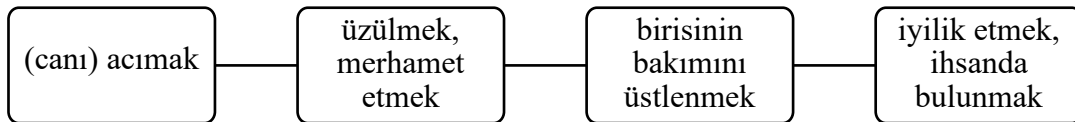
A1: *açı*- bağlamlarda ‘acı vermek, merhamet etmek, üzölmek’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *açı*- fiilinin A1’deki anlamı yara fiziksel olarak acı vermiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘üzölmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Bir insan bir canlıya üzöldüğünde ona merhamet de eder. Böylelikle

‘üzülmek’ anlamından ‘merhamet etmek’ anlamı gelişmiştir. Keza buradan merhamet edilen canlılara değer verilir. Söz konusu anlam nüansı fiil -(X)n- eki aldığı anda ‘bir canlıya özen göstermek’ manasına gelmiştir. Buradan hareketle *açın-* muhtemelen ‘acımak, üzülmek, merhamet etmek’ anlam bağlantısı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye acınıldığında veya üzüldüğünde vicdanen onun bakımını da üstlenmek mümkün olur. -(X)n- eki ise anlam alanının genişlemesi ve anlamın pekiştirilmesi işlevlerini üstlenmiştir. Ortaya çıkan “bir kimseye bakmak” anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. -(X)n- ekinin türetimlik işleviyle bu anlamı vermesi mümkündür.

Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *açın-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *faýdalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *açın-* fiili için hemen yukarıda değerlendirdiğimiz bütün verileri göz önünde bulundurarak ‘acı vermek, merhamet etmek, üzülmek’ anlam alanı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek ve beslemek’ anlamlarına gelişmiş ve bu eylemin sonucunda da ‘iyilik etme, ihsanda bulunma’ işi meydana gelmiş olmalıdır. Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *açın-* fiili ise A2’de üç istemlidir; *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *faýdalanan* ve *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

3. ağrın- ‘bir kişi için endişelenmek, üzülmek, acındırmak, merhamet etmek” (UWNEU 26)

ağrı-n- < *ağrı-n-* ‘ağrılamak, ağrılı olmak’ (UWNEU 25)

***ağrı-* fiilinin anlamları:**

A1: ‘(baş, ayak vb.) ağrılamak, ağrılı olmak

süsküni arkaşı tuduşur yanı adakı *ağrıyur* ağısı kırıyur

“Sırtına ve omuzlarına kramplar girecek, yanları ve ayakları *ağrıyacak*, ağzı kuruyacak” (TT VII 25 4, 5).

tolp et’özi çimileşdi yipne sançmış osuğluğ tikdi sançdı *ağrıdı*

“Bütün vücudu uyuştı, iğne batmış gibi acıdı, *ağrıdı*” (AY632/19-21).

anın başı *ağrıdı*

“Onun başı *ağrıdı*” (DLT 122).

ağrın- fiilinin anlamları:

A1: acımak, merhamet etmek, bakmak

muñluğ dintarka buşı bireñ açınñ *ağrınñ*

“Fakirlere sadaka verin (onlara) *merhamet edin*” (M III 6 1, 2).

iglig kemlig bertük beçel tınlıglarığ açınsar *ağrınsar*...

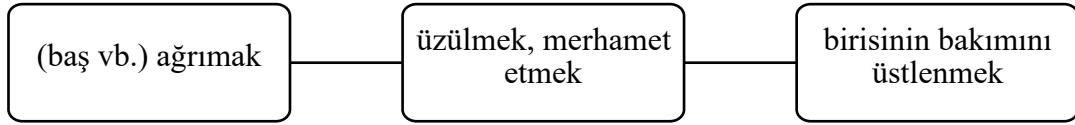
“Hasta, sakat canlılara baksalar, *özen gösterecekler*...” (Maitr: 52 51-53).

Değerlendirme:

A1: *ağrı-* bağlamlarda ‘(baş, sırt vb.) ağrımak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *ağrın-* fiilinin A1’deki anlamı ise ‘üzülmek, acımak, merhamet etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘üzülmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Bir kimse bir canlıya üzüldüğünde ona merhamet de eder. Bu bağlamda ‘üzülmek’ anlamından ‘merhamet etmek’ anlamı gelişmiştir. Keza buradan merhamet edilen canlılara değer verilir. Söz konusu anlam nüansı fiil -n- eki aldığı anda ‘bir canlıya özen göstermek’ manasına gelmiştir. Buradan hareketle *ağrın-* muhtemelen ‘acımak, üzülmek, merhamet etmek’ anlam bağlantısı üzerinden ‘bir kimseye bakmak, birisinin bakımını üstlenmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye acınıldığında veya üzüldüğünde vicdanen onun bakımını da üstlenmek mümkün olur. -n- eki ise anlam alanının genişlemesi ve anlamın pekiştirilmesi işlevlerini üstlenmiştir. Ortaya çıkan “bir kimseye bakmak” anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. -n- ekinin türetimlik işleviyle bu anlamı vermesi mümkündür.

Zorunlu istem olarak *ağrı-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *ağrın-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ağrın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

4. ağtın- ‘yükselmek, tırmanmak, ulaşmak’ (OTWF 586)

ağ-(1)t-(1)n- < ağıt- (II) ‘yükseltmek’ (OTWF 760)

ağıt- fiilinin anlamları:

A1: (bulut vb.) yükseltmek

tenri bulıt *ağıttı*

“Allah bulutu *yükseltti*” (DLT 102).

ağtın- fiilinin anlamları:

A1: binmek

mondağ osoğloğ köleкке *ağtınıp*

“Böyle bir arabaya *binip*” (TT VIII 37).

bir uluğ söğüt üze *ağtınıp* butıkların yalpırğağların sıp

“Büyük bir ağacın üzerine *çıkıp* dallarını yapraklarını kırıp” (AY 601 21-5).

A2: sürünmek

bir ağuluk yılan ordoğa *ağtınıp* kelip

“Zehirli bir yılan *sürenerek* saraya gelip” (BT XXV 0049).

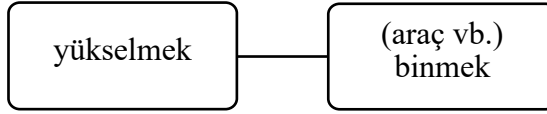
Türevleri: *ağış* ‘yükselme, yokuş’, *ağış-* ‘birlikte tırmanmak’, *ağtur-* ‘yükseltmek, yukarı çıkartmak, üzerine koymak’ (EDPT 81, 82, 96; UWNEU 31)

Değerlendirme:

A1: Yukarıdaki bağlamlardan hareketle *ağtın-* fiilinin kök hâli olan *ağıt-* ‘yükselmek’ anlamındadır. *ağtın-* ise A1’de ‘bir araca binmek’ anlamındadır. Anlam ilişkisi bakımından düşünüldüğünde ‘binme’ eylemi içinde ‘yüksek bir yere adım atmak, çıkmak’ anlamı barındırdığından anlam bağlantısı açıktır. Eylemin bu anlamında merkezden kaynaklanan bir eylemin dışa yani hedef noktaya yönelmesi görülür. Eylemin derin yapısında olan bir şeyin bir yerden yükselmesi anlamı ‘bir araca binme’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. -(X)n- eki söz konusu anlam nüanslarının ortaya çıkmasında etkili olabilir.

Zorunlu istem olarak *ağıt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ağtın-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal

rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ağtın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ağtın-* fiili A2’de ‘sürünmek’ anlamında kullanılmıştır. Yılan vb. hayvanlar sürünge kategorisindedir. O nedenle yılan ‘gitme, yürüme’ eylemini sürünerek gerçekleştirir ve sürünerek bir yere varır. Yani sürünme eyleminin içinde ‘bir yere varma, ulaşma’ anlamları mevcuttur. *ağtın-* ‘yükselmek’ fiilinin içinde de ‘bir hedefe ulaşma’ anlamı barındığından birbiriyle ilişkisi söz konusudur. Böylelikle A1 ve A2 maddelerinde yeni sözlüksel anlamlar ortaya çıkmıştır.

Zorunlu istem olarak *ağtın-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ağtın-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ağtın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

5. asın- ‘(bir şey) asmak, asılmak’ (EDPT 248), ‘takmak, giyinmek’ (UWNEU 88)
as-(1)n- < as- ‘asmak’ (EDPT 240)

as- fiilinin anlamları:

A1: asmak

sögüt(İN) üze birer çınratğu *asın*

“Ağacın üzerine birer çingirak *asın*” (İKPÖ LXXIX VI).

asın- fiilinin anlamları:

A1: takmak, giyinmek

yinçülüg morwantlar *asnap*

“incili kolye takıp” (TT VIII 1 17).

A2: bulunmak, sâdik olmak

tapın öz uğurluğ bağırşaklıkın

kapuğda asunğıl maña bol yakın

“Sen uğurlu bir sadakatle bana hizmet et;

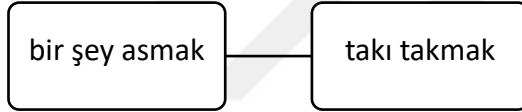
Daima kapımda *bulunarak* bana yakın ol” (KB 595).

Türevleri: *asış-* ‘(bir şeyi) birlikte asmak’, *asıl-* ‘asılmak, askıya alınmak, işkence etmek’, *aslin-* ‘asılmak’, *astur-* ‘astırmak, askıya aldirmek, idam ettirmek’ (EDPT 244, 248, 253)

Değerlendirme:

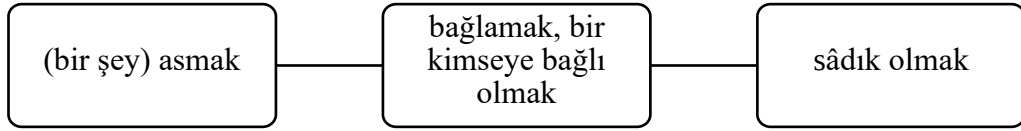
A1: *as-* fiilinin temel anlamı ‘bir şeyi bir yere asmak’tır. Çatı eki almış olan *asın-* şeklinin bağlamlarından birinin anlamı ‘takı vb. takmak, giyinmek’ anlamındadır. Bu iki örnekte görüldüğü gibi anlam bağlantısı açıktır. Keza takı asılarak veya tutturularak takılan bir şeydir. Takı takma eyleminin içinde ‘bir şeyi asma’ anlamı vardır. Bu bağlamda yeni bir sözlük anlam belirmiştir. *-(X)n-* eki türetimlik işlevi görür ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olur.

Zorunlu istem olarak *as-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *hedef* anlamsal rolünde edat öbeği alır. *asın-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alır. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *asın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *asın-* ‘sâdık olmak’ metaforik anlamda kullanılmıştır. *as-* ‘bir şeyi asmak’ temel anlamından ‘bir şeye veya bir kimseye bağlı olma’ anlamına gelişmiş olmalı. Bir kimsenin bir kimseye karşı ilgisi olduğunda nasıl ki asılan şey bir yerde kalırsa o kimse de metafor anlamda o kişiye bağlı kalır. Bu bağlamda *-(X)n-* eki somut anlamdan soyut anlama geçişte, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etmede ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmada etkili olması mümkündür. Bu ek içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *as-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *hedef* anlamsal rolünde edat öbeği alabilir. *asın-* fiili ise A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *asın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

6. aşun- ‘aşmak, geçmek, üstün olmak’ (EDPT 264)

aş-(u)n- < aş- ‘bir dağ vb.’ geçmek’ (EDPT 255)

aş- fiilinin anlamları:

A1: dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek

ol yılka türgeş tapa altun yışığ *aşa* ertiş ügüzüg keçe yorıdım

“O yıl içerisinde Türgişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm”
(BK D 27)

aşun- fiilinin anlamları:

A1: hazırlanmak

nerek bu karanıku tünerig orun

süzük meñü ilke *aşunğıl* burun

“Bu karanlık zulmet yeri neye gerek;

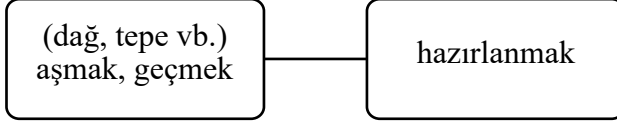
Durulmuş ölümsüz ülken için önceden *hazırlan*” (KB 3084).

Türevleri: *aşnu* ‘önce’, *aşnuki* ‘önceki’, *aşnurağ* ‘daha önce’, *aşur-* ‘aşırarak, geçirmek, yüceltmek’, *aşru* ‘çok fazla, aşırı’, *aşrul-* ‘(bir yere) taşınmak, nakledilmek’, *aşsa-* ‘aşmak istemek’ (EDPT 264, 265)

Değerlendirme:

A1: *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ temel anlamına sahiptir. *aşun-* fiili ise A1’de ‘üstün gelmek’ ve ‘birini geçmek’ anlamındadır. Bir müsabakada birini geçmek için önce hazırlanılır ve konum alınır. Buradan hareketle ‘geçme’ eyleminin içinde ‘bir hazır olma’ durumu söz konusudur. Ayrıca bağlamda kullanılan *aşun-* fiilinin anlamına hemen yanındaki burun ‘önce’ kelimesinin tesir ettiği düşüncesindeyiz. Bu durumda *aş-* fiilinin ‘bir yerden geçmek’ anlamı -(X)n- eki aldığı anda ‘hazırlanmak’ anlamına gelişmiş olabileceği muhtemeldir. O hâlde söz konusu ek türetimlik işlevi görür ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katar.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *aşun-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aşun-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

7. barın- ‘(kan vb.) boşanmak’ (OTWF 592)

bar-(ı)n- < bar- ‘gitmek’(OTWF 592)

bar- fiilinin anlamları:

A1: gitmek

uluğ êrkin azkıına erin tezip *bardı*

“Yüce Erkin çok az bir askerle kaçıp *gitti*” (KT D 34).

A2: başı gitmek

kişig til ağırlar bulur kut kişi

kişig til uçuzlaar *barır* er başı

“Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur;

Kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı *gider*” (KB 163).

barın- fiilinin anlamları:

A1: ‘(kan vb.) boşanmak’

tolp etüzümüzün kan yiriñ söl ... akar *barınur*

“Bütün vücudumuzdan kan, irin usâresi ... akar, *boşanur*” (Maitr 61 10).

ura guttın kan *barındı*

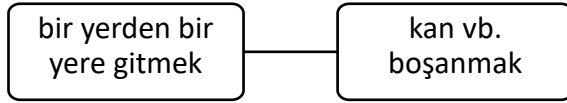
“Âzil’den kan *boşandı*’ (DLT 397).

Türevleri: *barıgsa-* ‘gitmek istemek’, *barıl-* ‘varılmak’, *barkın* ‘gezgin (yolundan dönmeyecek, kararlı olanlar için)’ (OTWF 329, 526, 655)

Değerlendirme: *bar-* fiili ‘gitmek’ temel anlamına sahiptir. *barın-* fiili ise bağlamda ‘kan boşanmak’ anlamında kullanılmıştır. *bar-* fiili bünyesinde ‘bir yerden bir yere gitmek’ anlamını bulundurur. Keza *barın-* fiilindeki kanın bir yerden bir yere hızlı bir şekilde gitmesi ve birdenbire akması söz konusudur. Bu bağlamda anlam alanı değişir ve fiil yeni sözlüksel anlam kazanır. Öte yandan *bar-* fiilinde bulunulan noktadan bir hedefe doğru olan hareket (merkezden dışa), *barın-* fiilinde içten dışa doğru gerçekleşmiştir. Söz konusu verilerden hareketle -(X)n- ekinin türetimlik işlevi olduğu ve *barın-* fiilinde sözcükselleşme olayını sağladığı düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *bar-* fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde ve yalın durumdadır. Bu fiil gidilen yer anlamında *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli bir tamlayıcı da alır. *barın-* fiilinin istemi ise bir noktadan başka bir noktaya hareket eden *konu* anlamsal rolünde bir özne gerektirir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz

konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *barın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

8. bış(u)run- ‘bir öğretiyi benimsemek, uygulamak’ (OTWF 594)

bış-(u)r-(u)n- < bış(u)r- ‘pişirmek, ruhsal ve bedensel olarak olgunlaştırmak’ (OTWF 711)

bışur- fiilinin anlamları:

A1: pişirmek

öze *bışurup* yiğey-mn

“Yemek *pişirip* yiyeceğim” (U IV 128).

A2: olgunlaşmak

bütmeyük bışmayuk edgülüg töz yiltızlarığ bütürür *bışurur*

“bitmemiş, olunlaşmamış, iyi kök ve esasları bitirir, *olgunlaştırır*” (AY 166 2-3).

A3: (bir şeyi) etraflıca düşünmek

yidi içti anca sakındı özün

eşitmiş sözünü *bışurdu* uzun

“Yedi, içti ve bir süre düşünceye daldı;

İşittiği sözü uzun süre *düşündü*” (KB 4883).

bışrun- fiilinin anlamları:

A1: öğrenmek

kamag ayağuluk edgülerig *bışrunmadım* erser (AY 101 3).

“Bütün saygıya değer iyileri *öğrenmedim* ise”

p(a)ramıt[ıg *bışrunu*] öğretinü tolu tükel kılayın

“pāramitāları öğrenip eksiksiz tamamlayayım.” (AY 352 10, 11).

birök bodıs(a)t(a)vlar yalanguz dyanıg ok *bışrunup* inçip bilge biligig *bışrunmasar*

ötrü köngülleri çöker batar erinçen ermegü bolur

“Eğer Bodhisattvalar sadece dhyānayı *öğrenip* bilgiyi öğrenmezse sonra gönülleri, zihinleri körelir, çöker, batar; üşengeç, tembel olur” (AY 290 9-12).

A2: uygulamak

edgü nomlarta *bışrunu* etüz arıgın ermek çkşıptg bütürti

“İyi öğretileri *uygulayarak* vücudu arındırma emrini yerine getirdiler” (TT III 138).

uzatı *bışrunsar* bo muntağ sakınçığ alp adağa tuştukda

“Sürekli bu düşünceyi *uygularsanız*, aşılması güç tehlikelerle karşılaşacaksınız” (BT B 73, 74).

A3: meditasyona yönelik derin düşünmek

birök muntakı yörügçe *bışrunsar* yorisarlar adağların irklemetin erdinilig v(a)zırlığ tağka aқdıngalı uyur

“Bundan dolayı derin meditasyona dalanlar, değerli elmas dağına ayaklarını hareket ettirmeden tırmanabilirler” (BT I A 15, 16, 17).

A4: geliştirmek

olarnıñ yertinçülügde yeg köñülüg *bışrunup*

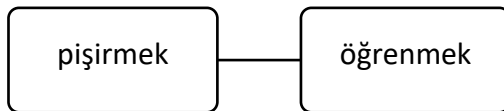
“Onların dünyevi düşüncelerini daha iyi *geliştirip*” (BT XXV 602)

Türevleri: *bışruntur*- ‘olgunlaştırmak’, *bışrunul*- ‘olgunlaşmak, öğrenmek’, *bışurt*- ‘pişirtmek’ (OTWF 656, 766, 819)

Değerlendirme:

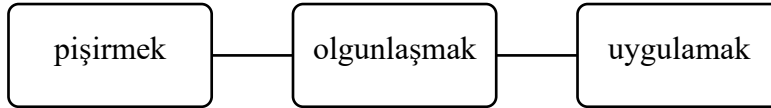
A1: *bışur*- fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun*- fiili ise A1’de ‘öğrenmek’ anlamında kullanılmıştır. *bışur*- fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’ anlamı ‘olgunlaşmak ve düşünmek’ anlamlarına gelişir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde bir yemeği pişirdiğinde o yemek artık çiğ değildir. Yani artık yemek pişmiş ve yenmeye hazır hâle gelmiş demektir. Keza bu insan için de geçerlidir. Bir kişi hayata ilk atıldığında bilgisiz ve tecrübesizdir, daha sonra yeni bir şeyler öğrenmeye başlar ve zamanla olgunlaşır. Tıpkı Mevlana’nın bir sözünde olduğu gibi: “Hamdım, piştım, yandım”. İşte bu sözde de bahsedilen süreç gerçekleşmiştir. İnsanoğlu hamdır, hayat onu pişirir ve (insan) ebedî olgunluğa erişir. Buradan hareketle *bışrun*- fiilinde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelir.

bışur- fiili zorunlu istem olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir nesne olabilir. *bışrun*- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde etkili olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *bışur*- ‘pişirmek’ > *bışrun*- ‘öğrenmek’ anlam alanının değişmesinde meydana geldiğine dair diğer bir işarettir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *bısur-* fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A2’de ‘uygulamak’ anlamında kullanılmıştır. *bısur-* fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’, ‘olgunlaşmak’ anlamına gelişmiştir. Daha sonra da ‘düşünmek’ anlamıyla ileri boyutta bir soyutlaşma meydana gelmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde bir yemeği pişirdiğinde o yemek artık çiğ değildir. Yani yemek pişmiş ve artık demlenmiş (olgunlaşmış) olur. Keza bu insan için de geçerlidir. Bir kişi hayata ilk atıldığında bilgisiz ve tecrübesizdir, daha sonra yeni bir şeyler öğrenmeye başlar ve zamanla olgunlaşır. Olgunlaşma evresi başladığında insan öğrendiklerini uygulamaya başlar. Yani insan öğrendiklerini hayata geçirir. Buradan hareketle *bışrun-* fiilinde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmiştir.

bısur- fiili zorunlu istem olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli bir nesne olabilir. *bışrun-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işleve sahip olan *-(X)n-* eki anlam alanının değişmesine ve içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesine etki etmiş olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde *-(X)n-* eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

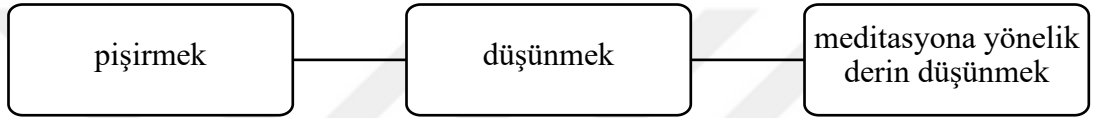

A3: *bısur-* fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A3’de ‘meditasyona yönelik derin düşünmek’ anlamında kullanılmıştır. A2’de de belirtildiği üzere *bısur-* fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’, ‘düşünmek’ anlamına gelişir. Bir yemeği hazırlarken içine koyulan malzemelerden yemeği pişirene kadar olan süreçte çeşitli evreler söz konusudur. Yani pişmiş yemeği elde edene kadar birçok aşamadan geçilir. İnsan düşünürken de bu şekilde çeşitli aşamalar birbirini takip eder. Aynı bir yemeğin pişip hazır olması gibi insanın derin yapıdaki düşünceleri yüzey yapıya çıkarken birçok işlem meydana gelir ve sonuç olarak ‘düşünme’ eylemi gerçekleşir. Daha sonra da ‘meditasyona yönelik düşünmek’ anlamıyla ileri boyutta bir soyutlaşma meydana gelir. A3’de düşünme eyleminin daha derin hâli olan dini niteliğe de sahip olabilen meditasyona yönelik ‘derin düşünme’ anlamı söz konusudur. ‘meditasyona yönelik derin düşünmek’ ruhsal dini inanışa özgü bir düşünce şeklidir ve normal düşünceye göre daha derin ve insanı etkileyen, iç huzuru sağlayan bir düşünce

tarzıdır. İnsan iç huzuru sağlayabilmek için odaklanır ve derin düşünceye dalar. Böylelikle dini inanışa uygun derin düşünceye dalma ve kendini kötü enerji ve düşüncelerden arındırma meydana gelir. Görüldüğü gibi *bışrun-* fiili dini çerçevede yeni bir sözlüksel anlam kazanmış olur.

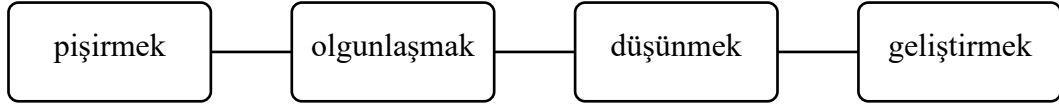
Zorunlu istem olarak *bışur-* fiili olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumu ekli bir nesne alabilir. *bışrun-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- ekinin yeni bir sözlüksel anlamın oluşmasında etkili olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesinde sözcükselleşmenin meydana gelmesinde -(X)n- ekinin işlev üstlendiği düşüncesindeyiz.

A4: *bışur-* fiili ‘pişirmek, olgunlaşmak, düşünmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *bışrun-* fiili ise A4’de ‘geliştirmek’ anlamında kullanılmıştır. *bışur-* fiilinin ilk anlamı ‘pişirmek’ anlamı ‘düşünmek’ anlamına gelişmiştir. Bir şey düşünüldüğünde bir fikir plan meydana gelir ve sonra da düşünülen kavram üzerinde geliştirme sağlanabilir. Buradan hareketle bir yemeği hazırlarken içine koyulan malzemelerden yemeği pişirene kadar olan süreçte çeşitli evreler söz konusudur. Yani pişmiş yemeği elde edene kadar birçok aşamadan geçilir. İnsan düşünürken de bu şekilde çeşitli aşamalar birbirini takip eder. Aynı şekilde bir yemeğin pişip hazır olması gibi insanın derin yapıdaki düşünceleri yüzey yapıya çıkarken birçok işlem meydana gelir ve sonuç olarak ‘düşünme’ eylemi gerçekleşir. ‘düşünme’ eylemiyle vuku bulan olgu, kavram, fikir vb. üzerinde geliştirme yapılabilir. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik ekinin ‘geliştirme’ eyleminde derin yapıdaki düşüncelerin yüzey yapıya yani uygulama alanına çıkmasında (içten dışa doğru meydana gelen hareket), fikirler üzerinde uygulanmasında ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

bışur- fiili zorunlu istem olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir nesne alabilir. *bışrun-* fiili ise A4’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin farklılaşması, anlam alanlarının değişmesi ve yeni sözlüksel bir anlam

meydana gelmesinde türetimlik -(X)n- ekinin işlevlerinin etkisi olabileceği düşüncesindeyiz.

10. bilin- ‘(günahları) itiraf etmek, bilinmek’ (OTWF 594)

bil-(i)n- < bil- ‘bilmek’ (EDPT 330)

bil- fiilinin anlamları:

A1: bilmek

tegdökin türk begler kop *bilirsiz*

“... hücum ettiğini Türk beyleri hepiniz *bilirsiniz*” (KT D 34).

biligni bedük *bil* ukuşnı uluğ

bu iki bedütür ödürmiş kuluğ

“Bilgiyi büyük *bil* ve anlayışı ulu;

Bu iki şey yükseltir seçkin kulu” (KB 152).

A2: anlamak

neñ neñ sabım erser beñü taşka urtum añar körü *bilin*

“Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşta kazıdım, buna bakarak *anlayın*” (KT G 11).

bilin- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

amtı yazukumuznı *bilinür* biz

“Şimdi günahlarımızı *itiraf ediyoruz*” (Maitr 73: 18).

ağır ayıg kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür m(e)n *bilinür* m(e)n açınur m(e)n (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”

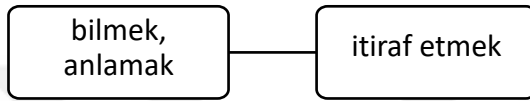
üküş telim yaşuklarımın *bilinür* men özüm amtı açınur mn yadınur mn örtmez kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

“Pek çok şeyi itiraf *ediyorum*, kendimi (her şeyi) açığa çıkarıyorum, hiçbir şeyi gizlemiyorum” (BT XIII 13 123-125).

Değerlendirme: *bilin-* fiilinin kök hâli olan *bil-* fiili ‘bilmek, anlamak’ temel anlamına sahiptir. *bilin-* ise ‘itiraf etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir suçu ya da bir günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı kendisini anlatır. Dolayısıyla bir kimseye veya ilahi bir varlığa gizli olan bir şeyi itiraf ettiğinde o şey artık açığa çıkmış olur ve anlatılan kişiler tarafından bilinir. Bu bağlamda ‘itiraf etme’

eyleminin sonucunda ‘bilinme’ eylemi ortaya çıkmış olur. -(X)n- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi muhtemeldir. Ayrıca *bilin-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘bilmek’ kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem *bil-* fiili olarak A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *bilin-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *bildüz-* ‘bildirmek, tanıtmak, (bir kimse ya da bir şey hakkında) bilgi vermek’, *bilge* ‘bilge’, *bilgelen-* ‘bilgili görünmek’, *bilgelig* ‘bilgelik’, *bilig* ‘bilgi’, *biliglig* ‘bilgili’, *biligsiz* ‘bilgisiz’ *biligse-* ‘bilgi sahibi olmak istemek’, *bilil-* ‘bilinmek’, *bilimsin-* ‘bilgiçlik taslamak’, *bilinçek* ‘çalınan değer ve nesne’, *biliş* ‘arkadaş, bilgi’, *biliş-* ‘karşılıklı bilmek’, *bilsik* ‘bilinmek’, *biltür-* ‘bildirmek, tanıtmak, (bir kimse ya da bir şey hakkında) bilgi vermek’ (EDPT 334, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345)

11. **bögün-** ‘anlamak, algılamak, tanımak’ (OTWF 595)

bög-(ü)n- < bög- ‘toplamak, toplanmak’ (OTWF 595)

bög- fiilinin anlamları:

A1: toplamak, yığmak

munçulayu türe *böge*

“Bu şekilde yığarak” (BT XIII 13 110).

beg süsin *bögdi*

“Bey askerini *topladı*” (DLT 239).

bögün- fiilinin anlamları:

A1: düşünmek

küsemiş küsüşümin kıanturmağay tep *bügünüp*

“İsteğime karşı gelmesinler diye *düşünüp*” (AY 615 13).

A2: anlamak

edning tavarıng ürlüksüz tözlügin *bügünüp* (AY 683 20).

“Malın mülkün geçiciliğini *anlayıp*”

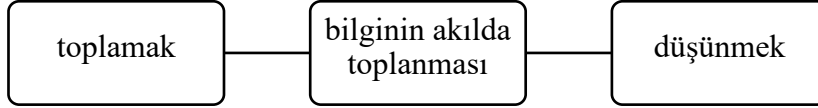
ürlüksüz nomlarığ *bögünip*

“Geçici öğretileri *anlayıp*” (TT III 142, 143).

Değerlendirme:

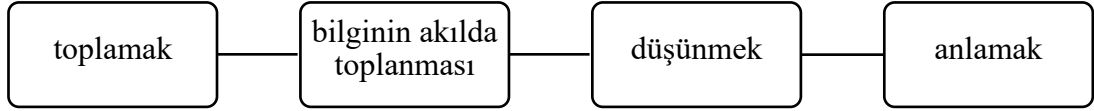
A1: *bög-* fiili ‘toplamak’ temel anlamına sahiptir. *bögün-* fiili ise A1’de ‘düşünmek’ anlamında kullanılmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı düşünüldüğünde *bögün-* fiilinin kök anlamı olan ‘bir şey toplamak’ üzerinden ‘bilginin akılda toplanması’ oradan da ‘düşünmek’ anlamına gelişmesi muhtemeldir. Keza Kül Tigin’in adı üzerine yazılan yazılarda *köl* biçiminde okuyanların gerekçeleri Divanü Lûgati’t Türk’teki *köl irkin* “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş” (DLT 108) anlamından ötürüdür. Buradan hareketle tıpkı DLT’de Kaşgarlı’nın kaydettiği gibi *köl* kelimesinin anlamında olduğu gibi bilgi, fikir ve düşüncenin akılda toplanması yoluyla düşünme kavramına yönelmesi söz konusudur. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem *bög-* fiili olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *bögün-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne almıştır. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *bög-* fiili ‘toplamak’ temel anlamına sahiptir. *bögün-* fiili ise A2’de ‘anlamak’ anlamında kullanılmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı düşünüldüğünde *bögün-* fiilinin kök anlamı olan ‘bir şey toplamak’ üzerinden ‘bilginin akılda toplanması’ oradan da ‘düşünmek, anlamak’ anlamına gelişmesi muhtemeldir. Keza Kül Tigin’in adı üzerine yazılan yazılarda *köl* biçiminde okuyanların gerekçeleri Divanü Lûgati’t Türk’teki *köl irkin* “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş” (DLT 108) anlamından ötürüdür. Buradan hareketle tıpkı DLT’de Kaşgarlı’nın kaydettiği gibi *köl* kelimesinin anlamında olduğu gibi bilgi, fikir ve düşüncenin akılda toplanması yoluyla düşünme kavramına yönelmesi söz konusudur. Bu bağlamda düşünme eylemi üzerinden anlamak anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem *bög-* fiili olarak A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne olabilir. *bögün-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu çerçevede her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

Türevleri: *bögtür* ‘suyun toplandığı yer’, *bögül-* ‘set çekilmek’, *böglün-* ‘suyun durgun olması’, *bögüş-* ‘birlikte suyu toplamak, biriktirmek’ (EDPT 325, 326, 327, 329)

12. ilin- “takılmak, ilinmek” (OTWF 602)

il-(i)n- < il- “tutmak, yakalamak, bağlamak” (EDPT 125)

il- fiilinin anlamları:

A1: yakalamak

kalın yekler tegirmileyi avlap *iltiler* erki

“İblisler etrafını sarıp (onu) *ele geçirdiler*” (U IV 20 232, 233).

A2: takılmak, çekmek

tiken tonuğ *ildi*

“Diken elbiseyi *çektî*” (DLT 87).

A3: alıntı yapmak

ıdoğ kertü kuruğuğ ukıttacı bo sloknı *ilip* tartıp y(ı)va bitimis boldum

“Kutsal olan bu ayetleri öğretilip, *alıntı yapıp* ve övgüyle yazdım” (BT XXVI 126 b1).

A4: saplanmak

anunmış turur bu ölüm tarmağı

usanıp yorırda *iler* karmakı

“Ölümün pençesinde hazırlanmıştır;

gaflet içinde yürürken onun çengeli insana *saplanır* (KB 6116).

A5: düşmek, inmek

yarasa tapuğ özke erksiz bolur

yaramasa tapğı küniğe *ilür*

“Hizmeti beğenilirse, o kendisine hâkim olamaz;

Hizmeti beğenilmezse, günden güne itibardan *düşer*” (KB 4754).

toğuglı ölür ol ağığlı *ilür*

yorıglı tınur ol birigli alur

“Doğan ölür, yükselen *iner*;

Yürüyen durur, veren alır” (KB 6313).

ilin- fiilinin anlamları:

A1: sarılmak

bo künçuyılarnıñ közünü turur körkiñe yme ne *yilingülük* yapşinguluk ol tep saşınmış kergek

“Şimdi kendilerini görsel olarak (güzel bir şekilde) sunan bu (genç) kadınların figürüne nasıl *sarılabileceğini* hayal etmek gerekiyor” (BT XXXVII 3484-3487).

A2: tutulmak, bağlanmak

montağın ötrü sansarka yme *ilinmez* nirvanğa yme *bodulmaz*

“Bundan sonra Sansar’a (ızdıraplı dünya) *bağlanmaz* Nirvana’ya (kurtuluş) da *bağlanmaz*” (AY 373 14, 15).

biz kamağun amtı isig özümüzke et’özümüzke ertinü *ilinmiş* yapşınmış biz

“Biz hepimiz şimdi canımıza vücudumuza son derece *bağlanmışız*” (AY 611 12-14).

könülin *ilinür men*

“Gönülden *bağlanırım*” (DKPAM 944).

özün yük yinitti bu dünya kōdup

ilindim men emdi ağır yük yūdüp

“Bu dünyadan vazgeçmekle sen yükünü hafiflettin;

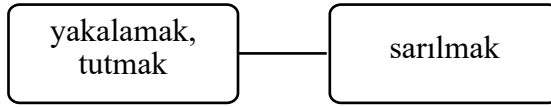
Ben ise ona *tutuldum*, ağır yük altına girdim” (KB 5115).

Değerlendirme:

A1: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamına sahiptir. *ilin-* fiili A1’de ‘sarılmak’ anlamında kullanılmıştır. *ilin-* fiilinin kök anlamı ile arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Keza *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ anlamlarından -(X)n- eki aldığıında ‘sarılmak’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda -(X)n- eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olması mümkündür. Ayrıca bu ek içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir.

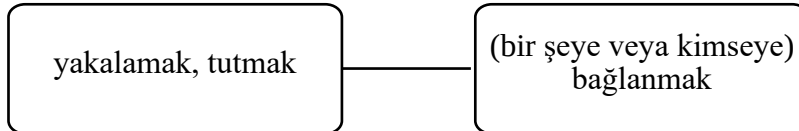
Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ilin-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin

anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükleşme meydana geldiğine dair diğer bir kanıt olabilir.

A2: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamındadır. *ilin-* fiili ise A2’de ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak *ilin-* fiili, ‘yakalama, tutma’ eylemleri üzerinden metaforlaşma yoluyla ‘bir kimseye tutulma, bağlı olma’ anlamlarına gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Bu bağlamda *-(X)n-* çatı eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir. Ayrıca *-(X)n-* türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *ilin-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *ilintür-* ‘karıştırmak, tuzağa düşürmek’, *iltür-* ‘astırmak’ (EDPT 133, 149, 150); *iliş-* (birbirlerine) yakalanmak (OTWF 557), *iliştür-* ‘iliştirmek, tutturmak, tutuklamak’ (BT XIII 1 106)

13. isin- ‘kendini ısıtmak, sıcak hissetmek, arkadaşça davranmak, (birisine) düşkün olmak’ (EDPT 248)

isi-(i)n- < *isi-* ‘sıcak olmak’ (EDPT 241)

isi- fiilinin anlamları:

A1: ısınmak

ök tamu erkligleri kelip *isimiş* kızartmış temirliğ yerde küçeyü çalarlar

“Cehennem köleleri gelip onları kızgın ve *sıcak olan* demirlerin üzerinde zorla döverler” (BT XXXVII 1759-1762).

mün *isidi*

“Çorba ısındı” (DLT 582).

A2: (bir şeye, bir kimseye) ısınmak, yakın hissetmek

küler yüz ısıg sözke yalñuk *isir*

isinse bu yalñuk bolur kul esir

“Güler yüz ve tatlı söze insan *ısınır*;

İnsan kime ısınırsa ona kul köle olur” (KB 2479).

isin- fiilinin anlamları:

A1: bağlanmak

bayat yarlığın sen ağır tut ağır

iligke tapuğ kıl *isingil* bağır

“Tanrı buyruğuna çok itaat et;

Hükümdara hizmet et, ona gönülden *bağlan*” (KB 1507).

A2: sevmek

isinür tapuğcı bağırsak bolur

özin emgetür beg sevincin kolur

“Hizmetkâr böylece onu *sever*, ona candan bağlanır;

Beyini sevdirmek için kendisi zahmet çeker” (KB 2978).

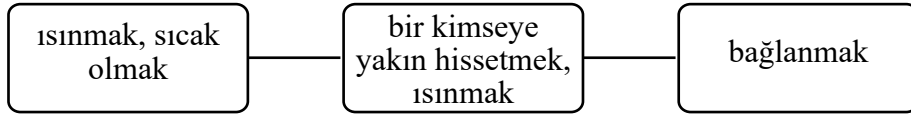
Türevleri: *isig* ‘sıcak’, *isiglig* ‘ateşli’, *isiglik* ‘sıcaklık, sıcak duygular, sefkat’, *isiglen-* ‘ateşli olmak’, *isit-* ‘ısıtmak, ateşten muzdarip olmak’ (EDPT 243, 246, 247), *isiş-* ‘birbirini ısıtmak’, (OTWF 558)

Değerlendirme:

A1: *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ temel anlamına sahiptir. *isin-* fiili ise A1’de ‘bir kimseye bağlanmak, ona sâdik olmak’ anlamındadır. *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ anlamından ‘bir kimseye yakınlık göstermek, bir kişiye ısınmak’ soyut anlama geçiş yapmıştır. Oradan da -(X)n- çatı eki alarak ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda *isin-* fiilinin kök hâlinde başlayan soyutlaşma -(X)n- eki almış hâlinde ileri bir soyutlaşma meydana gelmiştir ve metaforik anlamda kullanılmıştır. Öte yandan *isin-* eyleminde içten dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

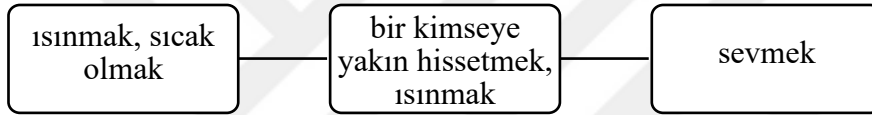
Zorunlu istem olarak *isi-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *isin-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu bağlamda her iki fiillerin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ temel anlamına sahiptir. *isin-* fiili ise A1’de ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamındadır. *isi-* fiili ‘ısınmak, sıcak olmak’ anlamından ‘bir kimseye yakınlık göstermek, bir kişiye ısınmak’ soyut anlama geçiş yapmıştır. Oradan da -(X)n- eki alarak ‘bir kimseyi sevmek’ anlamına gelişmiştir. Bu bağlamda *isin-* fiili metaforik anlamda kullanılmıştır. Öte yandan *isin-* eyleminde içeriden dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *isi-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *isin-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

14. **kağın-** ‘pişman olmak’ (OTWF 603)

kağı-n- < **kağı-** ‘kızgın olmak’ (OTWF 603)

kağı- fiilinin anlamları:

A1: öfkelenmek

ol kanlarının il ornı ür ornağlıg bolmaz tip kamağ t(e)ngriler kuvrağı yavlağ *kağıyurlar* birkerü

“O hükümdarın saltanatı sürekli sürmez deyip tüm tanrılar topluluğu hep birden çok kötü *öfkelenir*” (AY 553/13-16).

kağın- fiilinin anlamları:

A1: pişman olmak

burkanlar bodıs(a)t(a)vlar atın birer birer atayu birer birer yükünüp kılmış ayıg kılınçın ökünüp *kakınıp* kşantı kılıp antada kin oñ tizin çökitip (AY 362 1, 2).

“Budalar ve Bodisatvalar unvanı ile tek tek zikredilerek (onlara) tek tek secde ederek saygı gösterip, yaptıkları kötü amellerden *pişman olup* af dilendikten sonra sağ diziyile çöküp”

A2: itiraf etmek

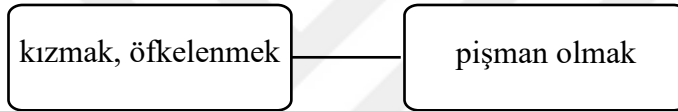
kağınalım açalım

“*İtiraf edelim*, açıklayalım.” (BT V 25).

Değerlendirme:

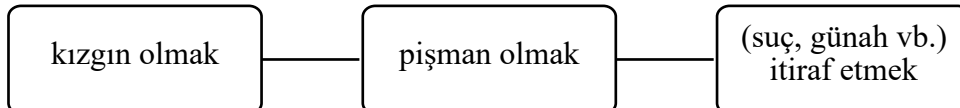
A1: *kağı-* fiili ‘kızgın olmak, öfkelenmek’ temel anlamına sahiptir. *kağın-* fiili ise bağlamda ‘pişman olmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde ‘kızmak’ anlamı ‘pişman olmak’ anlamına gelişmiştir. Örneğin, bir kişiye kızıp öfkelenildiğinde daha sonra bundan pişmanlık duyulabilir. Öte yandan -(X)n- türetimlik eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olabilir.

Zorunlu istem olarak *kağı-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kağın-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *uyarıcı* anlamsal rolünde vasıta durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *kağı-* fiili ‘kızgın olmak, öfkelenmek’ temel anlamına sahiptir. *kağın-* fiili ise bağlamda ‘pişman olmak’ anlamında kullanılmıştır. *kağı-* fiili ilk olarak ‘kızgın olmak’ anlam alanı üzerinden -(X)n- eki alıp ‘pişman olmak’ anlamına gelişmiştir. Keza bir kimse bir kişiye kızabilir, daha sonra da bundan pişmanlık duyabilir. *kağın-* fiili ise ‘pişman olmak, tövbe etmek’ anlam alanı üzerinden ‘(suç, günah vb.) itiraf etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira işlediği günahlardan pişman olan bir kimse ilahi bir varlığa bütün suçunu itiraf eder ve bağışlanması için af diler. Bu çerçevede -(X)n- eki türetimlik işlevi ile fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir. Türetimlik işleve sahip olan -(X)n- eki anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kağı-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kağın-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)n- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *kağın-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kaķıĝ* ‘kızgın’ (OTWF 290)

15. k   n- ‘görünmek’ (EDPT 746)

k  r-(  )n- < k  r- ‘görmek, bakmak, itaat etmek’ (EDPT 736)

k  r- fiilinin anlamları:

A1: görmek

(a)nı *k  r(  )p* an  a bilin

“onu *görüp*   ylece anlayın” (KT G 13).

A2: baĝımlı olmak, itaat etmek

i  reki bodun ıop *m(a)  a* k  rti

“(Dört taraftaki) h  lkların hepsi *bana* baĝımlı oldu” (KT D 30).

A3: bakmak

  g  m  z kangımlız b  zinge utru *k  r  p* ayıtsar

“Anne ve babamız bize doĝru *bakıp* sorsa...” (AY620 4, 5).

k  r  n- fiilinin anlamları:

A1: kabul etmek

irliĝ sarsıĝ savlarıĝ s  zley     z m  n  min idi yme k  r  nmedim

“Kaba kötü sözleri söyleyip kendi hatamı hiçbir şekilde kabul etmedim” (AY101/11-13).

A2: huzura çıkmak

er at kirse hil  e *k  r  nse* t  z  

bu körse yaraĝlıĝ yaraĝsız azu

“Hizmetk  rlar takım h  linde, birden *huzura çıkarken*,

O buna layık olan ve olmayanları gözden geçirmeli (KB 2539).

  acib çıktı aydı ay ay toldı tur

tapuĝka *k  r  ngil* kutu   badı   ur

“H  cib   ıktı ve: Ey Ay-Toldı, buyur h  k  md  rın *huzuruna gir*;

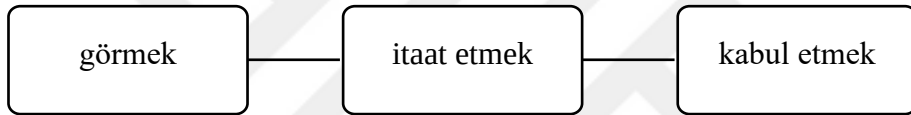
artık talihin yaver oldu” (KB 580).

Türevleri: *k  rgit-* ‘göstermek’, *k  rg  * ‘görme’, *k  rk* ‘görünüm’, *k  rked-* ‘güzel olmak’, *k  rkle* ‘güzel’,   ekil’, *körklüg* ‘görklü, şekilli’, *körse-* ‘görmek istemek’, *k  rks  z* ‘  irkin’, *k  rtg  r-* ‘göstermek’, *k  rt  r-* ‘gördürmek’, *k  r  g* ‘gözlemci’, *k  r  l-* ‘görülmek’, *k  r  n  * ‘görünüm’, *k  r  n  le-* ‘göstermek’, *k  r  n  l  k* ‘görünüm’, *k  r  nd  r-* ‘g  r  nd  rmek’, *k  r    * ‘g  r    ’, *k  r    -* ‘görüşmek, tanışmak’ (EDPT 740, 741, 742, 743, 746, 747, 748)

Deĝerlendirme:

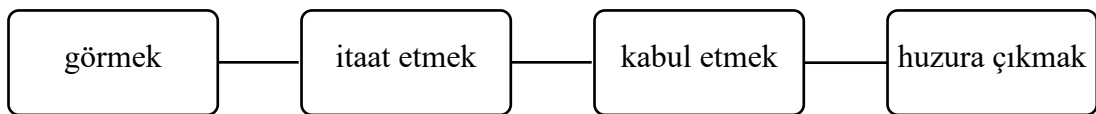
A1: *kör-* fiili ‘görmek’ temel anlama sahiptir. *körün-* fiili ise A1’de ‘kabul etmek’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. *kör-* fiilinin ‘görmek’ anlamı ‘itaat etme, bağımlı olma’ anlam alanı üzerinden ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Keza ‘itaat etme’ eylemi bünyesinde ‘birinin varlığını kabul etme’ anlamını barındırır. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kör-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *körün-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *kör-* fiili ‘görmek’ temel anlama sahiptir. *körün-* fiili ise A2’de ‘huzura çıkmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. *kör-* fiilinin ‘görmek’ anlamı ‘itaat etme, bağımlı olma’ anlam alanı üzerinden ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Keza ‘itaat etme’ eylemi bünyesinde ‘birinin varlığını kabul etme’ anlamını barındırır. Buradan hareketle önemli siyasilerin huzuruna çıkmak için bir icazet alınır ve kişi huzura kabul edilir. Bu bağlamda -(X)n- türetimlik eki, merkezden dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kör-* fiili A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *körün-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

16. öğretin- ‘kendi kendine öğrenmek’ (EDPT 116)

öğret-(i)n- < öğret- ‘öğretmek’ (EDPT 114)

öğret- fiilinin anlamları:

A1: talim ettirmek, öğretmek

atlar yan(alar)ıg turgurdaçı *öğretdeçi*

“Atlar ve filleri ehlileştirecek ve *talim ettirecek*” (Maitr 110 2,3).

kiçig erken *öğret* oğulka *bilig*

kiçigde bilig bilse kötrür elig

“Oğula bilgiyi küçükken *öğret*;

Küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur” (KB 1493).

öğretin- fiilinin anlamları:

A1: alışmak

ol tınlıgılar bo beş törlüg edgü erenlerniñ buşılarında *öğretinmişleri* yaratınmışları k(e)rgek

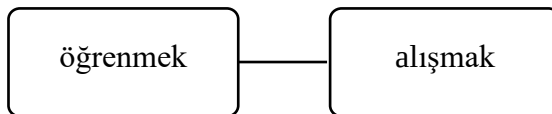
“O canlılar, iyi azizlerin bu beş çeşit sadaka türüne *alışmalılar* ve çaba göstermeliler” (BT XXXVIII Gb 11-13).

çok türlü edgölük işlerde etözümün *öğretinürmen*

“Her türlü iyi işlere kendimi *alıştırırım*” (EDPT 116).

Değerlendirme: *öğret-* ‘bir kimseye bir şey öğretmek’ temel anlamına sahiptir. *öğretin-* ise bağlamda ‘bir şeye alışmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısına bakıldığında ‘öğrenme’ eylemi bünyesinde ‘alışma’ eylemini bulundurur. Buradan hareketle *öğret-* fiili ‘öğretmek’ anlamından -(X)n- ekini alarak ‘alışmak’ anlamına gelişmiştir. Öte yandan -(X)n- türetimlik eki fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *öğret-* fiili *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *öğretin-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan çerçevede her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *öğretig* ‘öğreti’, *öğreyük* ‘alışkanlık, hobi’ (EDPT 115, 116)

17. ötün- ‘(birisinden bir şey) arz etmek, rica etmek’ (OTWF 611)

öt-(ü)n- < öt- ‘bir şeyin içerisinden veya üzerinden) geçmek, delmek (EDPT 39)

öt- fiilinin anlamları:

A1: (bir yerden bir yere) geçmek

alp erenni üdürdüm boynın anıñ kadırdım

altun kümüş yüdürdüm süsi kalın kim *öter*

“Düşman askerini dağıttım. Kavmin koçunun (reisini) boynunu büktüm. Onun hazinesinde bulunan altın ve gümüşü aldım. Askerin kalabalık oluşundan neredeyse *geçemeyecektim*” (DLT 159).

tamğa suvı taşra çıkıp tağığ *öter*

“Bu su kolu dağa *nüfuz eder*” (DLT 184).

A2: (bir şey) delip geçmek

ol süvri şişler üze tüşerler bütün etözlerinde arkuru turkuru *ötüp* öner

“Onlar sivri şişler üzerine düşerler ve bu şişler bedenlerini haç şeklinde *delip geçer*” (DKPAM 760).

A3: (bir şeye) vâkıf olmak, öğrenmek

san sakış edremiñe barçağa *ötmış*

“Hesap sanatının tamamına *vâkıf olmuş*” (AY 585 22, 586 1)

ötün- fiilinin anlamları:

A1: rica etmek, arz etmek, hürmetle söylemek

kağanıma *ötündüm*

“Kağanıma *arz ettim*” (T G 12).

korğma edgüti *ötün*

“Korkma, isteğini iyi *arz et!*” (IB 19).

t(e)ñri atama bir kişiniñ [i]sig özin arılayı *ötünür m(e)n*

“Ey, haşmetli babam! Bir kişinin yaşamının (bağışlanmasına) aracı olmayı *rica ediyorum*” (DKPAM 3166-3168).

ötrü tıtsısı bahşısıña inçe tip *ötünti*

“Bunun üzerine öğrenci, hocasına *saygıyla arz etti*” (DKPAM 603, 604).

ayasın kavşurup (inçe) (tip) *ötünür*

“Ellerini kavuşturup *hürmetle* (şöyle) *der* (Maitr 26: 11-12).

ötünse begiñe bu tegme birig

aça adra birse kötürse erig

“Bunları hep beyine *arz etmeli* ve birer birer açıklayarak, lââyık olanı yükseltmelidir.”

(KB 2545).

(kitap vb. için) istemek

bitigig kentü özi küsedü *ötünti*

“Kitabı kendisi *istedi*.” (M III 43)

A3: (kşanti ile günahlardan ötürü) af dilemek; günah çıkarmak

kazğanmış tsuy ayağ kılınçımznı ökünü boşunu aç a yada kşanti *ötünür* biz

“Birikmiş günahlarımızdan, kötü davranışlarımızdan pişman olup tövbe edip af dileriz”

(TT IV A 15-19).

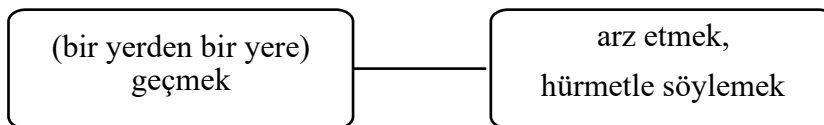
yazoğda boşunu *ötünür* biz

“Günahlarımızdan bağışlanmayı *dileriz*” (HUAŞT 11).

Değerlendirme:

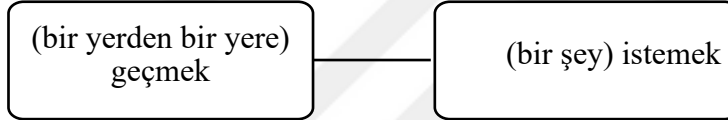
A1: *öt-* ‘bir yerden bir yere geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötün-* fiili ise A1’de ‘arz etmek, rica etmek’ anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin anlamı olan ‘bir yerden bir yere geçmek’ anlamından hareketle ‘geçme’ eyleminin içinde ‘bir yerden karşı bir tarafa geçme’ anlamı vardır. Nitekim bağlamda ‘arz etmek’ eyleminde de bir düşünceyi veya konuyu karşı tarafa nakletme, söyleme ve isteklerini dile getirme söz konusudur. Yani *öt-* fiilinin belirttiği somut anlamda bir nesnenin veya bir kimsenin karşı tarafa geçmesi anlam alanı üzerinden ‘duygu ve düşüncelerin karşı tarafa geçmesi’ durumundan söz etmek mümkündür. Bu çerçevede *ötün-* fiili ‘geçmek’ anlam alanı üzerinden ‘arz etmek, rica etmek’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *öt-* fiili merkezden dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *ötün-* fiili ise içten dışa doğru hareketi ifade eder. Bu bağlamda -(X)n- eki, içten dışa doğru (hareketi başka bir kimseye yöneltme) gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir. Ayrıca -(X)n- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *ötün-* fiili ise A1’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin arasındaki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

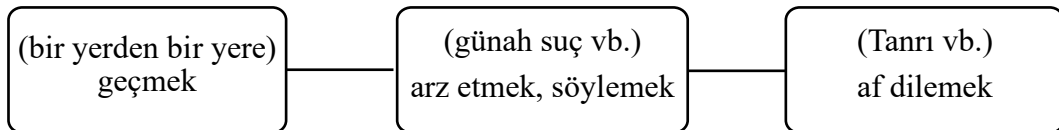
A2: *öt-* ‘geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötün-* fiili ise A2’de ‘(kitap vb. için) istemek’ şeklinde tanıklanır. A1’de de bahsedildiği üzere ‘geçme’ eyleminin içinde ‘bir yerden karşı bir tarafa geçme’ anlamı vardır. Keza bağlamda ‘istemek’ eyleminde de ‘bir düşünceyi veya bir isteği karşı tarafa iletme’ söz konusudur. Buradan hareketle *öt-* fiili ‘geçmek’ *-(X)n-* eki alarak ‘istemek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve anlam genişlemesine yol açmış olabilir. Ayrıca *-(X)n-* türetimsel ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A2’deki cümlede *ötün-* fiili ise zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu şekilde de sözcükselleşme olgusu söz konusu olabilir.

A3: *öt-* ‘geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarında tanıklanır. *ötün-* fiili ise A3’de ‘af dilemek’ anlamında kullanılmıştır. Nitekim A1’de ‘arz etmek’ eyleminde de bir düşünceyi veya konuyu karşı tarafa nakletme ve karşı taraftan bir şey isteme’ söz konusudur. Buradan hareketle *ötün-* fiili ‘geçmek’ anlam alanı üzerinden ‘arz etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda düşüncecek olursak “kşanti (tövbe, günahların affı)” göstergesiyle “günahlar için pişmanlığı iletme ve af dilemek” anlamlarına gelişmiş olması muhtemeldir. Yani karşı taraftan ‘affedilmeyi istemek’ söz konusudur. Öte yandan *-(X)n-* eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir. Ayrıca *-(X)n-* türetimsel ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *ötün-* fiili ise A3’te zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durumu ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *ötüg* ‘dilekçe, rica’, *ötün-* ‘arz etmek, rica etmek, hürmet etmek, dua etmek,

takdim etmek' *ötür*- 'geçirmek, deldirmek' (OTWF 199, 611, 719), *ötügçi* 'ricacı, dilekçi; aracı', *ötünç* 'rica, maruzat', *ötrü* / *ötürü* 'ötürü, bundan dolayı', *ötgün*- 'örnek almak, taklit etmek', *ötgünç* 'öykü', *ötgürü* 'bir şey yüzünden, tam olarak', *ötgürüş*- 'nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek (karşılıklı olarak, birlikte)', *ötse*- 'bir şeyin içinden geçmek ve çıkmak istemek' (EDPT 52, 53, 54, 61, 71)

18. saşın- 'düşünmek, hayal etmek; plan yapmak' (OTWF 612)

saş-(ı)n- < sak- 'düşünmek' (EDPT 804)

saş- fiilinin anlamları:

A1: düşünmek

yme inçe *saksar*

"Eğer şöyle *düşünüyorsan*" (TT VIII K 2).

A2: saymak

bardı eren konuk körüp kutka *sakar*

"Bir misafir bulunca onu devlet uğur *sayanlar* gitti" (DLT 40).

saşın- fiilinin anlamları:

A1: hayal etmek, farz etmek

..önlüg raxu garx-ıg *sakinmiş* k[rgek]

"Kuzeydeki renkli Rahu gezegenini *hayal etmeli*" (TT VII 15 15).

kime mindi *sakin* kişi alguçı

teñiz otra kirdi kime mingüçi

"Evlenen kişiyi bir gemiye binmiş *farz et*,

Gemiye binen kişi denize açılır" (KB 3386).

A2: dikkat etmek

usanma tiriglikke artuğ *sakin*

tiriglik ölümke idi ök yakın

"Hayatta pek gafil davranma, *dikkat et*;

Hayat ölümle çok yakındır" (KB 1401).

A3: sakınmak, korunmak

tapuğka irig bol bayatka tapın

yazuğtın yırağ tur özünni *sakin*

"Tapınırken gayretli ol, Tanrıya tapın;

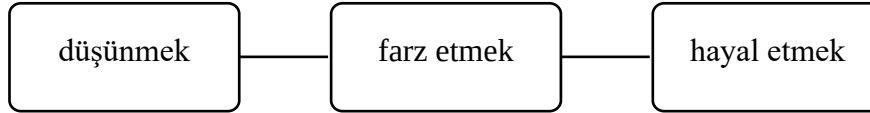
Günahtan irak dur, kendini *sakin*" (KB 1329).

Değerlendirme:

A1: *sak-* fiili ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *sakın-* fiili ise A1’de ‘hayal etmek’ anlamında kullanılmıştır. Erdal’a göre, ‘*sak-* fiili ile *sakın-* fiili arasındaki anlam farkını ayırt etmek güçtür. (X)n- eki ‘düşünme’ eyleminin bir insanın içsel süreçleriyle ilgili olmasını vurgulamak için eklenmiş olabilir’ (OTWF 612). Erdal’ın da ifade ettiği üzere *sak-* ve *sakın-* arasındaki anlam nüansı çok yakındır. Bu farkı daha iyi açıklayabilmek için TDK’daki anlam açıklamalarına bakmak doğru olacaktır: düşünmek, ‘bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek’; hayal etmek ise ‘bir şeyi zihinde tasarlayıp canlandırmak, hayallemek’ (TDK BTS). TDK’daki anlam açıklamalarını dikkate alırsak ‘düşünmek’ zihinde muhasebe yapmak, hayal etmek ise zihinde düşündüğün bir şeyi resmetmek diyebiliriz. Yani *düşünmek* bilişsel, *hayal etmek* düşsel bir olgudur.

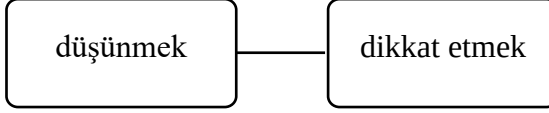
sak- fiili ‘düşünmek’ anlamından ‘saymak, farz etmek’ çatı eki alarak oradan da ‘hayal etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Türetimlik n- çatı ekinin, sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sak-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *sakın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

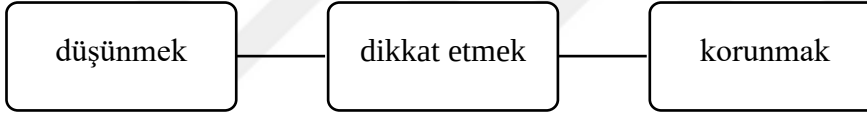
A2: *sak-* fiili ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *sakın-* fiili ise A2’de ‘dikkat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda bir kimse bir şeyi düşünürken tüm ince noktalarına kadar ayrıntılarıyla birlikte dikkat ederek düşünme eylemini gerçekleştirir. Buradan hareketle ‘düşünme’ eyleminin içinde ‘dikkat etme’ olgusu vardır. Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda *sak-* fiili ‘düşünmek’ anlamından ‘saymak, farz etmek’ çatı eki alarak oradan da ‘hayal etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Türetimlik n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi gördüğü ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sak-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A2’deki cümlede *sakın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir.

A3: *sağ-* fiili ‘düşünmek’ temel anlamına sahiptir. *sağın-* fiili ise A3’de ‘korunmak, dikkat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda bir kimse bir şeyi düşünürken tüm ince noktalarına kadar ayrıntılarıyla birlikte dikkat ederek düşünme eylemini gerçekleştirir. Buradan hareketle ‘düşünme’ eyleminin içinde ‘dikkat etme’ olgusu vardır. Bir kimse dikkat ederse kendisini veya bir başkasını bütün tehlikelerden korur. *sağ-* fiilinin ‘düşünmek’ anlamı çatı eki aldığı ‘dikkat etmek’ anlamı üzerinden ‘korunmak’ anlamına gelişmiş olabileceği muhtemeldir. Öte yandan n- çatı ekinin, türetimlik işlevinde ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca söz konusu ek, eylemin hareket yönünü merkezden dışa doğru gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sağ-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A3’deki cümlede *sağın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *sağınç* ‘düşünce’ (OTWF 280), *sağınçlı* ‘düşünceli’, *sağınçsız* ‘endişesiz, düşüncesiz’, *sağınuk* ‘düşünceli’, *sağış* ‘hesap, sayma’, *sağışçı* ‘muhasibeci, hesap yapan’, *sağışlı* ‘endişeli, hesaplı, düşünceli’, *sağışsız* ‘hesapsız, sayısız’ (EDPT 814, 816, 817)

19. salın- ‘salınmak, gevşekçe asılmak’ (OTWF 612)

sal-(1)n- < sal- ‘hareket etmek, harekete geçirmek, salmak’ (EDPT 824; KEWTS 292)

sal- fiilinin anlamları:

A1: hareket ettirmek

kolun salıp

“Ellerini hareket ettirip” (U II 24 4).

A2: göndermek

ol maña kişide altun *saldı*

“O bana bir kişiyle altın *gönderdi*” (DLT 240).

A3: sallamak

ol maña tonın *saldı*

“O bana elbisesini sallayarak işaret etti” (DLT 240).

salın- fiilinin anlamları:

A1: sarkmak

altın erini boş bolup kodi *salınsar* yme ölür (AY 595 17).

“Alt dudağı gevşeyip *sarkarsa* yine ölür”

karnı kiberip bağırsuqları *salınıp*

“Midesi patlayıp, bağırsakları *sarkıp*” (TT X 548, 549).

yağa tursu yağmur yazılsu çiçek

kurumuş yığaçtın salınsu küjek

“Yağmur yağmakta devam etsin, çiçekler açılsın;

Kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.” (KB 118).

A2: yaşamak

kızıl til kara başka yavlağ yağı

bu yavlağ yağığ bekle inçin *salın*

“Kızıl dil kara başın amansız düşmandır;

Bu kötü düşmanı sıkı tut ve huzur içinde *yaşa*” (KB 2692).

barığ tap kıl emdi beg atın alın

sakınç kışğa tutğıl sevincin *salın*

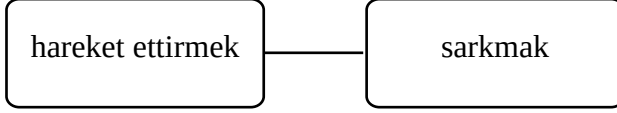
“Ne varsa ona kanaat et, bey adını al;

Hırsına hâkim ol, sevinç içinde *yaşa*” (KB 4550).

Değerlendirme:

A1: *sal-* fiili ‘hareket ettirmek, sallamak’ temel anlamlara sahiptir. *salın-* fiili ise A1’de ‘sarkmak’ anlamında kullanılmıştır. *salın-* fiilinin ‘sarkmak’ anlamında ‘aşağı yönlü istemsizce bir hareket’ söz konusudur. Bu bağlamda *sal-* ‘hareket ettirmek’ fiilinin anlamı çatı eki aldığı anda ‘sarkmak’ anlamına gelişmiştir. Buradan hareketle -(X)n- çatı ekinin hem türetimlik işlevinde hem de sözcükselleşmenin meydana gelmesinde bir rolü olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca -(X)n- çatı eki, *salın-* ‘sarkmak’ fiilinde içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüştür.

Zorunlu istem olarak *sal-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

A2: *sal-* fiili ‘hareket ettirmek, sallamak’ temel anlamlara sahiptir. *salın-* fiili ise A2’de ‘yaşamak’ anlamında kullanılmıştır. *salın-* fiilinin ‘yaşamak’ anlamında ‘süregelen bir hareket’ söz konusudur. Yani bir kimse yaşamı boyunca hep hareket içindedir. Bu bağlamda *sal-* ‘hareket ettirmek’ fiilinin anlamı çatı eki aldığı ‘yaşamak’ anlamına gelişmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olmalıdır. Buradan hareketle *-(X)n-* ekinin, türetimlik işlevinde ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde etkili olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sal-* fiili *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A2’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *durum* anlamsal rolünde araç durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *salğa* ‘yerinde duramayan’, *salığ* ‘vergi’, *salındı* ‘sürüklenen, atılan (nesne için)’, *salıntur-* ‘sarkıtmak’, *salış-* ‘karşılıklı sallamak’ (EDPT 826, 828), *saltur-* ‘sundurmak’ (OTWF 809)

20. sığın- / sığın- ‘sığınmak, güvenmek, bel bağlamak’ (EDPT 813)

sığ-(ı)n- < *sığ-* ‘sıgmak’ (EDPT 804)

sığ- fiilinin anlamları:

A1: uymak

kılmış kılınç *sıgmaz*

“Yaptığın iş *yakışık almaz*” (TT I 76).

A2: bir şeyin içine sığınmak

kılıç kınka küçün *sıgdı*

“Kılıç kınına güçlkle *sıgdı*” (DLT I 359).

sığın- fiilinin anlamları:

A1: (Tanrı’ya) sığınmak, çare aramak

şariputri arhantnıñ köligesiñe *sıkıntı*

“Şariputranın gölgesine *sıgındı*” (Maitr 5: 28).

bayatka *sıgındım* özüg bekledim

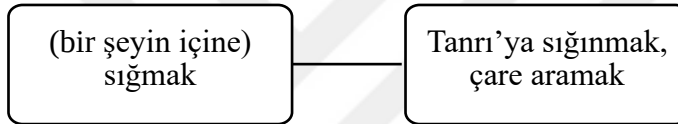
bu dın birle iman küdezsü idim

“Tanrıya *sığındım*, nefsim hâkim oldum;

Rabbim bu din ve imanımı korusun” (KB 3741).

Değerlendirme: *sığ-* fiili ‘bir şeye sığmak’ temel anlamına sahiptir. *sıgım-* fiili ise bağlamda ‘Tanrı’ya sığınmak, çare aramak’ anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda ‘bir şeyin içine sığmak’ anlamı metaforlaşarak ‘Tanrı’ya sığınmak’ yani ‘Tanrı’dan medet ummak, çare aramak’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Böylelikle *sıgım-* fiili yeni sözlüksel anlam kazanmıştır. -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sığ-* fiili A2’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *salın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *sıgrış-* ‘karşılıklı birbirine barınak sağlamak’, *sıgtur-* ‘sığdırmak, sokmak, yerleştirmek’, *sıgur-* ‘sığdırmak, sokmak, yerleştirmek’, *sıgza-* ‘koymak, yerleştirmek’, *sıgzal-* ‘yerleştirmek’, *sıgzağ* ‘(iki şeyin arasına) yerleştirilen şey’ (EDPT 807, 815, 816, 818)

21. sıkın- ‘kendini ovmak’ (OTWF 613)

sıkın-n- < sıkın- ‘okşamak’ (OTWF 613)

sıkın- fiilinin anlamları:

A1: ovmak

tögümin *sıkazunlar* anı üçün tögöden ükün belgürmiş

“Kabuklu darıyı elleriyle *ovsunlar*; bunun üzerine bir miktar darı ortaya çıkar” (TT VIII K 3).

A2: okşamak

itiglig yaratıglıg açılmış[lınhua] t[e]g yumşak eligin başların töpü[lerin y(a)rılı]kançuçı köñülin sürti *sıkadı*

“Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle *okşadı*” (DKPAM 2773, 2775).

ol anıñ başın *sıkadı*

“O, onun başını sevgiyle *okşadı*” (DLT 463).

sıkan- fiilinin anlamları:

A1: (kol vb.) sıvamak

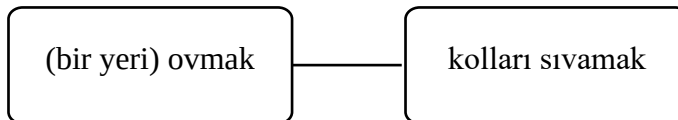
uzun saçın kedin arkasında ıtıp bilekin *sıkanıp* anıñ arasına belin teg kilimbe yek kızın koyınta kötürü alıp nilapuşup atlıg sögüt altın eltü bardı

“Uzun saçlarını arkasına atıp *kollarını sıvayıp* korkunç iblis Hidimba’nın kızını göğsünden kaldırıp onu “Nilapuspa” adlı ağacın altına götürdü” (BT XXXVII9111-9115).

Değerlendirme:

A1: *sıka-* fiili ‘ovmak, okşamak’ temel anlamlara sahiptir. *sıkan-* fiili ise bağlamda ‘kolları sıvamak’ anlamında tespit edilmiştir. *sıka-* fiilinin anlamı olan ‘ovmak’ eyleminde ‘aşağı veya yukarı yönlü elle bir sürtme işlemi’ söz konusudur. Keza ‘kolları sıvamak’ eyleminde de ‘koldaki giysiyi yukarı yönde çekme işlemi’ mevcuttur. Buradan hareketle *sıkan-* fiilinin ‘kolları sıvamak’ anlamı, *sıka-* fiilinin ‘ovmak’ anlamından gelişmiştir. Buradan hareketle -(X)n- ekinin, türetimlik işlevinde ve yeni sözlüksel anlam meydana getirmesinde etkili olmuştur.

Zorunlu istem olarak *sıka-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *sıkan-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

22. solan- ‘kendini kilitlemek, kuşatılmak’ (OTWF 615)

sola-n- ‘sola- ‘zincirlemek, zincirle bağlamak’ (OTWF 445)

sola- fiilinin anlamları:

A1: zincirlemek, zincirle bağlamak

kemi *solap* turgurtı

“Gemiye *zincirleyip* durdurdu” (İKPÖ XXXI VI).

..k(a)ltı adınlarig sögmemek tokımamak sıkımmamak tangmamak ürkitmemek korkıtmamak *solamamak* beklememek açurmmamak suvsatmamak...

“...ve başkalarına sövmemek, (onları) dövmemek, sıkıştırmamak, şüphelenmemek, ürkütmemek, korkutmamak, *zincire vurmamak*, aç ve susuz bırakmamak...” (AY 220 19-22).

solan- fiilinin anlamları:

A1: (acı vb. şeylere) hapsolmak

sekiz türlü emgeklilik yol içinde *solanmış* beklenmiş

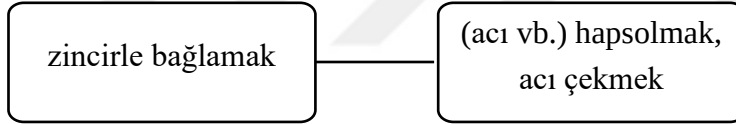
“Sekiz türlü acıya *hapsolmuşlar*” (BT XXVI 46, 47).

yüz kişisi koşdırañ apıg evlerde *solanıp* ataları ölmüştekiçe sığdaşğay

“Yüz müridi ve koştirançı (kadınar için Maniheist unvan) evlere ve çitlere *bağlanacak* ve babaları ölmüş gibi ağlayacaklar” (BT III 1028, 1029).

Değerlendirme: *sola-* fiili ‘zincirle bağlamak’ temel anlamına sahiptir. *solan-* fiili bağlamda ‘acıya hapsolmak, acı çekmek’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı düşünüldüğünde *sola-* fiili ‘bir yere hapsolmak’ somut anlamından -(X)n- çatı eki alıp metaforlaşarak ‘acıya hapsolmak’ soyut anlamına gelişmiş olmalı. Buradan hareketle -(X)n- çatı eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde etkili olmuştur.

Zorunlu istem olarak *sola-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *solan-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

Türevleri: *solal-* ‘zincirlenmek, kilitlenmek’, *solaş-* ‘toplu olarak zincirlerle bağlanmak’, *solaştır-* ‘şeyleri birbirine bağlamak’ (OTWF 566, 673, 817)

23. tapın- ‘hizmet etmek, ibadet etmek’ (OTWF 616)

tap-(ı)n- < tap- ‘hizmet etmek’ (EDPT 435)

tap- fiilinin anlamları:

A1: hizmet etmek

kanka *tap* katığlan

“Han’a *hizmet et* ve sıkı çalış” (Suci 9).

A2: kulluk etmek,

kul teñrike *tapdı*

“Kul Allah’a kulluk etti” (DLT 265).

tapın- fiilinin anlamları:

A1: hürmet etmek

ķamağ ķuvrağķa *tapıngalı...*

“Bütün cemaate *hürmet edecek*” (Maitr 94 13).

bahşısına *tapıngalı* udunğalı

“Hocasına *hürmet edecek*” (DKPAM 3007).

üç erdini ögüg kaçığı *tapınmış* udunmış üçün

“Üç cevher ve anaya babaya *hürmet ettikleri* için” (Maitr 50: 3-4).

A2: yüceltmek

kim açsız suksuz köni köñülin bursıj kuvrağığ *tapın(t)*ı uduntılar

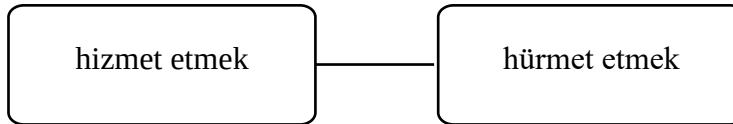
“Tok gözlülük ve dürüst bir gönülle cemaati *yücelttiler*.” (Maitr: 72 40-42).

mini *tapınıp* udunup ulug edgüke tegdeçiler

“Beni *yüceltip* büyük üstünlüğe ulaşacaklar” (Maitr: 78 4-5).

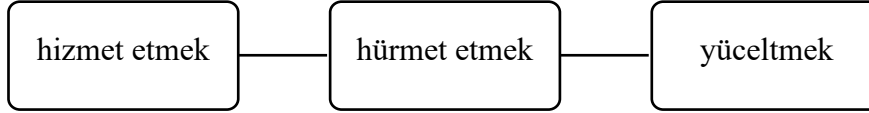
Değerlendirme:

A1: *tap-* fiilinin temel anlamı ‘hizmet etmek’ tir. *tapın-* fiili ise A1’de ‘hürmet etmek’ anlamında kullanılmıştır. Kök hâli olan *tap-* fiilinin ‘hizmet etmek’ anlamı daha sonra çatı eki alıp saygı bildiren ‘hürmet etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Zira hizmet edilen bir kimseye aynı zamanda saygı da duyulur. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilde türetimlik işlevi görmüştür. *tap-* fiili merkezden dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *tapın-* fiilinde içten dışa doğru hareket söz konusudur. Zorunlu istem olarak *tap-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tapın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *tap-* fiilinin temel anlamı ‘hizmet etmek’ temel anlamına sahiptir. *tapın-* fiili ise A2’de ‘yüceltmek’ anlamında kullanılmıştır. Kök hâli olan *tap-* fiilinin ‘hizmet etmek’ anlamı daha sonra çatı eki aldığı ilk olarak saygı bildiren ‘hürmet etmek’ anlamına oradan ‘yüceltmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Keza hizmet edilen bir kimseye aynı zamanda saygı duyulur ve hürmet edilen kişi yüceltilir. Bu bağlamda -(X)n- çatı eki, sözcükselleşme meydana getirmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tap-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *faýdalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tapın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tapıg* ‘hizmet’, *tapıgçı* ‘hizmetçi’, *tapıgılg* ‘saygı’, *tapıgsak* ‘işine saygılı, hürmetkâr’, *tapuğsuz* ‘saygısız’, *tapındur-* ‘saygı göstertmek’, *tapış* ‘karşılıklı saygı, güven’, *tapşur-* ‘emanet etmek, güvenmek’ (EDPT 435, 437, 438, 439, 442, 447), *tapınturul-* ‘saygı gösterilmek, hürmet ettirilmek’ (OTWF 697)

24. tartın- ‘(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak’ (EDPT 536)

tart-(ı)n- < *tart-* ‘tartmak, çekmek, sürüklemek’ (OTWF 616)

tart- fiilnin anlamları:

A1: çekmek

ol ögüz kıdığınta üküş telim balıkçı kuvrağı yığılıp balık *tartıg* simekin *kılurlar erti*
“O nehir kenarında birçok balıkçıyla toplanıp (nehirden) balık *çekip çıkarıyorlardı*”
(AY 602 5-8).

kınıntın yitti biçekin *tartıp*

“kınından keskin kılıcını *çekip*” (DKPAM 1424).

A2: kötü bir şeyin içinden çekmek

tartayın üntüreyin alku tınl(ı)ğ oğlanların kop kamağ emgeklig alp adalarıntın

“Bütün canlıları tüm kötü ve tehlikeli şeylerden *çekenim* çıkartayım” (AY 103-104 22).

A3: çalmak

vrhar sengrem sanlıg sengik edin tavarın basınıp kuntumuz *tartdımız* yaşuru baturu
oğurladımız

“manastıra ait olan malı mülkü yağma ettik, *çektik*, gizleyip çaldık” (Maitr 70 58-61).

A4: tartmak

ol yarmak *tarttı*

“O (gümüş) para vb. şeylerini *tarttı*” (DLT 524).

A5: çıkarmak

ol etükin *tarttı*

“O ayakkabısını *çıkardı*” (DLT 524).

tartın- fiilinin anlamları:

A1: yardımsever olmak

uluğ ernek öz-e meñ bolsar ға қadaşқа *tartınguçı* bolur

“Bir kişinin baş parmağında ben varsa, akrabalarınıza karşı *yardımsever olursunuz*”
(TT VII 37 13, 14).

A2: şefkat göstermek

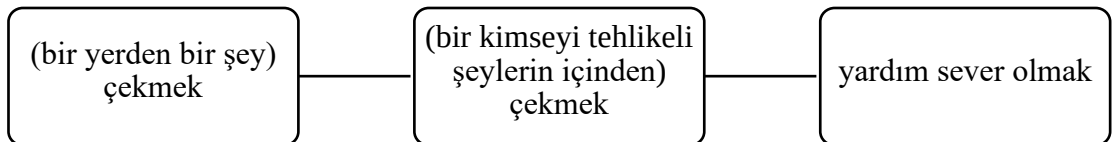
er oğlına *tartındı*

“Adam oğluna *şefkat gösterdi*” (DLT 303).

Değerlendirme:

A1: *tart-* fiili ‘çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek, tartmak’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartın-* fiili ise A1’de ‘yardımsever olmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından ‘kötü bir şeyin içinden çekmek’ soyut anlamına gelişmiş ve fiili çatı eki aldığıda ‘yardımsever olmak’ anlamını kazanmıştır. Yani bir canlıyı tehlikeli şeylerin içinden almak veya kötü durumlardan uzaklaştırmak bir nevi ona yardım etmektir. Bu bağlamda *tartın-* fiilinin ‘yardımsever’ olmak anlamı ‘bir kimseyi kötü şeylerden çekmek veya uzaklaştırmak’ anlam alanı üzerinden gelişmiş olmalı. Öte yandan -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

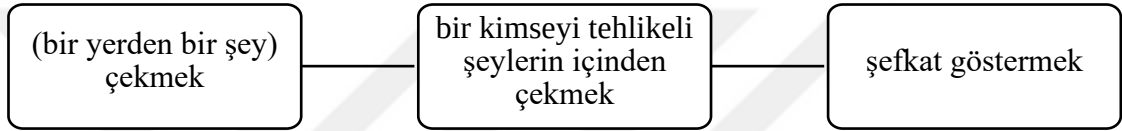
Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tartın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *tart-* fiili ‘çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek, tartmak’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartın-* fiili ise A2’de ‘şefkat göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından ‘kötü bir şeyin ya da durumun içinden çekmek’ soyut anlamına gelişmiş ve fiili çatı eki aldığıda ‘şefkat göstermek’ anlamını

kazanmıştır. Keza ‘şefkat’ eyleminin içinde ‘acıma, koruma’ iç güdüsü vardır. Buradan hareketle bir canlıyı tehlikeli şeylerin içinden çekmek veya onu kötü durumlardan korumak bir şefkat göstergesidir. Öte yandan -(X)n- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir hareketi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. A2’deki cümlede *tartın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tartıg* ‘tartı’, *tartış-* ‘tartışmak, mücadele etmek’ (EDPT 535, 537), *tartil-* ‘çekilmek, cezbetmek’, *tartıltur-* ‘çektirilmek, çıkarttırılmak’ (OTWF 675, 826), *tartınla-* ‘çekiştirmek’, *tartınlaş-* ‘(karşılıklı) çekiştirmek’ (Abhi B 513, 514)

25. tavra- ‘acele etmek, çabalamak, gayret etmek’ (OTWF 616)

tavra-n- < tavra- ‘acele etmek, hızlı olmak’ (EDPT 443)

tavra- fiilinin anlamları:

A1: acele etmek

terk *tavradı*

“Acele etti” (TT VIII D 1).

tavra- fiilinin anlamları:

A1: çabalamak

ädgü kılınçça *tavranıgı* on buyan ädgü kılınç yolınta yorıgalı udaçı bolurlar (AY 412 12, 13, 14).

“İyi amel için *çabalayan* on çeşit sevaba ulaştırın davranışta bulunurlar”

bo öğretigde bışrunuñlar öğreti[niñler *tavranıñlar* qatıgıñları tip y(a)rılıqadı

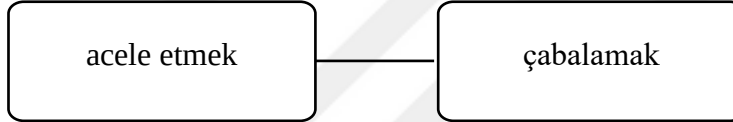
“bu öğretiye çalışın, *gayret gösterin* diye buyurdu” (AY672/6-10).

Değerlendirme:

A1: *tavra-* fiili ‘acele etmek’ temel anlamına sahiptir. *tavra-* fiili ise bağlamda ‘çabalamak’ anlamında kullanılmıştır. Kök fiilin anlamı olan ‘acele etme’ kavramı bir işi hızlı bir şekilde yapma işidir. Çatı ekli fiilin anlamı olan ‘çabalama’ kavramı ise bir

işî başarıya ulaştırmak için gayret gösterilen bir süreçtir. Bu bağlamda *acele etme* eylemi ifa edilirken bir çaba harcanır. *tavra-* ‘acele etmek’ eylemi içten dışa doğru olan *tavran-* ‘çabalamak’ eylem anlamını kapsayan bir niteliğe sahiptir. Anlam gelişiminin yönü de bu şekilde gerçekleşmiş olmalıdır. Öte yandan -n- çatı eki, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tavra-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *tavran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tavrağ* ‘hız, acele, çabuk’, *tavrat-* ‘acele ettirmek’, *tavratış-* ‘yarışmak, rekabet etmek’ (EDPT 443, 444, 445), *tavrağın* ‘çabuk, yakında’, *tavranmak* ‘hareket’, *tavratı* ‘çabuk, acele, yakında’ (DTS 43)

26. tegin- ‘ulaşmak, elde etmek, maruz kalmak, başından geçmek, deneyimlemek’ (EDPT 484; OTWF 617)

teg -(i)n- < teg- ‘ulaşmak, saldırmak, dokunmak, endişe etmek’(OTWF 476)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teñrike *teğir*

“Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*” (IB 20).

üzüksüz ud koñ toñuz takıgu kız ödirek bo montag tınl(ı)ğlar bir kunte üç kıata kelip aşunmaklaşu *teğip* mini ısıururlar soğarlar

“Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısıırılar, sokarlar” (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eñ ilki tadıkıñ çorıñ boz atıg binip *teğdi*

“İlk önce Tadık Çor’un boz atına binip *hücum etti*” (KT D 32).

A3: tesir etmek, üzülmek

sağa *teğmedi* bu sağınc yalnuzun

maña tegdi kadğu saķınçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

tegin- fiilinin anlamları:

A1: (saygı ve hürmetle bir şey) sunmak, vermek

barça *teginiler* t(e)ñridem hua *yavışğun*

“Hepsi kutsal çiçeklerle hürmetlerini *sunmuş*” (AY 9 135-136).

A2: hissetmek

ertingü ögrünçülüğ sevinçlig bolu *teginip*

“Büyük sevinç *hissedip*” (TT VI 457, 458).

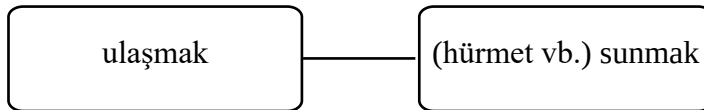
bu muntağ adruk adruk emgek *teginürler*

“Bunca çeşitli ızdıraplara *dûçar olurlar*” (Maitr: 18 3).

Değerlendirme:

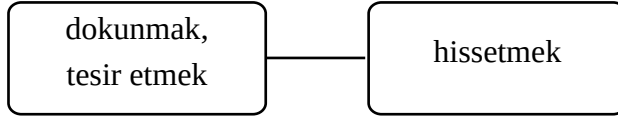
A1: *teg-* fiili ‘ulaşmak’ temel anlamlarına sahiptir. *tegin-* fiili ise A2’de ‘hürmet vb. sunmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘ulaşmak’ fiilinde bir noktadan diğer bir noktaya hareket söz konusudur. ‘hürmet sunmak’ eyleminde ise bir kimsenin başkasına karşı duyduğu saygı söz konusudur. Ulaştırılan bu defa saygıdır. ‘ulaşmak’, canlı ve cansız varlıklar için söz konusu iken, ‘hürmet sunmak’ insana özgü bir niteliktir. ‘ulaşmak’ fiilinde bir noktadan bir noktaya (merkezden dışa), ‘hürmet sunmak’da ise içten dışa doğru olan duygu ve akıl ile ilgili bir eylem söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *teg-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *tavran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

A2: *teg-* fiili A3’de ‘dokunmak, tesir etmek’ temel anlamlarında tespit edilmiştir. *tegin-* fiili ise A1’de ‘hissetmek’ anlamında kullanılmıştır. Örneğin bir kimseye temas yoluyla dokunduğunda kişi bunu hisseder. Yine bir kimse karşı tarafa kırıcı bir kelime sarf ettiğinde sarf edilen sözler kişiye dokunur. Buradan hareketle somut anlamda kullanılan ‘bir kimseye veya bir şeye dokunmak’ eylemi soyutlaşarak ‘söz vb. dokunmak, tesir etmek’ anlam alanı üzerinden ‘hissetmek’ anlamına gelişmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *teg-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *tavran-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamamlayıcı alabilir. Bu bağlamda her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğuna ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesine katkı sağlamış olabileceğine işaretir.

Türevleri: *teginç* ‘ulaşma, elde etme’, *teginçsiz* ‘ulaşılamaz, erişilemez’, *tegir*, ‘hisse, pay, değer, eder’, *tegür-* ‘ulaştırmak’, *tegre* ‘çevre, dolay’, *tegirme* ‘daire, dolambaçlı, yuvarlak’, *tegirmen* ‘değirmen’ *tegrikle-* ‘toplamak, birleştirmek’, *tegirmile-* ‘toplanmak’, *tegiş* ‘değiş tokuş’, *tegiş-* ‘buluşmak, değiş tokuş yapmak’, *teğsil-* ‘değişilmek’, *teğşür-* ‘değiştirmek’, *teğşürül-* ‘değişmek, değiştirilmek’, *teğşürüş-* ‘karşılıklı değişmek’, *tegzin-* ‘dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak’ *tegzindür-* ‘döndürmek, dolaşmak’ (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür-* ‘tecrübe kazandırmak’, *tegiürt-* ‘değdirtmek, ulaştırmak’ (OTWF 787, 823)

27. tokın- ‘dokunmak, ilişmek’ (OTWF 620)

tokı-n- < tokı- ‘vurmak, dövmek, yenmek; dokumak’ (OTWF 468)

tokı- fiilinin anlamları:

A1: vurmak, öldürmek

tönger tagda tegip *tokıdım*

“Töngker dağında hücum edip *vurdum*” (BK G 8).

A2: dövmek

kim yime dıntarlarığ *tokısarlar* sökserler

“Yine rahipleri *dövseler* (onlara) sövseler” (Maitr 84 9-40).

A3: bir şey karıştırmak, çırpma

sekizinç kün vunu alıp küyürüp külin alıp kara inek sütiğe *tokıp* içip

“Sekizinci gün muskayı yakmalı ve içindeki külleri kara bir ineğin sütüyle *karıştırarak* içmeli” (TT VII 26 11-14).

A4: (meyve vb.) ezmek

tüşin *tokıyur*

“Meyvesini *eziyor*” (M III 43).

A5: toprak işlemek

yörüng toprak *tokısar* bedizeser

“Açık renkte toprağı, *işlese*, süslese” (Maitr 51 2).

A6: bir şey dokumak

tüülüg yumşak böz *tokıp*

“Tüylü, yumşak pamuklu bez *dokuyup*” (AY 34f 12).

tokın- fiilinin anlamları:

A1: gözüne ilişmek

ötrü ol bodis(a)v(a)t uğuşluğ yaña törtidin sıñar körüp ıraktın keyikçi er köziñe tokıntı

“Bodhisattva hâlkının tümü dört yöne baktı ve bakışları uzaktan avcı ile buluştu” (BT XXXVII 2858).

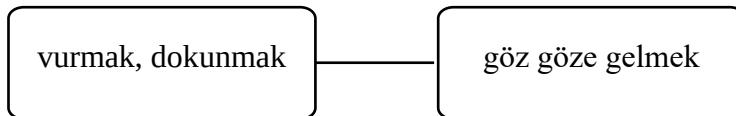
A2: birine bir şey dokunmak, ağır gelmek

anıñ yuduğı *tokındı*

“Başkasının işlediği suç ona *dokundu*” (DLT 353).

Değerlendirme:

A1: *tokı-* fiili ‘vurmak, dövmek, dokunmak’ temel anlamlarına sahiptir. *tokın-* fiili ise A1’de ‘gözüne ilişmek, göz göze gelmek’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘vurma’ eyleminin içinde ‘temas etme ve karşı karşıya gelme’ durumu vardır. Bu bağlamda ‘göz göze gelmek’ eyleminde de soyut bir temas söz konusudur. Buradan hareketle ‘göz göze gelmek’ > ‘vurmak, dokunmak’ anlamlarından gelişmiş olmalı. Söz konusu fiilde yeni bir sözlüksel anlam meydana gelmiştir. *tokı-* fiilinde eylemin yönü merkezden dışa doğru iken, *tokın-* fiilinde dıştan içe doğru bir hareket söz konusudur. Zorunlu istem olarak *tokı-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tokın-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde bulunma yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -(X)n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

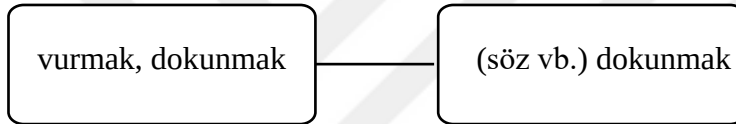

A2: *tokı-* fiili ‘vurmak, dövmek, dokunmak’ temel anlamlarına sahiptir. *tokın-* fiili ise A2’de ‘bir kimseye söz vb. dokunmak, ağır gelmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Her iki fiili arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Bir insanın içine işlemesi ve onu derinden

etkilemesi söz konusudur. Somut özelliğe sahip olan ‘dokunmak, vurmak’ eylemi metaforlaşarak ‘söz vb. dokunmak’ eylemine gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. -n- çatı eki fiilin hareket yönünü dıştan içe doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir. B u bağlamda -n- çatı eki fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve yeni bir sözlüksel anlam meydana getirmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tokı-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tokın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde bulunma yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tokım* ‘hayvan katliamı’, *tokıt-* ‘dövdürmek, vurdurmak, yıktırmak, dokutmak’, *tokıtıl-* ‘vurulmak, çarpılmak’ (OTWF 296, 297, 697, 789), *tokış* ‘savaş, mücadele’, *tokış-* ‘savaşmak, çarpışmak’ (EDPT 474)

28. tolğan- ‘acı çekmek’ (EDPT 497)

tolğa-n- < tolğa- ‘bükmek, sarmak’ (EDPT 497)

tolğa- fiilinin anlamları:

A1: dolamak

ol yün tolğadı

“O yün çilesini *doladı*” (DLT 470).

A2: (mide vb.) ağrımak

anın kırmı *tolğadı*

“Kolera vb. şeylerden onun midesi *buruldu*” (DLT 470).

A3: takı takınmak

kız yinçü tolğadı

“Kız inci küpesini *takındı*” (DLT 470).

tolğan- fiilinin anlamları:

A1: acı çekmek

kim etöz üçün emgenser tolğansar yme anañ utlısı etözke ölmek artamak bulunçı ol

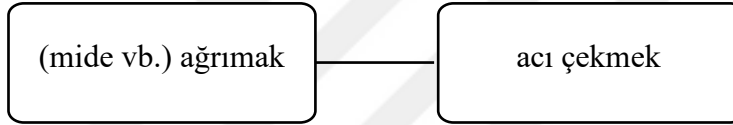
“Kim bedeni için acı ve ızdırap çekerse, bunun sonucunda ölmesi ve bedeninin çürümesi onun kazancıdır” (M III 6 11-14).

emgenü tolğanu igitip

“*Acı çekerek büyütüp*” (BT XIII 12 105).

Değerlendirme: *tolğa-* fiili ‘bükme, sarmak, (mide, karın vb.) ağrımak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tolğan-* fiili ise A1’de ‘acı çekmek’ anlamında kullanılmıştır. *tolğa-* fiilinin DLT’deki ‘mide vb. ağrımak’ anlamından hareketle fiil -n- eki alıp metaforlaştırarak ‘acı, ızdırap çekmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira mide ağrısı acı çekmeye yol açar. Buradan hareketle söz konusu anlam gelişmesinde -n- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam olabilir.

Zorunlu istem olarak *tolğa-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *tolğan-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tolğan-* ‘kıvrınmak, acı çekmek’, *tolğağ* ‘acı’ (OTWF 209, 620), *tolğaş-* ‘birlikte sarmak, dolamak’ (EDPT 497)

29. töşen- ‘(kendin için) yatak hazırlamak, sermek’ (OTWF 621)

töşe-n- < töşe- ‘yaymak, açmak, sermek’ (EDPT 561)

töşe- fiilinin anlamları:

A1: sermek

töşeklerin *tüşep*

“Döşekleri *serip*” (U III 35 15).

töşek *töşedi*

“Döşek *döşedi*” (DLT 463).

A2: döşemek

yinçün yimişlik yirin tolu töşep samntapuşp yimişlikig satgın alır

“İncilerle koruluğu baştan başa döşer ve Samantapuşpa koruluğunu satın alır” (Maitr 52 1-3).

töşen- fiilinin anlamları:

A1: kullanmak

senrem sanlıg senik tultin tösekin etimizke yinimizke tegürü *tösentimiz*

“Manastırdaki yastıkları, döşekleri etimize, tenimize temas ettirip *kullandık*” (Maitr 65: 6-9).

A2: uzanmak

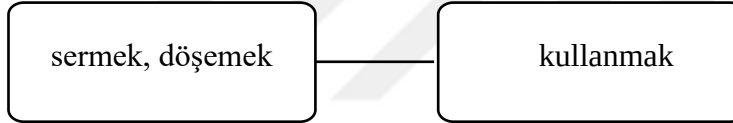
tösünlerniñ ornında *tösenip* ornanıp

“Asillerin yerlerinde *uzanıp* yerleşip” (BT XIII 15 63, 64).

Değerlendirme:

A1: *töse-* fiili ‘döşemek, sermek’ temel anlamlarına sahiptir. *tösen-* fiili ise A1’de ‘kullanmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir yere örtü serdiğinde veya bir eşyayı yerleştirdiğinde o eşya artık kullanıma hazır hâle gelir. Bu bakımdan ‘kullanmak’ fiili ‘döşemek’ fiiliyle yakından ilgilidir. Öte yandan -n- eki türetimlik işlevi görmüş ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *töse-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tösen-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A2: *töse-* fiili ‘döşemek, sermek’ temel anlamlarına sahiptir. *tösen-* fiili ise A1’de ‘yayılmak’ anlamında kullanılmıştır. *töse-* fiilinin bir anlamı da ‘sermek, yaymak’tır. Buradan hareketle bir kişinin bir yere uzanması, tabiri caizse yayılması söz konusudur. Bu bağlamda ‘sermek, yaymak’ fiili, ‘yayılmak’ anlam alanı üzerinden ‘uzanmak’ anlamına gelişmiş olmalı. Öte yandan -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *töse-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. A2’deki cümlede *tösen-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *yer* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Ayrıca -n- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

sermek, yaymak

bir yere yayılmak,
uzanmak

Türevleri: *töşek* ‘döşek, yatak takımı, yastık’, *töşeklig* ‘döşenmiş yatak takımı’, (OTWF 249, 345), *töşekçi* ‘döşekçi’, *töşel-* ‘yayılmak’, *töşet-* ‘döşetmek’, (EDPT 562, 563, 564)

30. tun- ‘kapanmak, bulutlanmak, sönmek’ (KB s. 1252)

tu-n- < tu- ‘kapatmak, tıkamak, kaplamak’ (KB s. 1251)

tu- fiilinin anlamları:

A1: kapamak

üç tamu yolın *tuğıl*

“Üç cehennem yolunu *kapat*” (Maitr 47 8, 9).

A2: kaplamak

yaşık yirke indi yüzün kızledi

kararıp tuman tozdi dünya *tudı*

“Güneş yere indi yüzünü gizledi;

Dünyayı kara bir duman *kapladı*” (KB 5028).

tun- fiilinin anlamları:

A1: sönmek

inigli ağır ol ağırlı iner

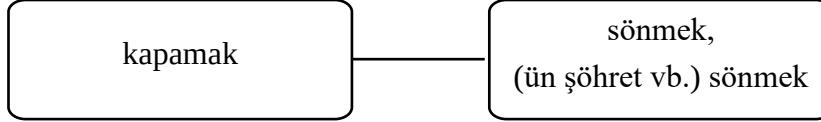
yarıglı *tunar* ol yorıglı tınar

“İnen yükselir, yükselen iner;

Parlayan *söner* ve yürüyen durur” (KB 1049).

Değerlendirme: *tu-* fiili ‘kapamak’ temel anlama sahiptir. *tun-* fiili ise bağlamda ‘ün şöhrat vb. sönmek’ gibi soyut bir anlamda kullanılmıştır. ‘kapamak’ fiili genelde olumsuz durumlar için kullanılır. Keza sönmek fiili de böyledir. Bu bakımdan birbiriyle ilgilidir. Örneğin açan bir çiçek yapraklarını kapattığında sönmüş olur. Yukarıdaki bağlamdan hareketle bir insanın yıldızının parlaması ve daha sonra sönmesi söz konusudur. Bu bağlamda *tu-* fiilinin ‘kapamak’ anlamı -n- çatı eki aldığı somut anlamda ‘sönmek’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘ün, makam vb. sönmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Öte yandan -n- çatı ekinin somut anlamdan soyut bir anlama geçişte ve fiile yeni bir anlam katmasında işlev gördüğü muhtemeldir. Zorunlu istem olarak *tu-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli alabilir. A1’deki

cümlede *tun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve *-n-* çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tunçu* ‘lokma, sokum’, *tunçuğ-* ‘tikanmak üzere olmak, nefes alamaz hâle gelmek’ (DLT s. 900)

31. tuyun- ‘anlatmak, bildirmek, tebliğ etmek’ (OTWF 758)

tuy-(u)n- < tuy- ‘duymak, tanımak, hissetmek’ (EUTS 167)

tuy- fiilinin anlamları:

A1: duymak

tütsüg yıdın *tuyduklarında* ötrü

“tütsü kokusunu *duyduktan* sonra” (AY 425 17, 18).

A2: hissetmek

ertiş ügüzüg keçe keltimiz kelmişî alp tedi *tuymadı*

“Ertiş ırmağını geçip geldik, gelmesi zordu. (Fakat kimse) *hissetmedi*” (T B II 2, 3).

A3: farketmek

er *ışın tuydı*

“Adam kendisinden saklanan şeyi *farketti*” (DLT 579).

tuyun- fiilinin anlamları:

A1: aydınlanmak

vazir tülüklenmeklig *tuyunmuş*

“Şimşek gücüyle *aydınlanmış*” (BT XXXVI C 07).

Amtı temin yaşırtı *tuyunup* odunup

“Şimdi bir an önce *aydınlanıp* uyanıp” (BT XXV 852)

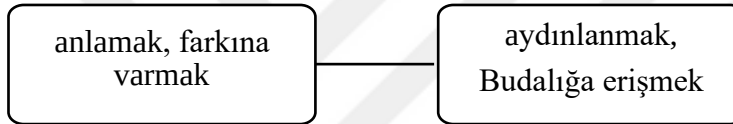
... tınl(1)glarka bodı titme *tuyun*

“... canlılara *vâkıf olma*” (DKPAM 2302).

Değerlendirme: *tuy-* fiili ‘duymak, anlamak, hissetmek, fark etmek’ anlamlarına sahiptir. *tuyun-* fiili ise soyut anlamda ‘aydınlanmak’ olarak kullanılmıştır. Bir insan bir şeyi anladığında, fark ettiğinde kafasındaki karışıklık giderilir ve aydınlanmış olur. Budizm’de tüm ihtiraslarından, hırslarından, bedensel ve fani olan tüm isteklerinden arınıp Nirvana’ya ulaşabilen kimseler aydınlanarak Budalığa erişmiş olur. Başka bir

deyişle gerçek dünyanın tadına varırlar ve ihtiraslı düşüncelerden kendini arındırırlar. Nitekim, Bodhisattva ‘aydınlanma varlığı’ terimi, bodhi “aydınlanma” ile sattva “varlık” kelimelerinin birleşiminden meydana gelir (Wilkens 184). Bu bağlamda *tuy-* fiili ‘anlamak’ anlam alanı üzerinden -(X)n- eki alıp dinsel bir boyut kazarak ‘aydınlanmak, Budalığa erişmek’ anlamına geçiş yapmıştır. Söz konusu geçişte -(X)n- çatı eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüştür.

Zorunlu istem olarak *tuy-* fiili A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. A1’deki cümlede *tuyun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *güç* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tuyuğsuz* ‘basiretsiz’, *tuytur-* ‘farkettirmek’ (EDPT 567, 569), *tuysuk-* ‘kandırıldığını anlamak’, *tuyun-* ‘anlamak, farkına varmak, aydınlanmak’, *tuyuntur-* ‘duyurulmak’ (OTWF 621, 703, 823)

32. **udın-** ‘sönmek’ (KB 4694)

udı-n- < udı- ‘uyumak’ (EDPT 42)

udı- fiilinin anlamları:

A1: uyumak

türk bodun üçün tün *udımadım*

“Türk hâlkı için geceleri *uyumadım*” (KT D 27).

udın- fiilinin anlamları:

A1: sönmek

kiçig oğlan erken kılınç edgü tut

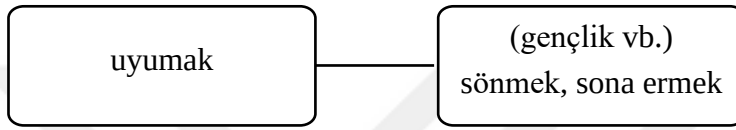
uluğlukça tegse *udınur* bu ot

“Gençken iyi hareket etmeye çalış;

Yaşlılık gelince, bu ateş *söner*” (KB 4694).

Değerlendirme: *udı-* fiili ‘uyumak’ temel anlama sahiptir. *udın-* fiili ise KB’de ‘sönmek’ anlamında karşımıza çıkar. Bir insan uyuduğu zaman dış dünyayla irtibatı kesilir ve hareketleri sabit duruma geçer. ‘sönme’ eyleminde de aktif ve dinamik bir

durumun etkisinin yitirilmesi söz konusudur. Bağlamdan hareketle bir insan gençliğinde aktif ve hareketli bir yapıya sahipken; yaşlılığında ise durgun, elini eteğini bütün işlerden çekmiş hâle gelir. Bu bakımdan ‘sönmek’ fiili ‘uyumak’ fiiliyle yakından ilgilidir. Buradan hareketle *udı-* fiili -n- eki aldığı anda ‘gençlik ateşinin sönmesi’ anlamına gelişmiş ve fiilin anlamında somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Zorunlu istem olarak *udı-* fiili bağlamda *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *udın-* fiili ise zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -n- ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *udit-* ‘uyutmak’, *uditma* ‘uyutma’, *udık* ‘uykulu’, *udıkla-* ‘uykulu olmak’, *udısıķ* ‘uyku’ *udış-* ‘uyumak için yarışmak’, (EDPT 42, 45, 46, 49, 71, 73)

33. udun- ‘izlenmek, saygı gösterilmek’ (EDPT 62)

ud-(u)n- < ud- ‘izlemek, uyum sağlamak, yakışmak’ (EDPT 38)

ud- fiilinin anlamları:

A1: takip etmek

busuş kaduğ emgek tolğak iy(i)n *udu* törüyür...

“Sıkıntı, kaygı, acı birbirini *takip ederek* ortaya çıkar...” (AY 367 15, 16).

A2: uymak

bu begler baş ol kaçça barsa başı

udula barır barça *udmuş* kişi

“Bu beyler baştır; baş nereye giderse,

Onu izleyen bütün insanlar da ona *uyar*” (KB 5202).

udun- fiilinin anlamları:

A1: inanmak

igid nomka *uduntumuz tapıntımız erser*

“Yanlış öğretiyeye *inandıysak*” (HUAŞT 187).

A2: hürmet etmek

üç erdini ögüg kaçığ tapınmış *udunmuş* üçün

“Üç cevher ve anaya babaya *hürmet ettikleri* için” (Maitr 50: 3-4).

bahşısıña *tapıngalı* udungalı

“Hocasına *hürmet edecek*” (DKPAM 3007).

tapınalım *udunalım*

“Tapınalım, *saygı gösterelim*” (İPKP XLIX 6, 7).

A3: yüceltmek

kim açsız suksuz köni köngülin bursañ kuvrağığ tapın(t)ı *uduntılar*

“Tok gözlülük ve iyi bir gönülle cemaati *yücelttiler*” (Maitr 72 40-42).

mini tapınıp *udunup* uluğ edgüke tegdeçiler

“Beni *yüceltip* büyük üstünlüğe ulaşacaklar” (Maitr: 78 4-5).

A4: hizmet etmek

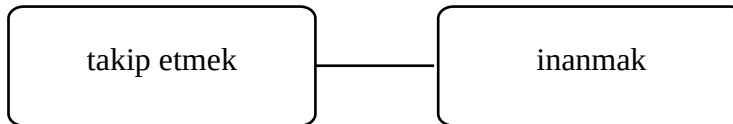
bo dört törlüğ tapıgın uduğın tapınsar *udunsar* (AY 156 4, 5).

“Bu dört türlü hizmet ile *hizmet etse*”

Değerlendirme:

A1: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1’de ‘inanmak, tapınmak’ anlamlarında kullanılmıştır. ‘takip etme, uyma’ kavramları bünyesinde ‘önemli bir kişinin izinden gitme, ona itaat etme’ anlamları barındırır. Buradan hareketle bir kişi bir kimsenin izinden gidip ona itaat ederse aynı zamanda inanmış da olur. Bu bağlamda *-(X)n-* çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin anlamına insana özgü soyut bir düşünce katmış olabilir. Ayrıca bu ek fiilin hareket yönünü içten dışa doru değişmesinde ve fiilin sözcükselleşme sürecinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve *-(X)n-* çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

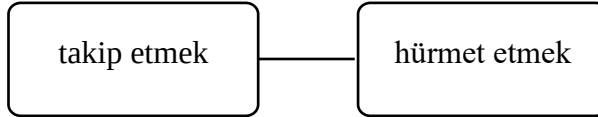

A2: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1’de ‘hürmet etmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Bu bağlamda *udun-* fiilinin ‘hürmet etmek’ anlamı ‘takip etmek’ anlamından gelişmiş olmalı. Buradan hareketle *-(X)n-* çatı eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği

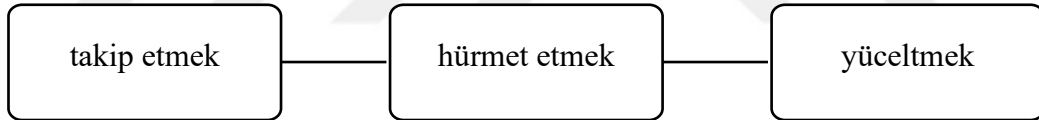

düşüncesindeyiz. Ayrıca söz konusu ek fiilin hareket yönünü içten dışa doru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1'deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

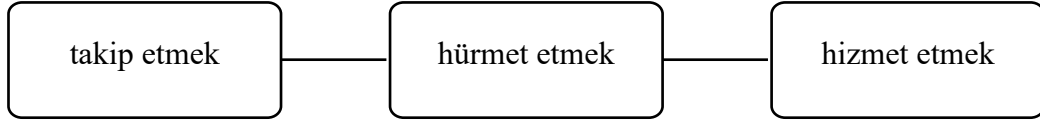
A3: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1’de ‘yüceltmek’ anlamında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Hürmet ettiğin, gönülden bağlandığın bir insanı yüceltirsin. Bu bağlamda kök anlam olan ‘takip etmek’ eylemi çatı eki aldığı anda ilk olarak ‘hürmet etmek’ oradan da ‘yüceltmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Ayrıca -(X)n- çatı eki fiilin anlamında detaya inme nüansı vermiş ve fiilin anlamını soyut anlamda pekiştirmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1’deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve *faydalanan* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -(X)n- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

A4: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ temel anlama sahiptir. *udun-* fiili ise A1’de ‘hizmet etmek’ anlamlarında kullanılmıştır. Mecazi anlamda izinden gidilen veya itaat edilen bir insana aynı zamanda hürmet de edilir. Keza hürmet ettiğin gönülden bağlandığın bir insanın hizmetine girer ve ona hizmet edersin. O hâlde *udun-* fiilinin ‘hizmet etmek’ anlamı, ‘takip etmek’ anlam alanı üzerinden ‘hürmet etmek’ oradan da ‘hizmet etmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Buradan hareketle -(X)n- çatı eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. A1'deki cümlede *udun-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve *-(X)n-* çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *udmak* ‘hizmetçi’, *udmaklan-* ‘hizmetçi sahibi olmak’, *uduğ* ‘itaat etme, takdire şâyân hizmet’, *uduğçu* ‘sâdık hizmetçi’, *udul-* ‘takip edilmek, uyulmak’, *udun-* ‘izlenmek, saygı gösterilmek’, *uduntur-* ‘takip ettirmek, uydurmak’, *uduş-* ‘karşılıklı uyuşmak, anlaşmak’, *uduşur-* ‘takip ettirmek’, (EDPT 47, 48, 57, 60, 62, 73)

34. uğun- ‘kendin hakkında bir şeyi fark etmek’ (OTWF 623)

uğ-(u)n- < uğ- ‘anlamak’ (EDPT 791)

uğ- fiilinin anlamları:

A1: anlamak

teriy yörügler takı *uğmaz*

“Derin yorumları da *anlamaz*” (Maitr 38 5, 6).

A2: bilmek

aş yigeli *uğmağay*

“yemek yemeyi bilmeyecek ama” (DKPAM 393).

uğun- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

amtı yazukumuznu bilinür biz *uğunur biz*

“Şimdi günahlarımızı *itiraf ediyoruz*” (Maitr 73: 17-18).

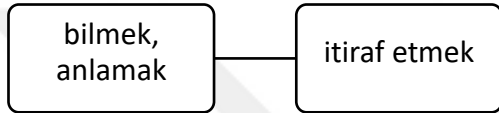
ağır ayığ kılınçların ökünüp kaçınıp bilinip *uğunup* kşantı ç(a)mhuy kılıp

“.... kötü davranışlarını itiraf edip, pişmanlık bildirip, *açıklayıp*, af dileyip” (AY139-140 18-2).

Değerlendirme: *uğun-* fiilinin kök hâli olan *uğ-* fiili ‘bilmek, anlamak’ temel anlamına sahiptir. *uğun-* ise ‘itiraf etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir suçu ya da bir günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı kendisini anlatır. Dolayısıyla bir kimseye veya ilahi bir varlığa gizli olan bir şeyi itiraf ettiğinde o şey artık açığa çıkmış olur ve anlatılan kişiler tarafından bilinir. Bu bağlamda ‘itiraf etme’

eyleminin sonucunda ‘bilinme’ eylemi ortaya çıkmış olur. -(X)n- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi muhtemeldir. Ayrıca *uğun-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘bilmek, anlamak’ kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *uğ-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *içerik* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. *uğun-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *uğdur-* ‘anlatmak, açıklamak’, *uğıt-* ‘anlatmak, açıklamak’, *uğul-* ‘anlaşılacak’, *uğuş* ‘anlayış, idrâk’ (OTWF 271, 681, 790, 812), *uğuş-* ‘anlamak’, *uğuşluğ* ‘anlayışlı’, *uğuşsuz* ‘anlayışsız’ (EDPT 97, 98)

35. ulan- ‘(bir şeye) katılmak’ (EDPT 148)

ula-n- < ula- ‘(kırık bir şeyi) tamir etmek, bir araya gelmek, katılmak’ (EDPT 126)

ula- fiilinin anlamları:

A1: birleştirmek

sınukıñın sapar men üzükıñın *ulayur men*

“Senin kırıklarımı onarırım, çıkıklarımı *yerine oturturum* (IB 48).

A2: ip vb. bağlamak

ol yıp *uladı*

“O ipi *bağladı*” (DLT 459).

A3: bir şeyi bir şeye bağlamak

köñülin nigoşaklar üze bamaz *ulamaz*

“İnancını Mani dinine *bağlayamaz*” (M III 22 12).

ulan- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

tünek olbu dünya içi oğ yılın

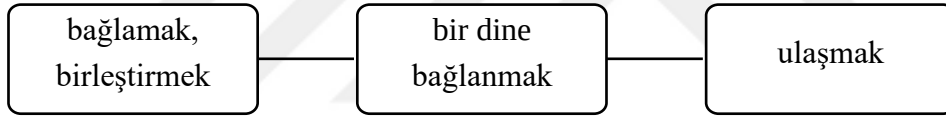
muni kôd yaruğ çın ajunğa *ulan*

“Bu dünya, içi engerek yılınyla dolu bir zindandır;

Onu bırak, aydın ve gerçek dünyaya *ulaş*” (KB 5421).

Değerlendirme: *ula-* fiili ‘bağlamak, birleştirmek’ temel anlama sahiptir. *ulan-* fiili ise bağlamda ‘ebediyete ulaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ula-* fiilinin ‘bağlamak’ anlamı, somut anlamda ‘bir şeyi bir şeye tutturmak’ olarak tanımlanır. Bu bağlamda bağlanan veya tutturulan şey sonucunda ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. Keza bu ‘ulaşma’ eylemi için de geçerlidir. Zira bir noktadan diğer bir noktaya varıldığında ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. ‘bir şeyi bir şeye bağlamak’ anlamı metaforlaşarak ‘bir dine bağlanmak’ anlamına dönüşmüş oradan da ‘ebediyete ulaşmak’ anlamına gelişmiş olmalı.

Zorunlu istem olarak *ula-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ulan-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde *yönelme* durum ekli tamlayıcı olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -n- ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *ulağ* ‘zincir, silsile’, *ulal-* ‘katılmak, ilişki kurmak, iletmek, teslim etmek’ *ulaş-* ‘birbirine katılmak, birbirini takip etmek, bir süreklilik oluşturmak’ (OTWF 212, 572, 681), *ulama* ‘ekleme, ulama’, *ulaş-* ‘(bir şeye) katılmak’ *ulat-* ‘katılmasını emretmek’, *ulatı* ‘ilaveten, ek olarak’, *ulayu* ‘sürekli, birbiri ardına’ (EDPT 132, 134, 146, 154)

36. urun- ‘dövünmek, (elbise vb.) giyinmek’ (OTWF 624)

ur-(u)n- < ur- ‘bir şey koymak, vurmak, çarpmak’ (EDPT 194)

ur- fiilinin anlamları:

A1: kazımak, yazmak

neñ neñ savım erser bengü taşka *urtum*

“Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşka *kazıdım*” (KT G 11).

A2: koymak, yerleştirmek

tünegü orun başınta bir arıg evde yıldığ yıparlıg kav *ursun* (AY 442 21-23).

“Temiz bir evde yatacağı yatağın başına güzel kokulu bir kap *koysun, yerleştirsin*”

A3: hapse atmak

elgin adakın beklep kınlıkta *urdılar*

“elini ayağını zincirleyip hapse *attılar*” (İPKP LXIII 5, 6).

A4: sunmak

ötrü ol aşçı er söglünçüsin ilig begke kelürüp üskinte *urtı*

Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda *sundu* (DKPAM 3125).

A5: tahta çıkmak

idiz yüksek arslanlığ örgün urup

“yüksek aslanlı tahta çıkıp...” (AY 416 4-5).

urun- fiilinin anlamları:

A1: takı takmak

iliglerniñ kanlarnıñ öz itigin yaratıñın *urunup*

“hükümdarların süsünü ve mücevherini *takıp*” (AY 416 14-16).

A2: toplamak

bayuğay budun il itilgey orun

neçe kolsa kaznağ hazine *urun*

“Hâlk zenginleşir, memleket ve saltanat işleri düzenlenir;

Ne kadar istersen, o kadar hazine *toplayabilirsin*” (KB 5542).

hazine *urunsu* kümüş hem ağı

yağı boynı yence kiterse çoğı

“Gümüş ve sırmalar ile hazinesi *dolsun*;

Düşman boyun eğsin, kargaşa bitsin” (KB 1926).

A3: giyinmek, örtünmek

er suwluğ *urundi*

“Adam sarık *sarındı*” (DLT 99).

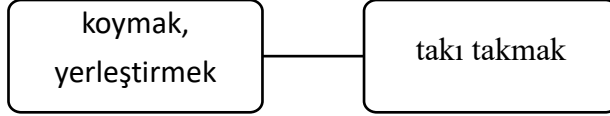
urağut bürünçük *urundi*

“Kadın yaşmak (yarım peçe) *örtündü*” (DLT 99).

Değerlendirme:

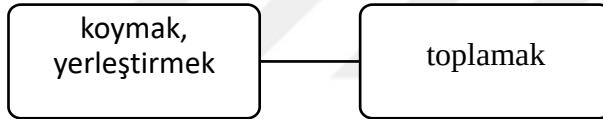
A1: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urun-* fiili ise A1’de ‘takı takmak’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’ tir. Buradan hareketle takı takma işi yapılırken küpe, kolye veya yüzük vücuda yerleştirilir. Yani takı takma eyleminde ‘koyma, yerleştirme’ söz konusudur. Bu bağlamda anlam gelişmesi bu yönde olabilir. -(X)n- eki türetimsel işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *urun-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı olabilir.

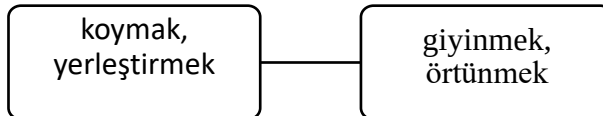
A2: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urun-* fiili ise A2’de ‘toplamak’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamının ‘koymak, yerleştirmek’ anlamından yola çıkılarak bir şey bir yere koyulduğunda ve o iş tekrarlandığında toplanma, birikme işi meydana gelir. Öte yandan *-(X)n-* eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *urun-* fiili A2’de ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı olabilir.

A3: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urun-* fiili ise A3’de ‘giyinmek, örtünmek’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. Keza giyinme eyleminin içinde ‘yerleştirme’ söz konusudur. Bir kıyafeti giydiğinde aynı zamanda onu üzerine yerleştirmiş olursun. Zira bağlamdaki örnekte de sarığı dolayarak kafaya yerleştirme işlemi söz konusudur. Buradan hareketle *-(X)n-* eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek fiilin hareket yönünü dıştan merkeze doğru gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *urun-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *uruğ* ‘dayak’, *uruğluğ* ‘vurgun’, *urul-* ‘koyulmak, vurulmak, çarpılmak’, *urundi* ‘çatışma’, *uruş-* ‘birbirine vurmak, kavga etmek’, *uruş* ‘kavga’ (EDPT 214, 218, 229, 235, 237, 239)

37. yadın- ‘açılmak, itiraf etmek’ (EUTS 182)

yad-(ı)n- < yad- ‘yaymak, sermek’ (EDPT 883)

yad- fiilinin anlamları:

A1: yaymak, sermek

adınlarının yme orunların kiterip taşdın kün tapa *yadar erti*

“Başkalarının da yataklarını kaldırıp dışarıya güneşe *sererdi*” (BT XXXVII 11030).

A2: yaymak

teñri *nomın yadayın*

“Tanrı’nın *yasalarını yayayım*” (M I 33 6).

A3: açıklamak

bir şlok nomuğ *aça* yada sözledi

“bir ayeti *açıklayarak* anlattı” (U III 33).

yadın- fiilinin anlamları:

A1: itiraf etmek

ağır ayığ kılınçlarımın anı barça kalısız ökünür m(e)n bilinür m(e)n açınur m(e)n *yadınur* men (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”

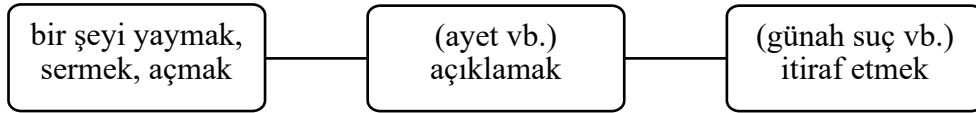
üküş telim yaşuklarımın bilinür men özüm amtı açınur *mn yadınur mn* örtmez kizlemez yaşurmaz badurmaz mn

“Pek çok şeyi itiraf ediyorum, kendimi (her şeyi) *açığa çıkarıyorum*, hiçbir şeyi gizlemiyorum” (BT XIII 13 123-125).

Değerlendirme: *yadın-* fiilinin kök hâli olan *yad-* fiili ‘bir şeyi yaymak, sermek’ temel anlamına sahiptir. *yadın-* fiili ise bağlamda ‘itiraf etmek’ anlamında tespit edilmiştir. *yad-* fiili ilk olarak ‘bir nesneyi sermek, açmak’ anlamında somut bir kullanıma sahipken daha sonra metaforlaşarak ‘bir olayı durumu başkalarına yaymak, açıklamak’ gibi soyut anlamlara gelişmiştir. Bu çerçevede bir insan bir suçu ya da günahı itiraf ederken başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı açıklama yapar. Yani bir insan kendini başkasına ya da ilahi bir varlığa karşı mecazi anlamda açmış olur. -(X)n- ekinin işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermesi ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış

olması muhtemeldir. Ayrıca *yadın-* fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘yaymak, sermek, açmak’ kavram alanlarının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem *yad-* fiili olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yadın-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yadtur-* ‘yaydırmak, serdirmek’, *yadğun* ‘yaygın’, *yadıl-* ‘yayılmak’, *yadım* ‘yayma, hâlî, kilim’, *yadış-* ‘birlikte yaymak’, *yadlış-* ‘dağılmak’, *yadsa-* ‘yaymak istemek’, (EDPT 887, 888, 890, 891, 894)

38. **yapın-** ‘(avuç içi) bir araya getirmek, alkışlamak’ (EDPT 626)

yap-(ı)n- < yap- ‘inşa etmek, kapatmak, örtmek, yapıştırmak, (bir şeyleri) tutturmak’ (EDPT 870)

yap- fiilinin anlamları:

A1: yapmak

kan olurupan ordu *yapmış*

“Bir hakan tahta oturmuş ve saray *yapmış*” (IB 28).

A2: örtmek

bodıs(a)t(a)vlar nomluğ et’özlüg kök alığığ bilge biliglig yürün bulıt üze *yapa* örterler
“Bodhisattvalar öğretti vücutlu gökyüzünü bilgili beyaz bulut ile *örterler*” (AY318/19-21).

A3: kapamak

tirer sen yumıtsa saçar sen kamuğ

oqır sen yüz ursa *yapar sen* kapuğ

“Yığarsın; toplanınca da tekrar hepsini dağıtırsın;

Önce çağırırsın, fakat gelince kapını *kaparsın*” (KB 719).

yapın- fiilinin anlamları:

A1: alkışlamak

oyun kög arasın ta aya *yapınıp*

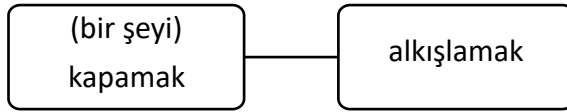
“Oyun (ve) şarkı arasında el avuçlarını *çırpıp*” (TT X 440).

Değerlendirme: *yap-* fiilinin anlamlarından biri de ‘kapamak’tır. *yapın-* fiili ise bağlamda ‘alkışlamak’ anlamında kullanılmıştır. ‘alkışlama’ eylemi kapama-açma

yapmak suretiyle iki eli birbirine vurma işlemidir. Buradan hareketle ‘alkışlama’ eyleminin içinde ‘kapama’ söz konusudur. Öte yandan yap- fiilinin bir anlamı olan ‘kapamak’ anlamı daha genel bir durum arz ederken, fiil -(X)n- çatı eki aldığında ‘alkışlama’ gibi daha spesifik bir durum için kullanılmıştır. Yani genelden özele geçiş söz konusudur.

Zorunlu istem yap- fiili olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapın-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yapğuç* ‘kapak’, *yapğut* ‘lif ve yün yığını’, *yapğak* ‘tuzak’, *yapıl-* ‘kapatılmak, durdurulmak’, *yapış-* ‘yapışmak, bağlı olmak’, *yapıt-* ‘yaptırmak’, *yaptur-* ‘yaptırmak, emretmek, görevlendirmek’, *yapığ* ‘yapı, bağ’, *yapıgılg* ‘yapılı, sürgülü’, *yapın-* ‘kapanmak, örtünmek’, *yaprı* ‘geniş, düz’, *yaprit-* ‘düzlemek’, *yaprul-* ‘sıkıca tutturulmak’, *yapruş-* ‘birlikte bir şeyi düzleştirmek’, *yapsa-* ‘(bir şeyi) yapmayı dilemek’, *yapur-* ‘düzlemek, eşitlemek’, *yapurgak* ‘yaprak’, *yapurgaklıg* ‘yapraklı’, *yapurt-* ‘saklatmak, gizletmek’, *yapşın-* ‘ilişmek, sarkıntılık etmek’, *yapşur-* bağlatmak, tutturmak, yapıştırmak’, *yapuşgak* ‘yapışkan’ (EDPT 872, 873, 874, 875, 878, 879, 880, 881)

39. yaran- ‘iyilik yapmak, kendisini birisine sevdirmek, yaranmak’ (OTWF 627)

yara-n- < yara- ‘başarılı olmak, yararlı olmak’ (EDPT 956)

yara- fiilinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorisar *yaramaçı* tédim

“Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim” (Ton 1 D 6).

A2: yardım etmek

budunka tusulğıl muñıña *yara*

kadaşka bağır bir yakınlık ula

“Hálka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A3: faydalı olmak

boluğluğ körür men *yarağı* mını

kiçiglikte taştın adın yok müni

“Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;
Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur” (KB 1628).

A4: takdir edilmek

kıyıksız kiçe taşa kıldı tapuğ

yaradı tapuğ açtı devlet kapuğ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yarar- fiilinin anlamları:

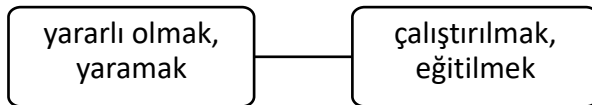
A1: eğitilmek

at yarandı

at çalıştırıldı ve eğitildi (DLT 383).

Değerlendirme: *yara-* fiilinin bir anlamı da ‘yararlı olmak, yardım etmek’ tir. *yarar-* fiili ise bağlamda ‘çalıştırılmak, eğitilmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimseyi eğitmek için bilgi ve tecrübe aktarılır. Eğitilen kişiye yöntem öğretilir. Bir kişiye yardım edildiğinde ise bilgi ve deneyim aktarılması söz konusudur. Yani *yarar-* fiilinin ‘eğitilmek’ anlamı ‘bir kimseye yararlı olmak’ anlamından gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -n- eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalı.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak faydalanan anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. *yarar-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *yarağ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yarağlıg* ‘yararlı’, *yarağsız* ‘kullanışsız, faydasız’, *yaraş-* ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşığ* ‘yararlı, faydalı’, *yarat-* ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 60, 215, 342, 573, 793), *yaraştur-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

40. yaratın- ‘kendini düzenlemek, kendini bir şeyle süslemek ve donatmak, kendisi için bir şey üzerinde çok çalışmak, çabalamak’ (OTWF 627)

yarat-(1)n- < yarat- ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 793)

yarat- fiilinin anlamları:

A1: yaratmak yapmak

yètti kün turup *kemi yaratdı*

“yedi gün durup bir *gemi yaptı*” (İPKP XXXI 4).

A2: örgütlemek

az bodunuğ ètip *yaratıp*

“Az hâlkını düzene sokup *örgütleyerek*’ (KT D 19).

A3: kurdurmak

çıt tikdi örgin *yaratdı*

“Çıt dikti, tahtını *kurdurdu*” (Tes G 2).

taķı yme tüzünlerim kim kayu tınlıg ölüg kişı üçün sın orun itgeli *yaratğalı* saķınsar

“ve yine, ölü bir kişı için bir mezar yeri *kurmayı* planlayan soylularım” (TT VI 289, 290).

A4: (taşa vb.) yazdırmak, telif etmek

yası taşķa *yaratıtdım*

“Yassı taş üzerine *yazdırdım*” (Ta B 3).

taķı yime antada basa öküş öküş türlüğ nom bitig(ig) bititdiler *yaratdılar*

“ve bundan sonra birçok din kitabı yazdırdılar, telif *ettiler*” (Maitr 3 49-51).

A5: donatmak

tegiş yètti kün turup *kemi yaratdı*

“Ulaştı yedi gün durup bir gemi *donattı*” (İPKP XXXI 4, 5).

itmiş *yaratmış* yaņı ev barķ iyesine ķutadur

“*Hazırlanmış* yeni mülkün efendisine mutluluk verecek” (TT VI 100).

A6: bir dilden başka bir dile çevirmek

entkek tilintin tohrı tilinçe *yaratmış*

“Hint dilinden Tohar diline *çevirdiği*” (Maitr 19: 50).

A7: (at vb.) koşulmak

açani atların *yaratmış* altunluğ kaņlıd(a)

“cins atların *koşulduğu* altın bir arabada” (Maitr 35: 6, 7).

A8: tanzim etmek

(e)çüm (a)pam törüsinçe *y(a)r(a)tm(i)ş* boşurm(ı)ş

“Atalarım dedelerim kendi töresine göre *tanzim etmiş*, eğitmiş” (KT D 13).

yaratın- fiilinin anlamları:

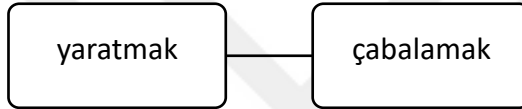
A1: çabalamak

bışrunmakta *yaratıngalı* tıtsılartın öziniñ bilge bilgı artuķ boltı

“Mükemmelliğe erişmek için *çabalayan* öğrencilerden kendisinin üstatlık bilgisi çoğaldı” (BT VIII 453-455).

Değerlendirme: *yarat-* fiili en temel anlamlarıyla ‘yaratmak, yapmak’ anlamlarına sahiptir. *yaratın-* fiili ise bağlamda ‘çabalamak’ anlamında kullanılmıştır. Bu çerçevede bir ürün meydana getirmek için çaba sarf etmek gerekir. Yani bir şey yaratıldığında beden ve zihin tarafından ‘çabalama’ eylemi meydana getirilir. Buradan hareketle -(X)n- eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yarana-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *yarağ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yarağlıg* ‘yararlı’, *yarağsız* ‘kullanışsız, faydasız’, *yaraş-* ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşık* ‘yararlı, faydalı’ (OTWF 60, 215, 342, 573) *yaraştır-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

41. yarman- ‘bir uçurum, duvar, merdiven tırmanmak, tırmanmak’ (OTWF 627)

yarman- < *yarma-* ‘tırmanmak’ (OTWS 628)

yarma- fiilinin anlamları:

A1: çıkmak

ögüz kıdığın *yarmasalar*

“nehir kıyısına *tırmansalar*” (EDPT 969).

yarman- fiilinin anlamları:

A1: sarılmak

külçire tan közin körü[p] boynuna *yarmanıp* emigleri üze itdiler

“Gülümseyen gözlerle bakıp boynuna *sarılıp* göğüsleri ile dürttüler” (BT XXXVII 3872, 3873).

A2: boğuşmak, mücadele etmek

yarlıg bilmez yağığa *yarmantaçı* kim bolğay

“Merhametsiz, acıması olmayan düşmanla kim boğuşabilir?” (BT XIII 16 21).

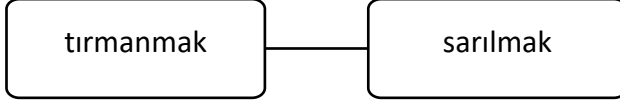
Değerlendirme:

A1: *yarma-* fiili ‘bir yere tırmanmak’ temel anlamına sahiptir. *yarman-* fiili ise ‘bir kimseye sarılmak’ anlamında kullanılmıştır. *yarman-* fiilinin kök hâli olan *yarma-* fiili bağlamda ‘bir kişinin bir yere tutunarak nehir kıyısına çıkması’ söz konusudur. Bu bağlamda *yarma-* fiili ‘tutunma’ eyleminden hareketle -n- eki alarak ‘sarılmak’ eylemine gelişmiş olabilir. Ayrıca ‘tutunmak’ eyleminde tuttuğun yer önemlidir. İnsanlar kendileri için önem arz eden belli bir anlamı olan kişi, nesne ya da yerlere tutunur. Buradan hareketle -n- türetimlik eki anlam genişlemesine vasıta olarak ‘bir insana sarılmak’ anlamının ortaya çıkmasında işlev üstlenmiş olabilir. -n- çatı ekinin dönüşlülük işlevinde bir eylemi yapan kişiye hareketin sonucunun yönelmesi ve bu sebeple eylemin sonucundan o kişinin etkilenmesi söz konusudur. Bağlamda fişlediğimiz -n- çatı eki eylemi yapan kişi için eylemin sonucundan etkilenmek söz konusu değildir. Bu durumda buradaki -n- türetimlik eki dönüşlülük işlevine sahip olmamaktadır. Fakat bu ek bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu çerçevede -n- dönüşlülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüştür. Daha sonra bu anlamdan hareketle dönüşlülük işlevini kazanmış olabilir. -n- eki almış başka fiillerin de hareketin yönünü tersine çevirdiği görülmüştür. Dolayısıyla -n- eki dönüşlülük anlamı kazanırken *yarman-* ‘insana sarılmak’, *yan-* ‘geri dönmek’, *yıkan-* fiillerinde olduğu gibi hareketin yönünü değiştirip insanı kendisine yöneltmiştir. Bu doğrultuda dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşmasında bir nesne, insan ya da bir yere doğru yapılan hareketin bir insana yönelmesi ve eylemin yönünü değiştirerek dönüşlülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşma safhası tamamlanmış olabilir.

-(X)n- çatı ekinin oluşma safhaları:

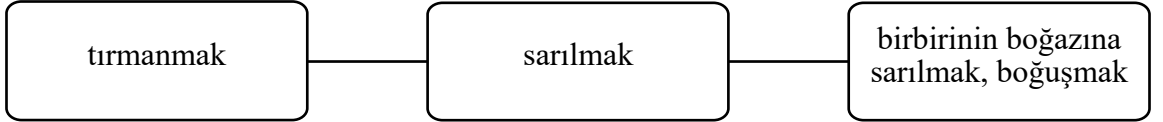
- 1- Bir eylemin nesne, yer ya da bir canlıya yönelmesi: *yarma-* ‘bir yere tutunarak tırmanmak’
- 2- Bir eylemin canlıya yönelmesi: *yarman-* ‘bir insana sarılmak’
- 3- Eylemin yönünün değişerek eylemi yapan özneye yönelmesi: *yan-* ‘geri dönmek’, *yıkan-* ‘yıkanmak’.

Zorunlu istem olarak *yarma-* fiili bağlamda A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yarman-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yarman-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *yarma-* fiili ‘bir yere tırmanmak’ temel anlamına sahiptir. *yarman-* fiili ise ‘boğuşmak’ anlamında kullanılmıştır. *yarma-* fiilinin belirttiği ‘tırmanmak’ eylemi bir yere tutunarak yukarıya çıkma yoluyla gerçekleşir. Buradan hareketle ‘tutunma’ eylemi üzerinden -n- çatı eki alarak ‘sarılmak’ anlamı kazanmıştır. *yarman-* fiilinin A2’deki ‘boğuşmak’ anlamı ise iki kişinin birbirinin boğazına sarılması yoluyla gerçekleşir. Yani boğuşmak eylemi de yine *sarılma* yoluyla gerçekleşir. Bu çerçevede -n- çatı eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. *yarman-* ‘boğuşmak’ eyleminde karşılıklı iki kişinin ifa ettiği işteş bir eylem söz konusudur. -n- türetimlik ekinin A1 ve A2’de farklı anlamlar kazanarak farklı işlevler üstlenmesi ekin çatı ekine geçiş merhalesinde farklı basamaklardan geçmesini işaret edebilir. Nitekim *yarman-* fiili A1’de -n- eki eylemin sonucunu başkasına yöneltirken, A2’de karşılıklı yapılan eylemi ifade etmiştir.

Zorunlu istem olarak *yarma-* fiili bağlamda A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yarman-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yarman-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: *yarmağ* ‘madeni para’, *yarmağlan-* ‘para sahibi olmak’ (EDPT 969)

2. 2. -(X)ş- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

42. açış- ‘birlikte açmak, yardım etmek’ (EDPT 31)

aç-(1)ş- < aç- ‘açmak’ (EDPT 18)

aç- fiilinin anlamları:

A1: (bir şeyi) açmak

oğlu teg ertingü katıgılanıp küçin közin açıp tıjri burkañ kördi

“Oğlu gibi fazlasıyla çaba sarfedip gözlerini açtı ve Tanrı Burkan’a baktı” (U III 76 28-30).

A2: çözmek

y tting k n temir sua a dı

“Yedinci gün demir zincirleri  z d ” ( KP  XXXIII 3).

A3: açıklamak

a ar sözledim men s z  ni nece

taşı minde yigrek sen ay ıl *a a*

“Her ne kadar ben senin söyledikleri anlattımsa da,

Kendin bunu benden daha iyi *açıklar* ve anlatırsın” (KB 514).

A4: uykusunu bölmek, a mak

kırkızı  u a basdımız usın s     n *a dımız*

“Kır ız h lkını uykuda baskına uğrattık, uykularını mızraklarımızla *a tık*” (T K 4, 5).

a ı - fiilinin anlamları:

A1: yardım etmek

eg opa ba  *a ı ıp* agu igip in ıp...

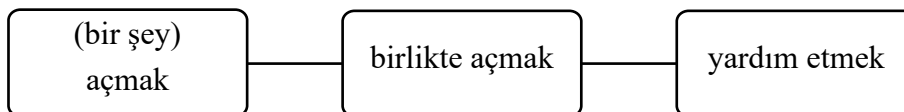
“Birbirimize yeni yolda *yardım ederek* da  tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkararak, bu şekilde dolanarak...” (Talas 7-2).

ol ma a  apu  *a ı tı*

“O bana kapıyı *a makta yardımcı oldu*” (DLT 92).

Değerlendirme: *a -* fiili ‘a mak’ anlamından *a ı -* fiilinde ‘birlikte a mak’ şeklinde bir anlam gelişmiştir. Keza yukarıdaki ikinci örnekte ‘birlikte a mak, a maya yardım etmek’ anlamı bulunur. Beraber yapılan iş daha sonra anlam genişlemesiyle ‘yardım etmek’ anlamını kazanmıştır. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca fiilde yeni bir anlam meydana geldiğinden sözcükselleşme söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *a -* fiilinin öznesi *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. *a ı -* fiilinin istemi *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X) - eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *a ı -* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *a ıl-* ‘açılmak’, *a lı -* ‘(birlikte) açılmak’(EDPT 26, 27), *açın-* ‘(elbiseyi)

açmak, günahları açmak, itiraf etmek', *açoğ* 'açık' (OTWF 226, 584), *açtur*- 'açtırmak' (UWNEU 6)

43. bulğaş- 'birbiriyle karıştırılmak' (OTWF 555)

bulğa-ş- < bulğa- 'karıştırmak' (EDPT 337)

bulğa- fiilinin anlamları:

A1: ortaya çıkmak

yiil tözlüg ig et'özde kayu üdte *bulğayur*

"rüzgardan sebep hastalık vücutta ne zaman *ortaya çıkar*" (AY588/18-19).

A2: birbirine düşürmek

öğüg kañıg ölürdeçi *bulğadaçılar*

"Anayı babayı öldürenler, birbirine *düşürenler*" (Maitr: 81 44-45).

A3: karıştırmak

ol tutmaç *bulğadı*

"O tencere vb. kaplarda tutmaç *karıştırdı*" (DLT 470).

A4: bulandırmak

ol suvuğ *bulğadı*

"O suyu *bulandırdı*" (DLT 470).

bulğaş- fiilinin anlamları:

A1: karışık bir şekilde çiçek vb. açmak

hua çëçekler *bulğaşu*

"çeşitli çiçekler (karışık olarak) *açarak*" (AY 618 20).

A2: bulaşmak

taştın sıñarkı eti kırtışı küül birle *bulğasıp*

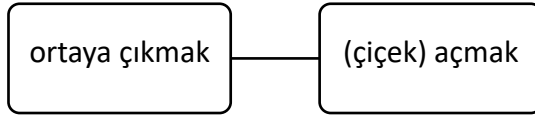
"Dışarıda etleri ve derileri küle *bulaşıp*" (BT XXXVII 296).

Değerlendirme:

A1: *bulğa-* fiili 'karıştırmak, birbirine düşürmek, bulandırmak, ortaya çıkmak' anlamlarına sahiptir. *bulğaş-* fiili ise A1'de '(çiçek) açmak' anlamında kullanılmıştır. *bulğaş-* fiilinin 'çiçek açmak' anlamı muhtemelen *bulğa-* fiilinin 'ortaya çıkmak' anlamından gelişmiş olmalı. Zira bir şeyin belirmesi veya ortaya çıkması durumu 'çiçek açma' kavramıyla benzerdir. Çiçek açtığında yeni bir ürün meydana gelir. Ayrıca -ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Zorunlu istem olarak *bulğa-* fiilinin öznesi *ürün* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *bulğaş-* fiili ise A1'de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin

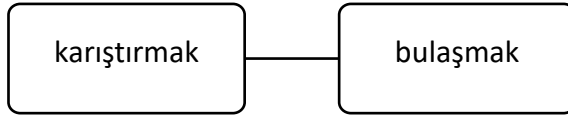

değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *bulğa-* fiili ‘karıştırmak, birbirine düşürmek, bulandırmak, ortaya çıkmak’ anlamlarına sahiptir. *bulğaş-* fiili ise A2’de ‘bulaşmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiilin anlamlarında derin yapıda ‘temas yolu ile karışma, bulaşma, kirlenme’ söz konusudur. Buradan hareketle *bulğa-* fiilinin ‘karışmak’ anlamı daha sonra *-ş-* eki aldığı anda ‘bulaşma’ anlamına geliştiğini söylemek mümkün olabilir. Bu bağlamda *-ş-* ekinin fiilde sözcükselleşmenin meydana gelmesinde bir görev üstlenmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *bulğa-* fiilinin öznesi *ürün* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *bulğaş-* fiili ise A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *açış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *bulgak* ‘kafa karışıklığı, askeri düzensizlik, anarşi’, *bulgal-* ‘kafası karışmak’, *bulgan-*

‘karıştırılmak, heyecanlanmak, bulaşmak’, *bulgantur-* ‘kafasını karıştırmak’, *bulgat-* ‘kafasını karıştırmak’ (OTWF 231, 596, 656, 768, 819)

44. êltiş- ‘iletişim kurmak, kavga etmek, tartışmak’ (DTS 171)

êlt-(i)ş- < êlt- ‘götürmek, taşımak, sürüklemek, katlanmak’ (DTS 171)

êlt- fiilinin anlamları:

A1: götürmek

bu *süg êlet* tedi

“Bu *orduyu* götür dedi” (T K 8).

kağağ ağılıkımtakı ed tavarımın buşıçı kıltıguçı dıntarlar *ilitdiler*

“Hazinemdeki bütün malımı mülkümü, sadakacı dilenci rahipler *götürdüler*” (Maitr: 12 46-48).

A2: haber vb. gertirmek

edgü söz sab *elti* kelir

“İyi haberler getirerek geliyor” (IB 7).

A3: dağıtmak, bozguna uğratmak

yaraklıg kıntan kelip yana *elti*

“Silahlı nereden gelip sizi *dağıtabilecekti*” (KT D 23).

elti- fiilinin anlamları:

A1: iletişim kurmak

yad kişiler saña yakın iltişmiş kişiler köngülü takı teriñ (TT VII 30 10).

“Seninle *iletişim kuran* insanların ve yabancı insanların düşünceleri derindir”

A2: ziyaret etmek

saña teñ tuşuñ birle *ilti*ş barış

katılıgıl qarılıgıl alıñ hem biriş

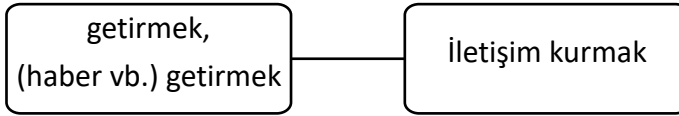
“Kendi akranlarını sık sık *ziyaret et*;

Onlara katıl ve onlarla ilişkini kesme” (KB 4305).

Değerlendirme:

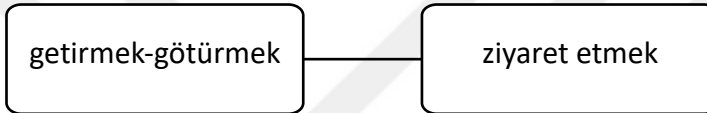
A1: *elt-* fiili bağlamlardan ‘getirmek, götürmek, dağıtmak, bozguna uğratmak’ gibi anlamlar tespit edilmiştir. *elti-* fiili ise A1’de ‘iletişim kurmak’ anlamında kullanılmıştır. *elt-* fiilinin ‘götürmek’ anlamı ‘söz, sab vb.’ kelimelerle oluşturduğu eşdizim olarak kullanılması ‘haber götürmek’ anlamını oluşturmuştur. Söz konusu bu anlam da ‘iletişim kurmak’ anlamıyla yakından ilgilidir. Zira kök fiili olan *elt-* ‘götürmek’ anlamını taşıırken, *elti-* fiili ‘karşılıklı olarak getirip götürmek’ anlamından ‘iletişim kurmak’ anlamına geçiş sağlaması muhtemeldir. Sonuç olarak ‘haber, söz vb. nin’ herhangi bir kimseye ulaştırılması anlamından hareketle -(X)ş- eki ‘götürme’ eylemine karşılıklı vuku bulma işlevi ve anlamını katmıştır. Bu ek türetimlik ve anlam alanını genişletme işlevleriyle yeni bir sözlüksel anlam kazandırmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *elt-* fiili A2’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *elti-* fiili ise A1’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak alıcı anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *elti-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *êlt-* fiili bağlamlarda ‘getirmek, götürmek, dağıtmak, bozguna uğratmak’ gibi anlamlar tespit edilmiştir. *êltiř-* fiili ise A2’de ‘ziyaret etmek’ anlamında kullanılmıştır. *êlt-* fiilinde ‘getirmek, götürmek’ anlamları söz konusudur. Bu nedenle getirip-götürme veya gelme-gitme kavramlarından hareketle ‘ziyaret etme’ anlamı oluşmuştur. Bu çerçevede genel bir kavram olan ‘getirme-götürme, gelme-gitme’ eylemlerinde fiil - (X)ř- eki alıp ‘ziyaret etme’ eylemine gelişerek özel bir anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *êlt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *êltiř-* fiili ise A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir.

Türevleri: *êltin-* ‘taşınmak, götürülmek’ (EDPT 133)

45. iliş- ‘(birbirlerine) yakalanmak, bağlanmak, itaat etmek’ (OTWF 557; Wilkens 305)

il-(i)ř- < il- ‘yakalamak (el, kanca ilmek vb. ile bir şey)’ (EDPT 125)

il- fiilinin anlamları:

A1: yakalamak

kalın yekler tegirmileyii avlap *iltiler* erki

“İblisler etrafını sardı ve onu *ele geçirdiler*” (U IV 20 232, 233).

A2: takılmak, çekmek

tiken tonuğ *ildi*

“Diken elbiseyi *çektii*” (DLT 87).

A3: saplanmak

anunmuş turur bu ölüm tarmağı

usanıp yorırda *iler* kırmakı

“Ölümün pençesinde hazırlanmıştır;

gaflet içinde yürürken onun çengeli insana *saplanır* (KB 6116).

A4: düşmek, inmek

yarasa tapuğ özke erksiz bolur

yaramasa tapğı küniğe *ilür*

“Hizmeti beğenilirse, o kendisine hâkim olamaz;

Hizmeti beğenilmezse, günden güne itibardan *düşer*” (KB 4754).

toğuglı ölür ol ağığlı *ilür*
yoriğlı tınur ol birigli alur
“Doğan ölür, yükselen *iner*;
Yürüyen durur, veren alır” (KB 6313).

iliş- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

korılmaksız çın menjike komıtu ilişelim
“Korunması olmayan hakiki saadete koşarak ilişelim” (ETŞ 13 72).

A2: savaşmak, ilişmek

yağusa çerigke *ilişse* eri
tuşınca tegişgü kemişse urı

Askerler yaklaşıp erler *savaşa tutuşunca*,
Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı (KB 2375).

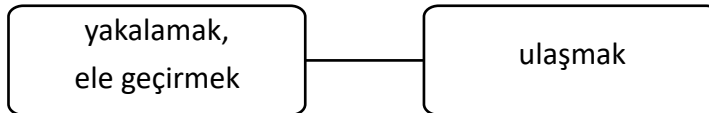
A3: bağlanmak

vasıkaranın kısil öglüg erip temir keşenka okşatı birsi birsiñe *ilişi* tururın
“Vasikara’nın kısil renkli demir bir zinciri gibi birbirine *bağlıdır*” (BT VII A 257-259).

Değerlendirme:

A1: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamına sahiptir. *iliş-* fiili A1’de ‘ulaşmak’ anlamında kullanılmıştır. *iliş-* fiilinin kök anlamı ile arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Zira bir şeyi veya bir kimseyi yakaladığında ona ulaşmış olursun. Bu bağlamda *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ anlamlarından çatı eki aldığıda ‘ulaşmak, erişmek’ anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel değer katmış olmalıdır.

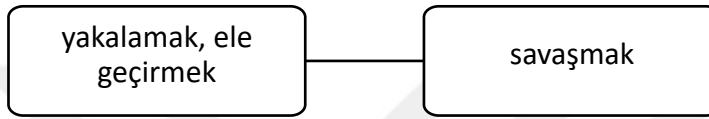
Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve alabilir.

A2: *il-* fiili ‘yakalamak, ele geçirmek’ anlamlarında kullanılmıştır. *iliş-* fiili A2’de ‘savaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. ‘ilişmek’ anlamının içinde ‘bir kimseye sözlü veya fiziki sataşmak’ anlamı da mevcut olduğundan bu anlam daha sonra ‘savaşmak’ anlamına gelişmiş olabilir. Yukarıdaki çatı ekli örnekte ‘bir kimseyi ele geçirmek’ anlam alanı üzerinden ‘birçok kişiyi veya ülkeyi savaşarak ele geçirmek’ anlamlarına

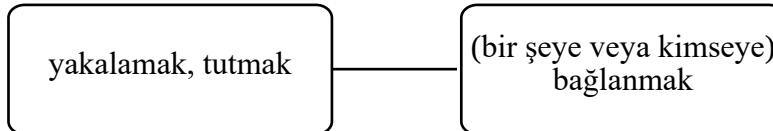
bürünmüş olması muhtemeldir. Bu bağlamda -(X)ş- eki anlamı kuvvetlendirip fiile türetimlik işlevi katmış ve yeni sözlüksel anlam yüklemiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *iliş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *il-* fiili ‘yakalamak, tutmak’ temel anlamındadır. *iliş-* fiili ise A3’de ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak *ilin-* fiili, ‘yakalama, tutma’ eylemleri üzerinden metaforlaşma yoluyla ‘bir kimseye tutulma, bağlı olma’ anlamlarına gelişmiştir. Burada somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Bu bağlamda -(X)ş- eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve içeriden ya da merkezden kaynaklanan bir eylemin sonucu olarak bir kimse ya da başka bir şey üzerinde etki yaratmış olabilir. Ayrıca -(X)ş- türetimlik ekinin sözcükselleşmenin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *il-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *iliş-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: Türevleri: *ilin-* “takılmak, ilinmek” (OTWF 602), *ilintür-* ‘karıştırmak, tuzağa düşürmek’, *iltür-* ‘astırmak’ (EDPT 133, 149, 150); *iliştür-* ‘iliştirmek, tutturmak, tutuklamak’ (BT XIII 1 106)

46. kalış- ‘birlikte sıçramak ve atlamak’(OTWF 558)

kalı-ş- < kalı- ‘(havada) yükselmek, sıçramak’ (EDPT 617)

kalı- fiilinin anlamları:

A1: (kuş vb.) uçmak, havalanmak

kuğu kuş kanatına urup anın *kalıyu* barıpan ögiğe kañıña tegürmiş

“Kuğu kuşu kanatlarına vurup onunla *uçmuş* ve anasına babasına ulaştırmış” (IB 35).

A2: zıplamak

at *kalıdı*

“At *zıpladı* ve *taşkınlık yaptı*” (DLT 464).

kalış- fiilinin anlamları:

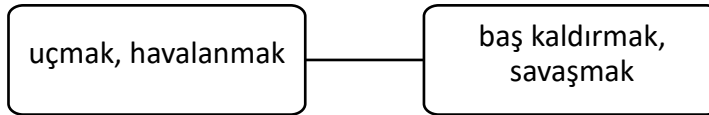
A1: baş kaldırmak, savaşmak

beşinç ay üç yègirmike *kalışdı*

“Beşinci ayın on üçünde baş *kaldırdılar*” (Ta G 2).

Türevleri: *kalık* ‘hava, gökyüzü’ (EDPT 620), *kalış-* ‘birlikte sıçramak ve atlamak’, *kalur-* ‘kaldırmak, yükseltmek’ (OTWF 558, 804)

Değerlendirme: *kalı-* fiili bağlamlarda ‘uçmak, havalanmak, zıplamak’ anlamlarında kullanılmıştır. *kalış-* fiili ise bağlamda ‘baş kaldırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *kalı-* fiilinin ‘uçmak, havalanmak’ anlamlarında somut olarak bir ‘kaldırma’ eylemi söz konusudur. Buradan hareketle fiil -(X)ş- ekini aldığı somut olan ‘kaldırma’ eylemi metaforlaşarak soyut bir eylemi temsil etmiş ve yeni bir anlam kazanmıştır. Böylelikle somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Ayrıca -(X)ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin anlamında sözcükselleşme meydana gelmesinde etkili olmuş olabilir. Zorunlu istem olarak *kalı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kalış-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

47. karış- ‘(birbirine) katılmama, zıt olmak’ (EDPT 664)

kar-(ı)ş- < kar- ‘karıştırmak’ (EDPT 643)

kar- fiilinin anlamları:

A1: birbirine düşürmek

şankig alplarığ katdımı(z) *kardımız*

“Şankha’yı (ve diğer) kudretleri *birbirine düşürdük*” (Maitr: 62 20-21).

karış- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek, savaşmak

bir ikintike karşıur

“Birbiriyle *kavga eder*” (TT VI 64).

uwutluğ kerek er uwutı üçün

yağı birle *karşur* kadıtmaz öçün

“Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır,

O şerefi için düşmana *karşı koyar* ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez.” (KB 2290).

yağı körse alp er kızartur menjiz

karışsa bodulur kızıl hem yağız

“Kahraman yiğidin yüzü düşmanı görünce güler;

Düşmanla *kapışınca* kızıl kana boyanır” (KB 2384).

A2: karşılaşmak

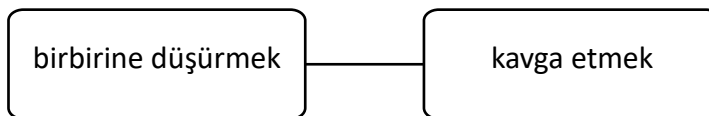
ol maña yolda *karıştı*

“O yolda *karşıma çıktı*” (DLT 260).

Değerlendirme:

A1: *kar-* fiili ‘karıştırmak, birbirine düşürmek’ anlamlarına sahiptir. *karış-* fiili ise A1’de ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı birbirine çok yakındır. *kar-* fiilinin ‘birbirine düşürmek’ anlamı kavga etmeden bir önceki safhada gerçekleşir. İlk önce taraflar arasında anlaşmazlık çıkar ve daha sonra ‘kavga etme’ durumu meydana gelir. Bu nedenle ‘kavga etmek’ anlamı ‘birbirine düşürmek’ anlamından gelişmiş olmalı. Bu bağlamda -(X)ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmış olabilir.

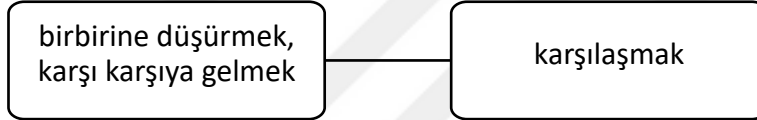
Zorunlu istem olarak *kar-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *karış-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *iliş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *kar-* fiili ‘karıştırmak, birbirine düşürmek’ anlamlarına sahiptir. *karış-* fiili ise

A2’de ‘karşılaşmak’ anlamında kullanılmıştır. *kar-* fiilinin ‘birbirine düşmek’ anlamı aynı zamanda tarafların karşı karşıya gelmesi anlamını da taşır. Bu nedenle çatı ekli fiil, ‘birbirine düşmek, karşı karşıya gelmek’ anlamlarından hareketle ‘karşılaşma’ eylemine gelişmiş olmalı. Bu bağlamda -(X)ş- eki fiile türetimlik işlevi katmış ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kar-* fiili A1’de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *karış-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *karış-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *karğa-* ‘küfretmek’, *karğag* ‘küfür’, *karğan-* ‘lanetlenmek, küfredilmek’, *karğaş-* ‘birbirine küfretmek’, *karğaşa* ‘kavga, anlaşmazlık’, *karğat-* ‘küfrettirmek’, *karğış* ‘beddua, küfür’, *karıl-* ‘karıştırılmak’, *karşı* ‘karşı, zıt’, *karşısız* ‘karşı olmayan’, *karşut* ‘karşıt’ (EDPT 655, 656, 658, 663, 664)

48. keriş- ‘birbiriyle kavga etmek, mücadele etmek, didişmek’ (OTWF 561)

ker-(i)ş- < ker- ‘germek’ (OTWF 561)

ker- fiilinin anlamları:

A1: germek

te[mir]lig kışgaçın ağzıntın tilin tartıp örtlög yirte *kere* bütün tilinte [t]emir kızguk tokıyurlar

“Demirden kışkaçla ağzından dilini çekip ateşten (bir) yerde *gererek* bütün diline demir kazık çakarlar (DKPAM 1778).

er yıp *kerdi*

“Adam ip vb. şeyleri gerdi” (DLT 235).

keriş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

tıltağsız evinte tütüşgüçi *kerişgüçi* bolur

“Sebepsiz yere kendi evlerinde çekişirler, *kavga ederler*” (BT XXXVII 2429, 2430).

nelük *keriştiñ*

“Niçin *kavga ettin*?” (DLT 283).

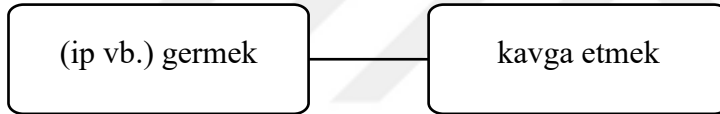
ol anıñ birle *keriştı*

“O onunla *dalaştı*” (DLT 263).

Türevleri: *kerig* ‘gergin’, *keril-* ‘gerilmek’ (OTWF 202, 663)

Değerlendirme: *ker-* fiili ‘ip vb. germek’ temel anlamına sahiptir. *keriş-* fiili ise bağlamda ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. *ker-* fiilinin ‘(ip vb.) germek’ anlamından hareketle ip vb. gerildiğinde sertleşir ve kopma noktasına gelir. Nitekim bu olgu ‘kavga etme’ eyleminde aynıdır. İki kişi çok gerildiğinde ‘kavga etme’ eylemi doğar. Bu çerçevede fiil -ş- çatı eki aldığı anda bahsedilen anlam alanı içinde ‘germek, gerilmek’ eylemlerinin sonucu olan ‘kavga etmek’ anlamını kazanmış olabilir. Bu bağlamda söz konusu ek işteşlik işlevini koruyarak türetimsel işlevi görmüş, fiile yeni bir anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ker-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne olabilir. *keriş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rolünde özne görevinde iki öge olabilir.

49. kırış- ‘içine girmek; müdahâle etmek; karışmak, (bir görev) üstlenmek’ (EDPT 747)

kir-(i)ş- < *kir-* ‘girmek’ (OTWF 750)

kir- fiilinin anlamları:

A1: girmek

edgü körteçi sen eviñe *kirteçi* sen

“İyilik bulacak, çadırına *gireceksin*” (BK K 14).

ķayu işke *kirse* çıkışını kör

çıkış körmese iş bolur erke ķor

“Hangi işe *girersen*, önce sonunu düşün;

sonu düşünölmeyen işler insana zarar getirir” (KB 1316).

A2: sığınmak

otuz artuķı dört yaşıma oguz tezip tabğaçķa *kirti*

“Otuz dört yaşımıdayken Oğuzlar kaçıp Çin’e *sığındılar*” (BK D 38).

A3: katılmak

kişesşe kişür ol kişike bilig

kişesşe bilig *kirse* yetlür elig

“Danışırsa, insanın bilgisi genişler;

eğer bu danışmaya bilgi de *katılırsa* o iş, tereddütsüz, elde edilir” (KB 5657) .

kiriş- fiilinin anlamları:

A1: girişmek, yarış etmek

bo iki kanlar törüsi savka girişmedi

“Bu iki Han törelerinden ötürü söz yarışına girişmedi” (Ht V 5b 10).

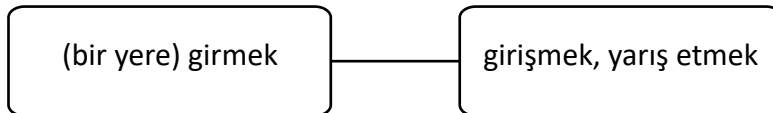
ol meniñ birle işka *kirişti*

“O benimle bir işe girişmekte *yarış etti*” (DLT 384).

Değerlendirme:

A1: *kir-* fiili bağlamlarda ‘girmek, sığınmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *kiriş-* fiili A1’de ‘yarış etmek’ anlamında kullanılmıştır. Söz konusu *-(X)ş-* ekli fiil, bir işe girişmekten yola çıkılarak ‘yarış etmek’ anlamına gelmiş olmalı. Zira bir işe girişildiği zaman o iş çabucak bitirilmek istenir. Buradan hareketle ‘girişme’ eylemi içinde ‘hızlı olma’ durumu söz konusudur. Özetle ‘bir işe girişme’ anlam alanı üzerinden ‘yarış etme’ anlamına gelişmiş olması muhtemeldir. *-ş-* çatı türetimlik işlevi görmüş ve eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalı.

Zorunlu istem olarak *kir-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı bir nesne olabilir. *kiriş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *kiriş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kigrül-* ‘getirilmek’, *kiriğse-* ‘girmek istemek’, *kiril-* ‘girilmek’, *kirin-* ‘girmek’, *kiriş* ‘giriş, gelir’, *kirtür-* ‘girdirtmek, sokmak’ (EDPT 713, 740, 744, 745, 746), *kirgür-* / *kigür-* ‘sunmak, sokmak, getirmek’ (OTWF 750)

50. küreş- ‘kavga etmek, mücadele etmek, güreşmek’ (OTWF 563)

küre-ş- < küre- ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ (OTWF 422)

küre- fiilinin anlamları:

A1: kaçmak, uzaklara gitmek

tèzdi *küredi*

“Kaçtı ve *uzaklara gitti*” (M 400 3).

saña yazdı sindin *küredi* özüm

bu kün sığnu keldim saña yalvara

“Sana karşı günaha girdim, senden *kaçtım*;

Bugün yalvararak yine sana sığınıyorum” (KB 6639).

küreş- fiilinin anlamları:

A1: güreşmek

yorıyu *küreşü*

“gidip *savaşıp*” (BT XIII 12 170).

yaraşgu yarağı bar erse yaraş

yok erse yarıklan bil alşıp *küreş*

“Anlaşmak imkânı varsa onunla anlaş;

Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve *güreş*” (KB 2360).

bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş

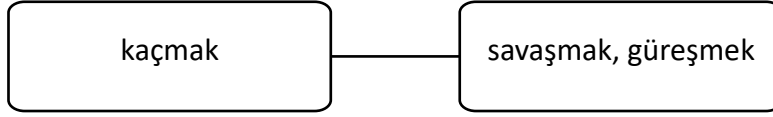
kalı öznese kutka kadğun *küreş*

“Mutluluk neredeyse, ona boyun eğ, kendini beğendir;

Mutluluğa kafa tutarsan, üzüntüyle *boğuşursun*” (KB 681).

Değerlendirme: *küre-* fiili ‘kaçmak, uzaklara gitmek’ temel anlamına sahiptir. *küreş-* fiili ise bağlamlarda ‘savaşmak, boğuşmak mücadele etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Erdal, TMEN (1626) ve EDPT’de *küreş-* fiilinin, *küre-* ‘(toprak vb.) gömmek’ anlamından geliştiği görüşünü, *kür-i-ş-* ve *kör-üş-* fiillerindeki ikinci ünlünün farklı olması ve anlam bağlantılarının dar olması sebebiyle reddeder ve *küreş-* fiilini *küre-* ‘kendini bağımsız bırakmak, kaçmak’ fiiline bağlar (Erdal, 1991: 563). *kaçmak* ve *savaşmak* eylemleri arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta zor gözükse de biz de Erdal’ın görüşünü benimseyerek *küreş-* fiilini *küre-* fiilinin ‘kaçmak’ anlamıyla birleştirmeyi uygun gördük. Zira *küre-* fiilinin ‘kaçmak, uzaklara gitmek, kendini bağımsız bırakmak’ anlamlarından hareketle aslında *savaşma* eyleminin altında ‘bir insan veya topluluğun kendi bağımsızlığını ilan etme, kimsenin boyunduruğu altına girmeme’ düşüncesi yatar. Bu bağlamda -(X)ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilde sözcükselleşme meydana gelmesinde işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *küre-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *küreş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *küreg* ‘kaçak’, *küret-* ‘tahrik etmek’ (OTWF 196, 779)

51. osuş- ‘küçük parçalara bölmek’ (OTWF 564)

os-(u)ş- < os- ‘kesmek’ (EDPT 241)

os- fiilinin anlamları:

A1: kesmek

kılıcın yürekin sançıp öz konokın bıçıp *osup* edgü semiz etin maña berinler

“Kılıcınla kalbini del ve kalbini ikiye *böl*, (onun) hayati organlarını ve iyi yağlı etini bana ver” (BT XXXVII 11189).

osuş- fiilinin anlamları:

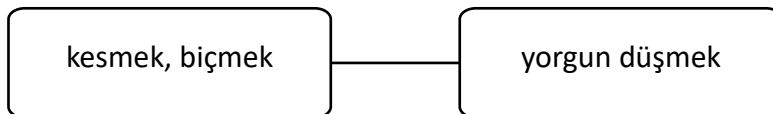
A1: bitkin olmak, çok yorulmak

ikidin sınır kıdığına yakmadın *osuşu* arayu sıza ulıyu

“Her iki taraftaki hududuna yaklaşımadan *bitkin ve bitap düşerek*, inleyerek” (Maitr 105: 12).

Değerlendirme: *os-* fiili ‘kesmek’ temel anlama sahiptir. *osuş-* fiili ise bağlamda ‘bitkin düşmek, yorulmak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Bir nesneye kesip-biçme işlemi uygulandığında o şey artık eski bütünlüğe sahip olmaz ve yıpranma söz konusu olabilir. Buradan hareketle somut bir özelliğe sahip olan ‘kesme’ eylemi çatı eki alıp metaforlaşarak ‘yorgun düşmek’ anlamına gelişmiş olmalı. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca -(X)ş- ekli bu fiil, dönüşlülük anlamı kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *os-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *osuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

Türevleri: *osul-* ‘kesilmek’ (EDPT 247)

52. öçeş- ‘birbirine düşman olmak’ (EDPT 32)

öçe-ş- < öçe- ‘intikam almak istemek’ (OTWF 423)

öçe- fiilinin anlamları:

A1: kin beslemek

boğuz övkesi bolsa yavlağ bolur

öçep kek sürer ölse ötrü kalur

“Boğaz meselesinden doğan öfke çok kötü bir şeydir;

İnsan ölünceye kadar *kin* ve *intikam besler*” (KB 4651).

öçeş- fiilinin anlamları:

A1: yarışmak, mücadele etmek

yaruğ künler tünlerig tünlerke utrunğalı öçeşgeli turdılar

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) *mücadele etmek* için ortaya çıktılar” (M III 19 9).

ök tilgeni y(i)me ay t(e)ñri birle öçeşür

“yuvarlak (yüzü) de ay ile *boy ölçüşür*” (DKPAM 3899).

ol meniñ birle öçeşdi

“O benimle *yarış etti*” (DLT 92).

öçeşme bu begler bile sen bolup

sözün sözlemegil meger ked körüp

“Sen hiçbir vakit bu beyler ile *rekabete kalkışma* iyice düşünmeden, ancak onların kullanmağa salahiyyetli oldukları sözleri söyleme” (KB 4086).

öçeşme bu devlet bile sen yaraş

yaraşmazsa devlet ağı kılğa aş

“Sen devlet ile *mücâdeleye kalkma*, onunla anlaş;

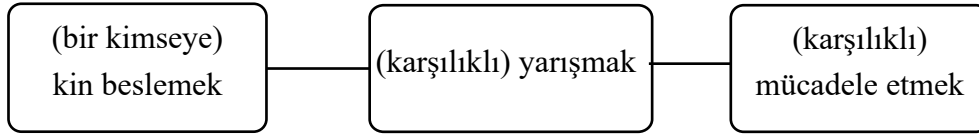
Anlaşamazsan, o sana yediğin yemeği zehir eder” (KB 4299).

Değerlendirme:

A1: öçe- fiili ‘kin beslemek’ anlamına sahiptir. öçeş- fiili A1’de ‘yarışmak, mücadele etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimse kin beslediği kimseyle yarışmak ve ona gücünü göstermek ister. Bu sebeple de ortaya bir mücadele koyar. öçe- fiilinin ‘kin beslemek’ anlamı çatı eki aldığı anda ‘yarış etmek ve mücadele etmek’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu fiilde -ş- eki işteşlik işlevinde anlamı kuvvetlendirip eyleme yeni sözlüksel anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak öçe- fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. öçeş- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal

rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *öçeş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *öçeşçi* “düşman” (EDPT 31)

53. ögüş- ‘aşınmak, ufalanmak’ (OTWF 564)

ögü-ş- < ögü- ‘öğütmek’ (OTWF 564)

ögü- fiilinin anlamları:

A1: ovmak

sugun münjünün yumşak *ögüp*

“geyiğin boynuzunu yumuşakça *ovup*” (H I 55).

A2: öğütmek

er bugday *ügidi*

“Adam buğday *öğüttü*” (DLT 459).

ögüş- fiilinin anlamları:

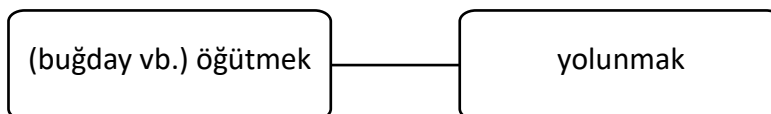
A1: yolunmak

toğan kuşun tırnağı *ügüşüpen* kalıyu barmış

“Doğan, pençeleri *yolunmuş* olarak (tavşanı alamadan) havalanıp gitmiş” (IB 44).

Değerlendirme: *ögü-* fiili ‘öğütmek’ temel anlama sahiptir. *ögüş-* fiili ise bağlamda ‘yolunmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiilin anlamlarına baktığımızda *öğütmek* fiili ‘tane hâlindeki şeyleri ezme’, *yolunmak* fiili ise ‘bir şeyi çekip koparma’ işlemidir. Buradan hareketle her iki fiilde de kesme-parçalama işlevi söz konusudur. Bu bağlamda -ş- çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmıştır. Ayrıca *ögüş-* fiilinde dıştan içe bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *ögü-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ögüş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *ögit-* ‘öğütmek’, *ögitse-* ‘buğdayın öğütülmesini istemek’ (EDPT 103, 105)

54. sokuş- ‘rastlamak, karşılaşmak, çarpışmak’ (EDPT 817)

sok-(u)ş- < sok- “dövmek, ezmek” (EDPT 817)

sok- fiilinin anlamları:

A1: sokmak

antada basa örtlög temirlig bağlar öze yatururlar adın bağlarığ etüzleri öze örtüp
yörgep uluğ bedük delig orgaklar içinte *sokarlar*

“Bundan sonra alevli, demirden bağlar ile yatırırılar başka bağları, vücutları üzerine
örtüp, sarıp büyük ve yüksek oraklar içine *sokarlar*” (Maitr: 82 43-48).

A2: vurmak, dövmek

et yumgağ etüzlügerig soğa talmayu yiyürler erser

“et ve yumak vücutları *döverek*, parçalayarak yerler” (Maitr: 74 52-54).

A3: ısırmak

üzüksüz ud koyun toğuz takığu kaz ödirek bo montag tınlıglar bir künte uç kıata kelip
aşunmaqlaşu tegip mini ısıururlar *sokarlar*

“Sayısız sığır, koyun, domuz, tavuk, kaz, ördek bu tür canlılar bir günde üç defa gelip
beni ısırırılar sokarlar” (AY19/8-13).

A4: ölmek

neçe kür küvenür bedük beglerig

ölüm yirke *soktı* bağa kör tirig

“Ölüm nice cesur ve kendine güvenir büyük beyleri toprağa *soktu*, dikkat et, ey
yaşayan insan” (KB 6071).

sokuş- fiilinin anlamları:

A1: rastlamak

utru eki yılığ kişi oğlın *sokuşmuş*

“(Bu yol tanrısı) yumuşak mizaçlı iki insanoğluna *rastlamış*” (Irk 2).

utru yirde oğrı *sokuşup* tutupan minmiş

“Yolda karşısına hırsız *çıkmış*, (atı) tutup (üstüne) binmiş” (Irk 16).

adıglı toğuzlı art üze *sokuşmuş* ermiş

“Bir ayı ile bir domuz dağ geçidinde *çarpmışlar*” (Irk-6).

tükel bilge tengri tengrisi burkan birle *sokuşmuş* biz

“Mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan’a *rastladık*” (Maitr: 23 3-5).

A2: çırpınmak

sub egrikşelür-eyür *sokuşur*

“Su fırıl fırıl döner ve her yönden *çırpınır*” (İPKP XVIII 1, 2).

A3: (bir zamana) denk gelmek

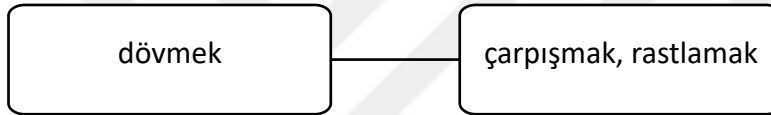
maytrılağ edđü öd birle *sokuşur*

“Maytrı’nın zuhûr edeceği o iyi devire *rastlar*” (Maitr 100: 22).

Değerlendirme:

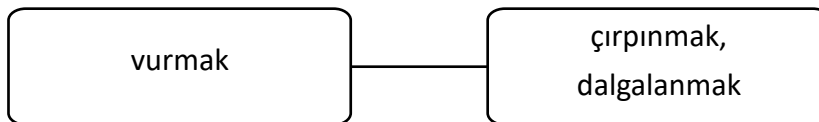
A1: Eski Türkçede *sok-* ‘sokmak, övmek, ezmek’ anlamında kullanılmıştır. *sokuş-* fiili A1’de ‘rastlamak, karşılaşmak ve çarpışmak’ anlamındadır. Her iki eylem arasında ‘dövmek, vurmak’ anlamı ortaktır. İki insan karşı karşıya geldiğinde gözler birbirine mecaz olarak çarpışır. Yani *karşılaşma* eyleminin içinde mecaz olarak bir çarpışma söz konusudur. Buradan hareketle *-ş-* çatı eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilde sözcükselleşme meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sok-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sokuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın ve *eden* anlamsal rolünde *araç* durum ekli tamlayıcılarını alabilir.

A2: *sok-* fiilinin bir anlamı ‘dövmek, vurmak’tır. *sokuş-* fiili ise bağlamda ‘çırpınmak’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdaki ‘çırpınma’ eylemi dalgaların birbirine çarpması sonrası gerçekleşir. Örneğin bir kuş çırpınma eylemini yaparken kanatlarını sağ sola vurur. Bu nedenle fiilin anlamı, ‘vurma-çarpma’ anlam alanından anlam genişlemesiyle aynı anda birden fazla olgunun aynı anda çarpma işlemini gerçekleştirmesi sonucunda ‘çırpınma’ anlamını kazanmış olabilir. Bu sebeple *-(X)ş-* eki, dalgaların birbirine vurmasını ifade ederek anlamı kuvvetlendirme işlevini ifa ettiği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *sok-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sokuş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

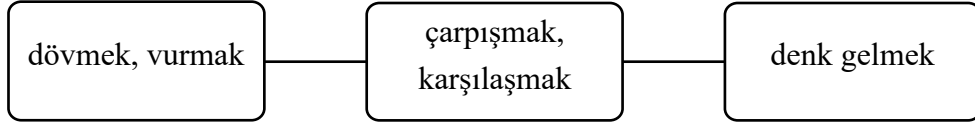

A3: *sokuş-* fiili A1’de rastlamak, karşılaşmak’ anlamlarında tespit edilmiş ve açıklanmıştır. *sok-* fiilinin ‘çarpmak, vurmak’ anlamlarında ise birden fazla olgunun, durumun, zamanın aynı ana denk gelmesi söz konusudur. Bu denk gelmede söz konusu olgular birbirleriyle aynı anda karşılaşır ve bir etkileşim meydana getirirler. Ortaya çıkan bu etkileşimde derin yapıda çarpma ve vurma anlamları fark edilir. Yüzey yapıda

ise bir olayın bir zamana denk gelmesi anlamı vardır. Yani olay ya da durum bir zamanla rasgelmiştir. -(X)ş- eki iki olayın aynı anda olmasını ifade eder ve anlam vurgusunu sağlar.

Zorunlu istem olarak *soğ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sokuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *soğul-* ‘ezilmek’, *sokuşdur-* ‘(birbiriyle) karşılaştırmak’ (OTWF 673, 817), *soğtur-* ‘ezdirtmek, ufalatmak’, *soğım* ‘koyma, ekleme’ (EDPT 806, 811)

55. talaş- ‘kavga etmek, (karşılıklı) başkasının hakkına tecavüz etmek’ (OTWF 567)
tala-ş- < tala- ‘zarar vermek, yağmalamak’ (EDPT 492)

tala- fiilinin anlamları:

A1: yağma etmek, zaptetmek

tejikler ayur anı efrasiyab

bu efrasiyab tuttu iller *talap*

“İranlılar ona Efresiyâb derler;

Bu efresiyâb akınlar salıp ülkeler *zaptetmiştir*” (KB 280).

talaş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek, dalaşmak

beş yek talaşur

beş şeytan birbiriyle kavga eder (TT I 29).

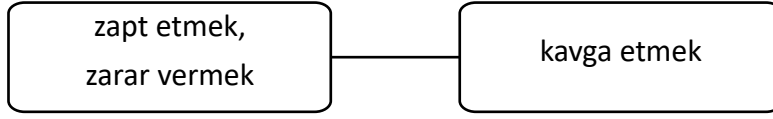
tiller *talaşur* çaşut yonag tikileşir

“Diller birbiriyle *dalaşır*, iftiralar birbiriyle fısıldaşır” (TT I 74).

Değerlendirme: *tala-* fiili ‘zaptetmek’ anlamında kullanılmıştır. *talaş-* fiili ise bağlamda ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle *tala-* fiilinin ‘zapt etmek’ anlamı bünyesinde ‘birisine veya bir topluluğa zarar verme’ anlamı taşır. -ş- eki ‘zarar verme’ anlamını karşılıklı hâle getirip ‘kavga etme’ anlamını kazandırmış olabilir. Bu bağlamda -ş- çatı ekinin türetimlik işlevi görmesi ve fiile yeni sözlüksel anlam katması muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *tala-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı

alabilir. *talaş-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

Türevleri: *talağu* ‘hızlı etkili zehir, dizanteri’ (EDPT 497)

56. teğiş- ‘(hakem vb. olarak) çağırarak davet etmek’ (EDPT 487, DLT 386))

teg-(i)ş- < teg- ‘ulaşmak, elde etmek, öğrenmek’(OTWF 635)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teğrike *teğir*

“Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*” (IB 20).

üzüksüz ud koñ toñuz takığu kız ödirek bo montag tınl(ı)ğlar bir künte üç kıata kelip aşunmaklaşu *teğip* mini ısıururlar soğarlar

“Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısıırılar, sokarlar” (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eñ ilki tadıkıñ çorıñ boz atıg binip *teğdi*

“İlk önce Tadık Çor’un boz atına binip *hücum etti*” (KT D 32).

A3: üzülmek

saña *teğmedi* bu sağıñç yalğuzun

maña *teğdi* kadğı sağıñçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

teğiş- fiilinin anlamları:

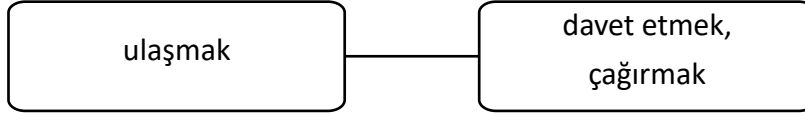
A1: ‘(hakem vb. olarak) çağırarak davet etmek’

olar ikki begge *teğişdi*

“O ikisi, beyin *hakem olmasını istediler*” (DLT 386).

Değerlendirme: *teg-* ‘ulaşmak, erişmek’ temel anlamına sahiptir. *teğiş-* ise bağlamda ‘davet etmek, çağırarak’ anlamında kullanılmıştır. ‘ulaşmak’ eyleminde bir kimsenin ya da bir şeyin bir yerden bir yere varması söz konusudur. ‘çağırarak, davet etmek’ eylemlerinde ise çağrı ya da davet muhatabına ulaşır. Yani -ş- eki söz konusu anlam değişikliğinde anlam alanının içeriğinin (çağrı ya da davetin ulaşması) değişmesinde rol oynamış olabilir. Ve böylelikle sözcükselleşme meydana gelmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *teg-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *tegiş-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *verici* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tegiş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *teginç* ‘ulaşma, elde etme’, *teginçsiz* ‘ulaşılamaz, erişilemez’, *tegir*, ‘hisse, pay, değer, eder’, *tegür-* ‘ulaştırmak’, *tegre* ‘çevre, dolay’, *tegirme* ‘daire, dolambaçlı, yuvarlak’, *tegirmen* ‘değirmen’ *tegrikle-* ‘toplamak, birleştirmek’, *tegirmile-* ‘toplanmak’, *tegiş* ‘değiş tokuş’, *tegşil-* ‘değişilmek’, *tegşür-* ‘değiştirmek’, *tegşürül-* ‘değişmek, değiştirilmek’, *tegşürüş-* ‘karşılıklı değişmek’, *tegzin-* ‘dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak’ *tegzindür-* ‘döndürmek, dolaşmak’ (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür-* ‘tecrübe kazandırmak’, *tegürt-* ‘değdirtmek, ulaştırmak’ (OTWF 787, 823)

57. **tikileş-** ‘fısıldaşmak’ (DTS 559)

tikile-ş- < tikile- ‘gürültü yapmak’ (DTS 559)

tikile- fiilinin anlamları:

A1: kükremek

yıl üze yıl *tikilep* yiltirdi

“Rüzgar aralıksız *uğuldayarak* esti” (TT I 2 15).

tikileş- fiilinin anlamları:

A1: fısıldaşmak

tiller *talaşur* çaşut yonag *tikileşir*

“Diller birbiriyle dalaşır, ıftıralar birbiriyle *fısıldaşır*” (TT I 74).

Değerlendirme: *tikile-* bağlamda ‘uğuldamak’ anlamında kullanılmıştır. ‘uğuldamak’ eyleminde rüzgara özgü boğuk ve devamlı çıkan bir ses söz konusudur. ‘fısıldamak’ eyleminde ise *-ş-* eki bu sesi karşılıklı alçak sesle birbirine iletme ve insanlara özgü bir anlam kazandırma işlevini yerine getirmiş olabilir. Söz konusu ek fiilin anlamına yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tikile-* fiili bağlamda *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tikileş-* fiili ise zorunlu istem olarak *verici* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tikileş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

(rüzgar vb.) uğuldamak

fısıldaşmak

Türevleri: *tiki* ‘ses, gürültü’, *tikilig* ‘sesli, gürültülü’, *tikisiz* ‘sessiz, gürültüsüz’ (DTS 559), *tikileyü* ‘tekrar, ikinci defa’ (EUTS 156)

58. turuş- ‘yüzleşmek, birbirine karşı durmak’ (OTWF 571)

tur-(u)ş- < tur- ‘ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak’ (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: kalkmak

turup yerin tapa bardı

“*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti” (Ş G 6).

üze tuman turdı asra toz *turdı*

“Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz *kalktı*.” (İrk 15).

A2: durmak, kalmak

yiliğe kudursugıña tegi yağrıpan kamşayu umatın *turur*

“Yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan *duruyor*.” (İrk 16).

yértinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

“yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa” (AY 197 13).

A3: (rüzgar vb.) çıkmak

kalıtı kün ortuda sıñar yıl *tursar* ötrü ol bulğaklarağ irdin sıñar elitir tegürer

“Eğer rüzgâr güney taraftan *çıkarsa* sonra o dalgalanmaları kuzey tarafa nasıl taşır, ulaştırır?” (M III 10).

turuş- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak, yüzleştirmek

taķı utrinğuluk *turuşguluk* küçümüz bolğay

“Onları *karşılaştırmak* ve *yüzleştirmek* için gücümüz olacak” (AY 7 10, 11).

A2: savaşmak

ol yirteki isig öz alımçıları birle *turuşur*

“o yerde can borcu olanlar ile *savaşıır*” (AY 18 11).

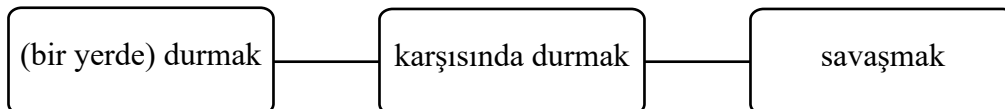
Değerlendirme:

A1: *tur-* fiili ‘durmak ve kalkmak’ temel anlamlarına sahiptir. *туруş-* fiili ise A1’de ‘yüzleştirmek’ anlamında kullanılmıştır. ‘yüzleştirme’ işi iki tarafın yüz yüze gelerek bir olayı veya durumu açıklığa kavuşturmak için yapılır. Tarafların karşı karşıya gelmesi yani durması söz konusudur. Bu bağlamda *tur-* fiilinin somut bir özelliğe sahip olan ‘durmak’ anlamı *-(X)ş-* eki alıp metaforlaşarak ‘yüzleştirmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu çatı ekinin, bu anlam değişmesinde ve anlamın soyut bir nitelik kazanmasında etkisi olmuş olabilir. Bu şekilde de sözcükselleşme meydana gelmiştir. Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *туруş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne konu anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *туруş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tur-* fiili ‘durmak’ temel anlamına sahiptir. *-(X)ş-* eki alan *туруş-* fiili ise bağlamda ‘savaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bu iki fiil arasında ‘karşısında durmak’ eylemi köprü vazifesi görür. Zira ‘karşısında durmak’ eylemi somut bir yapıda bir kimsenin karşısına dikilmek anlamından metaforlaşarak ‘bir kimsenin düşüncesine katılmamak’ anlamına gelişmiş. Özetle *tur-* ‘durmak’ eylemi ‘bir kimsenin karşısında durmak’ somut anlamından metaforlaşarak ‘bir kimsenin veya bir olayın karşısında durmak’ anlam alanı üzerinden ‘savaşmak’ anlamını kazanmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *туруş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *туруş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *turgak* ‘bekçi, nöbetçi’ *turug* ‘ayakta durulacak bir yer’, *turuk* ‘ikametgâh, durma yeri’, *туруғsa-* ‘durmak istemek’, *turul-* ‘sakinleşmek, durulmak istikrarlı olmak’ (OTWF 679), *turuldur-* ‘durdurulmak’, *turum* ‘durma’, *turma* ‘durma, teklif’, *turumla-* ‘(suyun vb. bir şeyin derinliğini) boy ile ölçmek’, *turumsın-* ‘ayağa kalkıyor gibi görünmek’, *turun-* ‘karşı koymak, itiraz etmek’, *туруш* ‘tavır, davranış, duruş’, (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

59. tutuş- ‘(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak’ (EDPT 462)

tut-(u)ş- < tut- ‘tutmak, kavramak, alıkoymak’ (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak

özi arığ suvқа kirip yaңı arığ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüг urup mini oқısun

“Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutup* ve bu tütsüyü yakıp beni çağırsın” (AY 440c 5-9).

A2: yönetmek

ëlig tutup törüg ëtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoқуғ eliğın *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

tutuş- fiilinin anlamları:

A1: birleşmek

terk kie edgü ögli *tuduştaçı* terk öpke kidişgüçü

“Kişi iyi niyetli insanlarla hemen *birleşmeli*, kötü niyetli insanlardan uzak durmalı” (TT VII 17 23).

A2: tokalaşmak, selam vermek

küvezlenme elgiñ sala kirmegil

elig alşu tutşu yime turmağıl

“Kibirli olma, elini kolunu sallayarak girme;

Selam verirken de fazla laubali hareketlerde bulunma” (KB 4111).

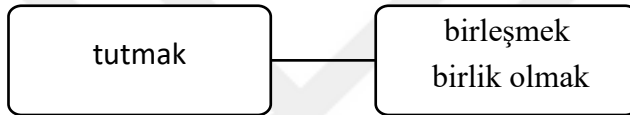
Değerlendirme:

A1: *tut-* fiili ‘tutmak, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir.

tutuş- fiili ise A1’de ‘birleşmek, birlik olmak’ anlamında kullanılmıştır. *tut-* fiilinin temelinde ‘tutmak, bir arada tutmak, ele almak’ gibi anlamlar yatar. Söz konusu

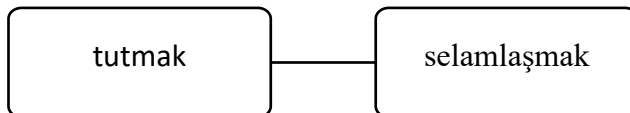
anamlardan yola çıkılarak hemen yukarıdaki A1’de tespit edilen aynı görüşte olan insanların bir arada bulunması, birlik ve beraberliğin vurgulanmasında da bir ‘tutma’ söz konusudur. Buradan hareketle somut anlamdaki *tutmak* eylemi -(X)ş- eki alıp metaforlaştırarak ‘birleşmek, birlik olmak’ anlamını temsil etmiş olmalıdır. Bu bağlamda söz konusu ek fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tut-* fiili ‘tutmak, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuş-* fiili ise A2’de ‘selam vermek’ anlamında kullanılmıştır. *selamlaşma* eylemi iki kişinin birbirinin elini sıkması ile gerçekleşir ve buna hâlk dilinde *tokalaşma* denir. Bu bağlamda ‘tutma’ yoluyla birbirinin elini sıkması eylemi ‘selamlaşma’ adı altında -(X)ş- ekini alarak özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutuş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *tutgak* ‘acı, feryat’, *tutgun* ‘mahkûm, esir’, *tutma* ‘sandık’, *tutmaç* ‘makarna tarzında yemek’, *tutruk* ‘tutulması emredilen kişi’, *tutsık* ‘tutulacak’, *tutsuğ* ‘istek, vasiyet, tavsiye’, *tutsuk-* ‘yakalanmak, ele geçirilmek’, *tutşı* ‘devamlı, sık sık’, *tutuğ* ‘rehin’, *tutuğluğ* ‘cinli yer’, *tutuksuz* ‘desteksiz’, *tutukla-* ‘hadım etmek’, *tutul-*

‘yakalanmak’, *tutum* ‘bir tutam’, *tutun-* ‘ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek’, *tutunçu* ‘evlat edinilmiş’, *tutur-* ‘tutturmak, yakalatmak’, *tuturğu* ‘tavsiye edilen şey’, *tutuş* ‘tartışma’, *tutyak* ‘yakalama’ (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462), *tutuz-* ‘birisine bir şey emanet etmek, talimat vermek, katılmak’ (OTWF 758)

60. tütüş- ‘kavga etmek’ (OTWF 570)

tüt-(ü)ş- < tüt- ‘tütme, duman çıkmak’ (DLT 108, KB 483)

tüt- fiilinin anlamları:

sağal tutup tartışur

kögsi ara öt *tüter*

“Yiğitler, çekmek için birbirlerinin sakalına asıldılar. Vuruşma kızıştı. Sanki kin ateşi göğüslerinde *tütüyor*” (DLT 108).

yanut birdi ögdülmüş aydı ata

seniñ kadğunı yip küyer men *tüte*

“Ögdülmüş yanıt verdi: Ey baba, dedi,

Senin kaygın ile yanıp *tutuşuyorum*.” (KB 1229).

tütüş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

tiltağsız evinte tütüşgüçi *kerişgüçi* bolur

“Sebepsiz yere kendi evlerinde çekişirler, *kavga ederler*” (BT XXXVII 2429, 2430).

maña kelse *tütüşü* törü birse men

urağun içer teg açırkörse men

“Bunlar *kavga edip* bana gelirler ve ben hüküm verince,

Bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler” (KB 815).

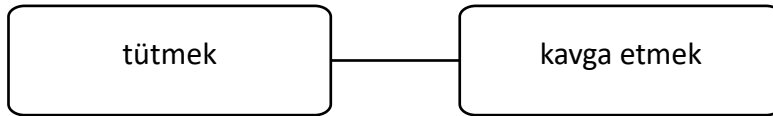
Türevleri: *tütne-* ‘duman çıkarmak’, *tütin* ‘sigara’, *tütinç* ‘duman emisyonu’, *tützüg* ‘tütsü’ (OTWF 136, 261, 308), *tütüş* ‘kavga’ (KB 2098)

Değerlendirme: *tüt-* fiili DLT’de mecaz anlamda ‘tütme’, KB’de ise yine mecaz anlamda ‘tutuşmak’ anlamlarında tanıklanmıştır. *tütüş-* fiili ise bağlamlarda ‘kavga etmek’ anlamında tespit edilmiştir. DLT’deki örnekten hareketle *tüt-* ‘tütme’ eylemi bir kavgaadan hemen önceki aşamada içte oluşan kini ortaya çıkaran bir kıvılcım olarak sembolize edilmiş olmalıdır. İçte patlayan kin, sinir vb. duygular şiddetlenerek ‘kavga etme’ eylemine sebep olmuştur. *tüt-* eylemi içten dışa doğru bir hareketi ifade ederken, *tütüş-* eyleminde ise karşılıklı bir hareket söz konusudur. Bu bağlamda -(X)ş- eki hem

işteş anlamda kullanılmış hem de yeni bir anlam kazanarak sözcükselleşme olayını gerçekleştirmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *tüt-* fiili bağlamda *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *tütüş-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tütüş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

61. uğraş- ‘kavga etmek’ (OTWF 571)

uğra-ş- < uğra- ‘planlamak, niyet etmek’ (OTWF 426)

uğra- fiilinin anlamları:

A1: niyet etmek, planlamak

ol iliglerinñ kanlarınñ iline uluşına yañuk yağısı yavlaķı ol ilig uluşuğ artatğalı bozğalı saķınçın süülegeli *uğrasarlar*

“O hükümdarların hanların ülkesine yakın düşmanları o ülkeyi tahrip etmek için savaşmaya *niyetlense*” (AY 238 16-20).

negü işke uğrasa büter

“ne iş *planlasa* bitirir” (TT VII 28 28).

A2: uğramak

ewke *uğra*

“eve *uğra*” (DLT 477).

uğraş- fiilinin anlamları:

A1: kavga etmek

han birle uğraşmaşım körüp

“Han ile kavga edişimi görüp” (M III 49 1).

A2: birbirinin üzerine yürümek

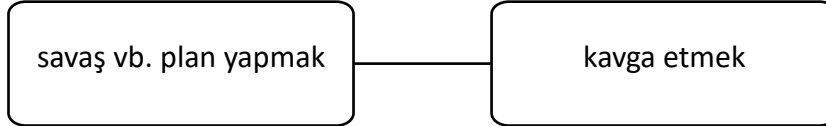
ikki yağı *uğraşdı*

“İki düşman *birbirinin üzerine yürüdü*” (DLT 110).

Türevleri: *uğral-* ‘niyet edilmek, karar verilmek’, *uğrat-* ‘planlatmak, niyet ettirmek, (EDPT 92)

Değerlendirme:

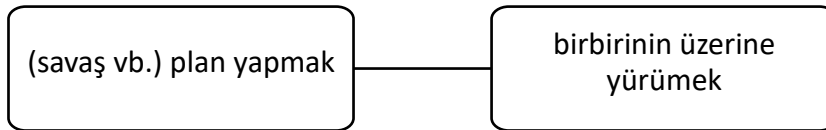
A1: *uğra-* fiili ‘savaş vb. plan yapmak, niyet etmek, uğramak’ anlamlarına sahiptir. *uğraş-* fiili ise bağlamda ‘kavga etmek’ anlamında kullanılmıştır. *uğra-* fiilinin ‘savaş vb. plan yapmak’ anlamından hareketle ‘kavga etmek’ eyleminde de bir ‘kasıt, plan’ söz konusudur. Bir kişi kavga etmeden önce kavga edeceği kişi için kötü niyet besler ve kavga etmeyi planlar. Bu bağlamda kök fiil -ş- eki aldığında ‘kavga etmek’ anlamına gelişmiş ve fiil yeni bir anlam kazanmış olmalıdır. Ayrıca -ş- eki karşılıklı yapma işini üstlenmiş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *uğra-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *uğraş-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir.

A2: *uğra-* fiili ‘planlamak, niyet etmek, uğramak’ anlamlarına sahiptir. *uğraş-* fiili ise bağlamda ‘birbirinin üzerine yürümek’ anlamında kullanılmıştır. *uğra-* fiilinin A1’deki örneğinde ‘savaş vb. plan yapmak’ anlamında tespit edilmiştir. Buradan hareketle kavga veya savaştan önce bir plan yapılır ve sonra kavga ya da savaş yapma işi gerçekleşir. Yani ilk önce plan yapılır sonra eylem gerçekleştirilir. Bu bağlamda -ş- çatı eki fiile hem yeni anlam kazandırmış hem de işteşlik işlevi katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *uğra-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *uğraş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir.

62. ulaş- ‘birbirine katılmak, birbirini takip etmek, bir süreklilik oluşturmak’ (OTWF 572)

ula-ş- < ula- ‘(kırık bir şeyi) tamir etmek, bir araya gelmek, katılmak’ (EDPT 126)

ula- fiilinin anlamları:

A1: birleştirmek

sınuķının sapar men üzüķiķin *ulayur men*

“Senin kırıklarımı onarırım, çıkıklarımı *yerine oturturum* (IB 48).

A2: ip vb. bağlamak

ol yıp *uladı*

“O ipi *bağladı*” (DLT 459).

A3: bir şeyi bir şeye bağlamak

könülin nigoşaklar üze bamaz *ulamaz*

“İnancını Mani dinine *bağlamaz*” (M III 22 12).

ulaş- fiilinin anlamları:

A1: kavuşmak, ulaşmak

katılğıl bularnıñ bile edgüleş

kutadğay saña iki ajun *ulaş*

“Bunlarla ilişki kur ve iyi geçin;

Böylece mutluluğa *kavuşarak* her iki dünyada mutlu olursun” (KB 4354).

du‘ada unıtma mini ay kadaş

meniñde kidin sen kelir sen *ulaş*

“Ey kardeş duada beni unutma;

Benden sonra sen geleceksin, *yanaş*” (KB 6173).

A2: birbirini takip etmek

yağı boynı yençer hazine urur

tilek arzu ni‘met *ulaşu* kelür

“Düşmanın başını ezer ve hazine toplar;

Dilek, arzu ve nimet *birbiri ardına gelir*” (KB 3000).

Türevleri: *ulağ* ‘zincir, silsile’, *ulal-* ‘katılmak, ilişki kurmak, iletmek, teslim etmek’ (OTWF 212, 681)

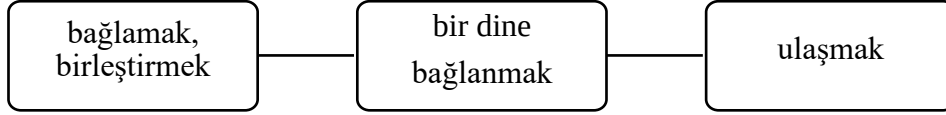
ulama ‘ekleme, ulama’, *ulan-* ‘(bir şeye) katılmak’, *ulaş-* ‘(bir şeye) katılmak’ *ulat-* ‘katılmasını emretmek’, *ulatı* ‘ilaveten, ek olarak’, *ulayu* ‘sürekli, birbiri ardına’ (EDPT 132, 134, 146, 148, 154)

Değerlendirme:

A1: *ula-* fiili ‘bağlamak, birleştirmek’ temel anlama sahiptir. *ulaş-* fiili ise A1’de ‘ulaşmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ula-* fiilinin ‘bağlamak’ anlamı, somut anlamda ‘bir şeyi bir şeye tutturmak’ olarak tanımlanır. Bu bağlamda bağlanılan veya tutturulan şey sonucunda ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. Keza bu ‘ulaşma’ eylemi için de geçerlidir. Zira bir noktadan diğer bir noktaya varıldığında ‘sona erme, tamamlama’ söz konusudur. ‘bir şeyi bir şeye bağlamak’ anlamı metaforlaşarak ‘bir dine bağlanmak’ anlamına dönüşmüş oradan da ‘ebediyete ulaşmak’ anlamına gelişmiş olmalı.

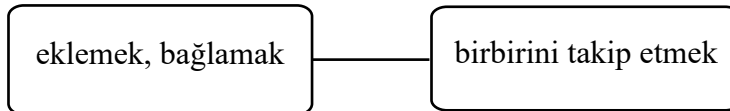
Zorunlu istem olarak *ula-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir.

ulaş- fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde *yükleme* durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-ş-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ulaş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ula-* fiili ‘eklemek, bağlamak, birleştirmek’ temel anlama sahiptir. *ulaş-* fiili ise A2’de ‘birbirini takip etmek’ anlamında tespit edilmiştir. *ula-* fiilinin ‘eklemek, bağlamak’ anlamları, somut anlamda ‘bir şeyi bir şeye tutturmak’ olarak tanımlanır. Somut anlamda ‘bir şeyi bir şeye bağlamak’ anlamı metaforlaşarak birbirini takip eden çeşitli duyguların birbirleriyle etkileşime girmesi sonucunu doğurur. Bütün bunlardan hareketle *ula-* fiilinin ‘eklemek ve bağlamak’ anlamları *-ş-* eki alarak ‘birbirini takip etmek’ anlamına gelişmiş ve yeni sözlüksel anlam kazanmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ula-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde *yükleme* ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *ulaş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve *-ş-* çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

63. **yamaş-** ‘yamamak’ (EDPT 939)

yama-ş- < yama- ‘yamamak’ (EDPT 934)

yama- fiilinin anlamları:

A1: yamamak

ol ton *yamadı*

“O elbisesini *yamadı*” (DLT 509).

yamaş- fiilinin anlamları:

A1: katılmak

atlığın *yamaşdı*

“Atlısıyla (bize) *katıldı*” (Ta D 6).

Türevleri: *yamağlık* ‘yamalık’ (OTWF 124), *yamağ* ‘yama’, *yamal-* ‘yamanmak’,

yaman- ‘yamanmak’ (EDPT 935, 936, 937)

Değerlendirme: *yama-* fiili ‘eklemek’ temel anlamına sahiptir. *yamaş-* fiili ise bağlamda ‘bir topluluğa katılmak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam bağlantısı çok yakındır. ‘yamamak’ işi bir şeyi onarmak, daha iyi hâle getirmek için ekleme yöntemiyle yapılır ve nesnelere uygulanan bir işlemdir. Söz konusu fiil -ş- çatı eki alarak ‘katılmak’ anlamına gelişmiş ve insana özgü bir özellik kazanmıştır. Yani nesnelere atfedilen özellik -ş- çatı ekini almasıyla birlikte fiile insana atfedilen bir özellik kazandırmış olmalıdır. Bu bağlamda -ş- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde bir işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yama-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *yamaş-* fiili ise zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -ş- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yamaş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

64. yapış- ‘yapışmak, bağlı kalmak’ (EDPT 880)

yap-(ı)ş- < yap- ‘inşa etmek, kapatmak, örtmek, yapıştırmak, (bir şeyleri) tutturmak’ (EDPT 870)

yap- fiilinin anlamları:

A1: yapmak

қан olурupаn орду *yapmış*

“Bir hakan tahta oturmuş ve saray *yapmış*” (IB 28).

A2: örtmek

bodıs(a)t(a)vlar nomluğ et’özlüg kök қалықıǵ bilge biliglig yürün bulıt üze *yapa* örterler
“Bodhisattvalar öğreti vücutlu gökyüzünü bilgili beyaz bulut ile *örterler*” (AY318/19-21).

A3: kapamak

тіrer сен yumıtsа сағар сен қамуғ

оқır сен yüz ursa *yapar* сен kapuғ

“Yığarsın; toplanınca da tekrar hepsini dağıtırsın;

Önce çağırırsın, fakat gelince kapını *kaparsın*” (KB 719).

A4: yapıştırmak

işler örtmek *yaptı*

“Kadın ekmeği tandıra *yapıştırdı*” (DLT 375).

yapış- fiilinin anlamları:

A1: musallat olmak

kop işi büdmez uluğ yek *yapışur*

“Tüm teşebbüsleri başarısız olur, büyük iblis ona *musallat olur*” (TT VII 28 38).

A2: (tutkuyla) bağlanmak

sen emdi *yapıştuñ* bu dünyaya berk

katıgılan köñül mundın üzgil bura

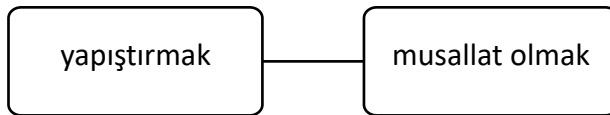
“Sen şimdi bu dünyaya kuvvetle *yapıştın*;

Onunla ilgini kesmeye, gönlünü ondan çevirmeye gayret et” (KB 6630).

Değerlendirme:

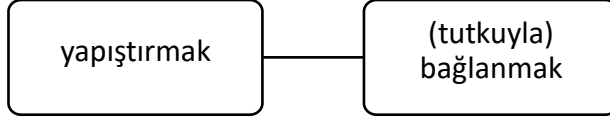
A1: *yap-* fiilinin anlamlarından biri de ‘yapıştırmak’ tır. *yapış-* fiili ise A1’de ‘musallat olmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘musallat olmak’ eyleminin bünyesinde ‘birisini sürekli rahatsız etmek, peşini bırakmamak ve ona mecazi olarak yapışmak’ anlamları bulunur. Bu bakımdan somut anlamda olan *yap-* fiilinin ‘yapışmak’ anlamı -ş- eki alıp metaforlaşarak ‘musallat olmak’ anlamını kazanmış olmalıdır. Böylelikle fiilin anlamında sözcükselleşme meydana gelmiş ve -ş- eki türetimlik işlevi görmüş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek *yapış-* fiilinde hareketin yönünü içten dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yap-* fiili A4’te *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapış-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir.

A2: *yap-* fiilinin anlamlarından biri de ‘yapıştırmak’ tır. *yapış-* fiili ise A2’de ‘(tutkuyla) bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. Bu bakımdan somut anlamda olan *yap-* fiilinin ‘yapışmak’ anlamı -ş- eki alıp metaforlaşarak ‘(tutkuyla) bağlanmak’ anlamını kazanmış olmalıdır. Böylelikle -ş- eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *yapış-* fiilinin ‘bağlanmak’ anlamında içten bir bağlılık var olduğundan içten dışa doğru bir hareket ve insana özgü bir özellik söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *yap-* fiili A4'te *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum tamlayıcı bir nesne alabilir. *yapış-* fiili ise zorunlu istem olarak A2'de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *yapguç* ‘kapak’, *yapgut* ‘lif ve yün yığını’, *yapgak* ‘tuzak’, *yapıl-* ‘kapatılmak, durdurulmak’, *yapıt-* ‘yaptırmak’, *yaptur-* ‘yaptırmak, emretmek, görevlendirmek’, *yapığ* ‘yapı, bağ’, *yapıgılg* ‘yapılı, sürgülü’, *yapın-* ‘kapanmak, örtünmek’, *yaprı* ‘geniş, düz’, *yaprit-* ‘düzlemek’, *yaprul-* ‘sıkıca tutturulmak’, *yapruş-* ‘birlikte bir şeyi düzleştirmek’, *yapsa-* ‘(bir şeyi) yapmayı dilemek’, *yapur-* ‘düzlemek, eşitlemek’, *yapurgak* ‘yaprak’, *yapurgaklıg* ‘yapraklı’, *yapurt-* ‘saklatmak, gizletmek’, *yapşın-* ‘ilişmek, sarkıntılık etmek’, *yapşur-* bağlatmak, tutturmak, yapıştırmak’, *yapuşgak* ‘yapışkan’ (EDPT 872, 873, 874, 875, 878, 879, 880, 881)

65. yaraş- ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’ (OTWF 573)

yara-ş- < yara- ‘başarılı olmak, yararlı olmak’ (EDPT 956)

yara- filinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorisar *yaramaçı* tédim

“Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim” (Ton 1 D 6).

ıdukluk *yarağay*

“Tanrı’ya kurban etmek *uygun olur*.” (IrkB 41).

taplasar bu kız adın kişiye yaraguluk ermez

“Ondan hoşlanıyorsanız, bu kız başka kişiye uygun olmaz.” (M III 14).

A2: faydalı olmak

yolu *yaramiş*

“Yolculuğu *yararlı olmuş*” (IrkB 30).

boluğluğ körür men *yarağı* münü

kiçiglikte taşın adın yok münü

“Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;

Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur” (KB 1628).

A3: yaraşmak, yakışmak

altun tuyuğluğ adgırlık *yarağay*

“Altın toynaklı bir aygır olmak *yaraşır*” (IrKB 5).

öz isig özin ıdalayu *yaraş* yalap

Kendisini feda edip, (kendisine) yakışanı yapıp, başkalarının derdine çare buldu.
(DKPAM 3759).

A4: yardım etmek

budunğa tusulğıl muñıña *yara*

ķadaşķa bağır bir yakınlık ula

“Hâlka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A5: takdir edilmek

ķıyıksız kiçe tañda ķıldı tapuğ

yaradı tapuğ açtı devlet ķapuğ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yaraş- fiilinin anlamları:

A1: hoşla gitmek

ipkin ed tavar *yaraşur*

“Mal-mülk *hoşuna gider*” (TT VII 17 10).

A2: anlaşmak

yaraşgu yarağı bar erse *yaraş*

yok erse yarıķlan bil alşıp küreş

“Anlaşmak imkânı varsa onunla *anlaş*;

Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve güreş” (KB 2360).

A3: barışmak

asığ yas üçün bolsa emdi yağı

añar ķod ol asğıñ *yaraş* ay ağı

“Sana biri çıkarı için düşman olursa, ey cömert,

Sen kendi çıkarından vazgeç ve onunla *barış*” (KB 4228).

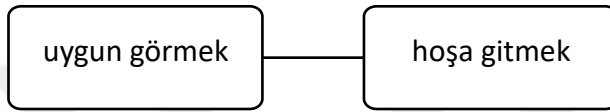
Türevleri: *yarağ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yarağlığ* ‘yararlı’, *yarağsız* ‘kullanışsız, faydasız’, *yanan-* ‘iyilik yapmak, kendisini birisine sevdirmek, yaranmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşıķ* ‘yararlı, faydalı’, *yarat-* ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 60, 215, 342, 573, 627, 793), *yaraştur-* ‘anlaştırmak, yaklaştırmak’ (EDPT 973)

Değerlendirme:

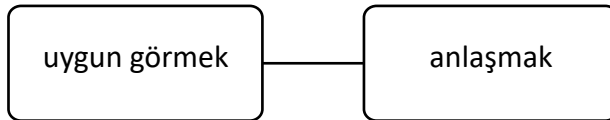
A1: *yara-* fiili ‘yaramak, yaraşmak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş-* fiili ise A1’ de ‘hoşa gitmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimseye veya kendisine uygun görülen şey aynı zamanda hoşa da gider. Bu çerçevede *yara-* fiili ‘uygun görmek’ anlam alanı üzerinden -ş- eki alarak ‘hoşa gitmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yaraş-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

A2: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş-* fiili ise A2’ de ‘anlaşmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir konu üzerinde bir düşünce uygun görülürse karşılıklı anlaşmaya gidilebilir. Bu bağlamda *yara-* fiili ‘uygun görmek’ anlam alanı üzerinden -ş- eki alarak ‘anlaşmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış, türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

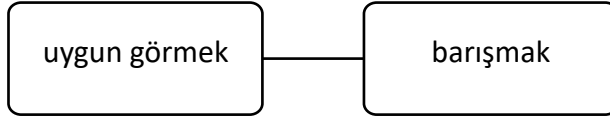
Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yarat-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

A3: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yaraş-* fiili ise A3’ de ‘barışmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir konu üzerinde bir fikir uygun görülürse karşılıklı anlaşmaya gidilir ve taraflar arasında barış sağlanabilir. Bu çerçevede *yara-* fiili ‘uygun görmek’ -ş- eki alarak anlam alanı üzerinden ‘barışmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış, türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yarat-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *eden* anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcı olabilir.

Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

2. 3. -r-, -Ir-, -Ur- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

66. aşur- ‘aşırmaq, geçirmek, yüceltmek’ (EDPT 265)

aş-ur- < aş- ‘bir dağ vb.’ geçmek’ (EDPT 255)

aş- fiilinin anlamları:

A1: aşmak

ol yılka türgeş tapa altun yışığ *aşa* ertiş ügüzüg keçe yorıdım

“O yıl içerisinde Türkişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm” (BK D 27)

aşur- fiilinin anlamları:

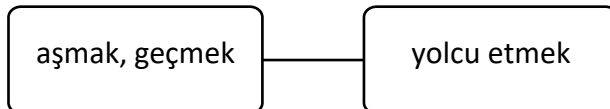
A1: yolcu etmek

beg yutuzuğ *aşurup*

“bey eşini *geçirip*” (Maitr 174r 4).

Değerlendirme: *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ temel anlamlara sahiptir. *aşur-* fiili ise bağlamda ‘yolcu etmek’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *aş-* fiili ‘bir yerden bir yere geçmek’ anlamında kullanılırken, söz konusu fiil -Ur- ekini alıp ‘geçirmek’ gerçek anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘yolcu etmek, uğurlamak’ anlamlarına gelişmiş olmalıdır. *aş-* fiili genel kullanıma sahipken, *aşur-* fiili spesifik bir anlam kazanmıştır. Yani genelden özele bir geçiş söz konusudur. Bütün bunlardan hareketle -Ur-ekin fiilin sözcükselleşmesinde, somuttan soyuta ve genelden özele geçişinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *aşur-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *aşur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *aşnu* ‘önce’, *aşnuki* ‘önceki’, *aşnurağ* ‘daha önce’, *aşur-* ‘aşırarak, geçirmek, yüceltmek’, *aşru* ‘çok fazla, aşırı’, *aşrul-* ‘(bir yere) taşınmak, nakledilmek’, *aşsa-* ‘aşmak istemek’ (EDPT 264, 265)

67. bütür- ‘tamamlamak, gerçekleştirmek, başarmak’ (OTWF 713)

büt-ür- < büt- ‘bitmek, sona ermek, tamamlamak’ (EDPT 298)

büt- fiilinin anlamları:

A1: bitmek

bo yağız yirke tayaklığn *bütgülük* neçe edler bar erserler

“Bu dünyada ne kadar iş varsa zarar görmeden tümüyle *bitecek*” (AY 529-530 23-2)

A2: olgunlaşmak

tarığ tüş yimiş *bütmegey*

“Tahıl, yemiş *olgunlaşmayacak*” (AY435 2)

A3: yara vb. kapanmak

baş *bütti*

“yara *kapandı*” (DLT 448)

bütür- fiilinin anlamları:

A1: giydirmek, eksik etmemek

hâlâ l dünya kazğan özünñi yitür

todur aç yalıñnı hem oprak *bütür*

“Helal dünya malı kazan, kendine harca;

Açları doyur, çıplakları *giydir*” (KB 3923).

yime edgü tutğıl elig asrakığ

yigü içgü birgil *bütür* oprakığ

“Bir de hizmetçilere iyi davran;

Onlara yiyecek içecek ver giyeceklerini *eksik etme*” (KB 4527).

A2: erişmek, elde etmek

ol ol nomlarığ ol ol tınl(ı)ğlarğa körkitü boşguru birip edgüke meñike yaratmaqları üze

ötrü al altağ p(a)ramıtığ uz bütürürler

“O öğretileri canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe ebedi mutluluğa yönelttikleri için yöntem pāramitāsını ustaca *elde ederler*” (AY 263 9-13).

negü tir eşitgil köni kılkığ er

köni kılkı bolsa ajun *bütrü* yir

“Doğru hareketli insan ne der, dinle;

“Doğru hareket eden insan dünyanın bütün nimetlerine *erişir*” (KB 2863)

Değerlendirme:

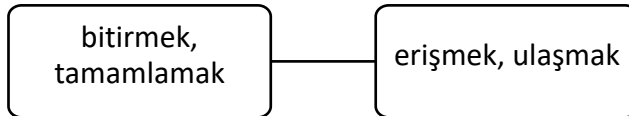
A1: *büt-* fiili ‘bitirmek, tamamlamak’ temel anlama sahiptir. *bütür-* fiili ise bağlamda ‘çıplakların giydirilmesi, eksiklerin tamamlanması’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi sonucunda ‘tamamlama’ eylemi gerçekleşir. Buradaki tamamlama eylemi ‘yardım etme’ anlamında özel bir anlam kazanmıştır. Bu bağlamda -Ur-eki fiile yeni bir anlam katmış ve özel bir anlam alanı kazandırmış olmalıdır. Öte *yardım etmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *büt-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *bütür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilin sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A2: *büt-* fiili ‘bitmek, tamamlamak’ anlamında kullanılmıştır. *bütür-* ise A2’de ‘erişmek, ulaşmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı açıktır. Şöyle ki ‘tamamlama’ eylemi gerçekleştiğinde istek ve arzulara ulaşılır. Buradan hareketle *büt-* fiilinin ‘tamamlamak’ anlamı -Ur-eki olarak ‘ulaşmak, erişmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *büt-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *bütür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *büte* ‘büyük miktarda’, *bütgür-* ‘tamamlamak’, *bütrüş-* ‘görüşmek, tartışmak’, *bütürü* ‘tamamen’, *bütse-* ‘iyileşmeye az kalmak’, *bütün* ‘bütün, tam’, *bütüt* ‘başarılı bir şekilde bir görevi yerine getirme’ (EDPT 299, 300, 304, 308, 309)

68. egir- / enjir- ‘eğirmek, (ip) eğirmek; etrafını sarmak, kuşatmak’ (UWNEU 131)

eg-ir- < eg- / ej ‘eğmek, bükmek’ (UWNEU 142)

eg- fiilinin anlamları:

A1: eğmek, bükmek

iki yanar ernek *enip*

“iki (defa) döner, parmaklarını *eğip*” (TT V 8 57).

ol butak *eğdi*

“O dal vb. şeyleri *eğdi*” (DLT 211).

A2: inandırmak, kabul ettirmek

edgü ögli y(a)rlıkançuçı köngülin bısızın bıçğusuzın bodunun kıarasın üç erdinike *eggey* inanturğay “İyi düşünceli, bağışlayıcı gönül rızasıyla zorlamadan hâlkı üç değerli öğretiye inandıracak” (AY 90 18-22).

A3: boyun eğmek

maña kim *boyun* egse arzu bulur

“Bana kim *boyun* eğse arzusunu (arzu) bulur” (KB 678).

egir- / enir- fiilinin anlamları:

A1: etrafını sarmak

tokuz erig *egire* tokıdı

“Dokuz askeri, *kuşatarak* mahvetti” (KT K 6).

yek içgek *egirür*

“Şeytan sizi *kuşatıyor*” (TT I 38).

beg kend *egirdi*

“Bey şehri *kuşattı*” (DLT 91).

A2: (ip vb.) eğirmek

yürün kümüz yip *enirer*

“Yürüyün gümüş ip *eğirin*” (İPKP XXXX 2).

ıduķ elgin igig tutup yip *egire*

“Kutsal elleri ile iği tutup ip *eğirip*” (Maitr: 106 22).

urağut yip *egirdi*

“Kadın ip *eğirdi*” (DLT 91).

Değerlendirme:

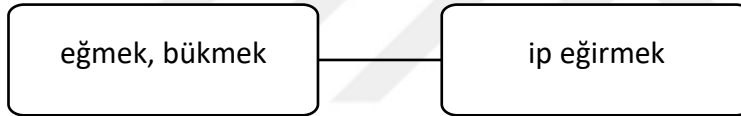
A1: *eg-* fiili bağlamlarda ‘eğmek, bükmek, kabul ettirmek, inandırmak, boyun eğmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *egir-* fiili ise A1’de ‘etrafını sarmak, kuşatmak’ anlamında kullanılmıştır. *eg-* fiilinin ilk ve temel anlamı olan ‘eğmek, bükmek’ eylemi, belli bir kuvvet gösterilerek hafif aşağı yönlü baskı kurularak yapılan eylemdir. *egir-* fiilinde ‘etrafını sarmak, kuşatmak’ eylemi bir yere veya millete hükmetmek için baskı kurularak yapılan bir harekettir. *eg-* eyleminde fiziki bir baskı söz konusu iken, *egir-* eyleminin belirttiği (kuşatma’ anlamında hem fiziki hem psikolojik bir baskı söz

konusudur. Buradan hareketle -Ir-eki fiile yeni bir anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak *eg-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *egir-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A2: *eg-* fiili bağlamlarda ‘eğmek, bükmek’ temel anlamına sahiptir. *egir-* fiili ise A1’de ‘ip eğirmek’ anlamında tespit edilmiştir. *eğirmek* eylemi TDK’da “yün, pamuk vb.ni iğ ile büküp iplik durumuna getirmek” şeklinde açıklanmıştır (TDK). Söz konusu tanımdan hareketle *eğirmek* eylemi iğ ile bükülerek ip hâline getirilen bir işlemdir. Yani bu işlemde ‘bükmek’ eylemi söz konusudur. *eg-* fiilinin ‘eğmek, bükmek’ anlamı, -Ir-ekini alıp ‘ip eğirmek’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam nüansının oluşmasında (İ)r- ekinin etkisi olabilir.

Zorunlu istem olarak *eg-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı bir nesne alabilir. *egir-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *egdü* ‘eğri bıçak’, *egil-* ‘bükülmek, eğilmek’, *egri* ‘eğri’, *egrig* ‘bükülmüş, kuşatma’, *egril-* ‘bükülmek’, *egim* ‘kat, kıvrım’ (OTWF 186, 294, 332, 340, 358), *egirt-* ‘kuşatılmış olmak’, *egrik-* ‘sıkıştırılmış olmak’, *eğil-* ‘öne doğru eğilerek selam vermek, eğilmek’, *eğiş-* ‘eğilmek, aşağıya doğru bükülmek’, *eğittür-* ‘önünde eğilerek selam verdirmek’ (UWNEU 131, 132, 144, 146)

69. ertür- ‘geçmek, geçirmek, geçirmesine sebep olmak’ (OTWF 714; UWNEU 193)
ert-ür- < *ért-* ‘geçmek’ (UWNEU 185)

ért- fiilinin anlamları:

A1: geçmek

anı *ertdimiz*

“Onu *geçtik*” (T 44).

er ewinden *értti*

“Adam evini aşip *geçti*” (DLT 524).

negü kelse yüdgil sen inçıklama

erej erse *erter* ne emgek yime

“Ne gelirse yüklen, şikayet etme;

Huzur olsun zahmet olsun, ikisi de *geçer* (KB 6447).

A2: devam etmek

ölüt ölmek karmapatıg uzatı *ertser*

“Eğer bu öldürme günahını işlemeye uzun süre *devam ederse*” (TT VIII A 15).

A3: yerine getirmek

kunçuylların ağruş törüsün *ertgeli* törü umadım

“Kadınların acı veren yasasını *yerine getirmek* için yaratılmadım” (TT X 500).

Türevleri: *ërgü* ‘ev, mesken’, *ërgür-* ‘ulaştırmak, vardırmak’, *ërig* ‘varılan yer, varlık’, *ërinç* ‘büyük ihtimalle’, *ëriş-* ‘birlikte varmak’, *ërtür-* ‘ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek’, *ërtiş-* ‘geçişmek’ (EDPT 210, 223, 227, 234, 239)

A4: üstün gelmek, daha iyi olmak

üdin teki atlıg han tuşundakı vantsai atlıg kedte *értmiş*

“... zamandaki adlı han çevresindeki vatsai (han zamanındaki bir edibin adı) adlı alimden *üstün gelir*” (HT VIII 1051-1053).

bo pi taşdaki savlarıg ukıtdaçı biltürdeşiler neñ *értmez*

“Bu yazıt taşlarındaki sözleri tebliğ eden kimselerden hiçbir şey *üstün olamaz*” (HT VIII 1520, 1521).

értür- fiilinin anlamları:

A1: affetmek, bağışlamak

anıñ yāzuğun *értürdi*

“Onun günahını *affetti*” (DLT 105).

A2: kabul etmek

anıñ işin *értürdi*

“Onun işini *kabul etti*” (DLT 105).

A3: (mal mülk) bağışlamak

ed tavarların *értürü*

“Malını mülkünü *bağışlayıp*” (HT VI 1120).

yokka çığayka buşı birsün *értürüp* yığguluğ kızlegülük érmez

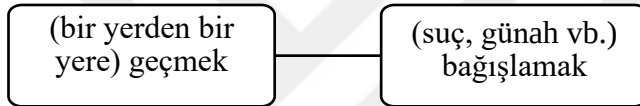
“Fakire sadaka verin, (malınızı) *bağışlayın*, istiflemekten kaçının” (AY 443 5).

Değerlendirme:

A1: *ért-* fiili ‘geçmek’ temel anlamına sahiptir. *értür-* ise A1’de ‘affetmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘geçmek’ fiili -Ur- çatı eki alıp ‘suç vb. durumun geçmesini sağlamak’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘affetmek’ anlamına

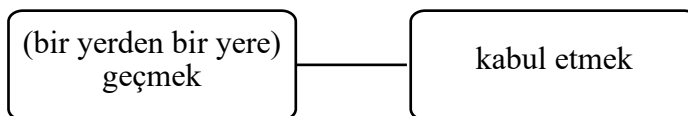
gelişmiş olmalıdır. Yani somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca -Ur- eki fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Öte yandan *geçmek* eyleminde merkezden dışa doğru somut bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *ért-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *értür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer gösterge olabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

A2: *ért-* fiili ‘geçmek’ anlamında tanıklanır. *értür-* fiili A2’de ‘kabul etmek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir yerden bir yere ulaşmak istendiğinde geçilen güzergâhtaki karşılaşılan olumlu ve olumsuz olgular önceden kabul edilmiş olur. Bu bağlamda ‘geçmek’ fiili -Ur- eki alıp ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *ért-* fiilinde merkezden dışa doğru hareket söz konusu iken, *értür-* fiilinin ‘kabul etmek’ anlamında ise dıştan içe doğru hareket söz konusudur. Bu bağlamda -Ur- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni anlam katmış ve hareketin yönünün değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ért-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *értür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *értür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

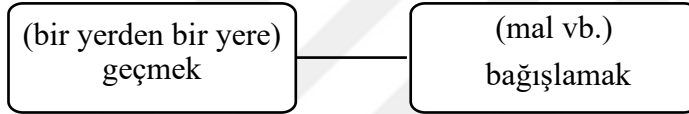

A3: *ért-* fiili ‘geçmek’ temel anlamına sahiptir. *értür-* ise A3’de ‘(mal vb.) bağışlamak’

anlamında kullanılmıştır. *ért-* fiilinin belirttiği ‘bir yerden bir yere geçmek’ eyleminden hareketle bir kimse bir yere giderken kendisini veya bir nesneyi de beraberinde gidilecek nokta ulaştırır. Nitekim *értür-* fiilinin belirttiği ‘(mal vb.) bağışlamak’ eyleminde de şahsa ait bir mal başka bir kimseye veya kuruma götürülmek suretiyle bağışlanır. O hâlde *ért-* ‘geçmek’ fiili -Ur- ekini alıp ‘(mal vb.) bağışlamak’ anlamını işaretlemiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek, fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ért-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *értür-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer gösterge olabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

Türevleri: *ertimlig* ‘geçici’, *ertingü* ‘çok fazla’, *ertiş-* ‘yarışmak’, *ertüt* ‘hediye’ (EDPT 204, 210 212)

70. kəcür- ‘geçirmek, (zaman) geçirmek, affetmek’ (EDPT 698)

kəc-ür- < kəc- ‘geçmek, vefat etmek’ (EDPT 693)

kəc- fiilinin anlamları:

A1: (bir yerden) geçmek

ertiş ügüzüg *keçe* yorıdım

“Ertiş nehrini *geçerek* yürüdüm” (BK D 27).

A2: zaman geçmek

ây kün *keçti*

“Ay ve gün *geçti*” (DLT 254).

A3: ölmek

er *keçti*

“Adam *öldü*” (DLT 254).

kəcür- fiilinin anlamları:

A1: bağışlamak

tapuğsuz kuluñ men yazuğum öküş

özün fazlı birle *keçür* ay küşüş

“Ben asi bir kulunum, günahım çoktur;

Ey aziz Tanrı, (beni) kendi fazlın ve keremin ile *affet*” (KB 396).

A2: (para, mal vb.) tüketmek

üle neñ kişike yitür hem içür

sini neñ keçürgey sen anı *keçür*

“Malını insanlara dağıt, yedir ve içir;

Mal seni kullanacağına, sen onu *kullan*” (KB 1192).

Değerlendirme:

A1: *keç-* fiili ‘geçmek’ temel anlamına sahiptir. *keçür-* ise A1’de ‘affetmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘geçmek’ fiili -Ur- eki alıp ‘suç vb. durumun geçmesini sağlamak’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘affetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Yani somut anlamdan soyut anlama geçiş söz konusudur. Ayrıca -Ur- eki fiile insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlamının sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Öte yandan *geçmek* eyleminde merkezden dışa doğru somut bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *keç-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *keçür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak derin yapıda *faidalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Fiilin çatı ekli hâlinde anlamsal rolde değişiklik meydana gelmesinin sözcükselleşmede bir kriter olabileceği düşüncesindeyiz. Zira örnek cümlede de görüldüğü üzere anlamsal rolü değişen fiil (istemi değişen) yeni bir anlam kazanmıştır.

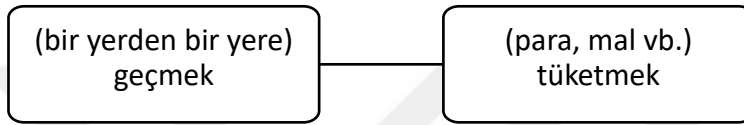
(bir yerden bir yere)
geçmek

(suç vb.) affetmek

A2: *keç-* fiili bağlamlarda ‘geçmek, zaman geçirmek, ölmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *keçür-* fiili ise A2’de ‘(para, mal vb.) tüketmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut anlamda olan ‘(bir yerden bir yere) geçmek’ fiili ‘gün, ay ve yıl’ gibi zaman sözcükleri ile kullanılmasıyla ‘zaman geçirmek’ gibi spesifik bir anlam alanı oluşturmuştur. Bu bağlamda ‘zamanın geçmesi, vaktin tükenmesi’ söz konusudur. Buradan hareketle çatı ekli fiil olan *keçür-* fiilinin ‘(para, mal vb.) tüketmek’

anlamında da ‘herhangi bir malın kullanılıp tüketilmesi’ söz konusudur. Yani birinde zamanın, diğesinde malın kullanılması durumları her iki fiil arasındaki anlam yakınlığına işaret olabilir. Ayrıca -Ur- ekinin türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olması muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *kêç-* fiili A2’de *zaman* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *kêçür-* fiili ise A2’de *faydalanan* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kêçür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğ bir işarettir.

Türevleri: *kêçig* ‘geçit, yer, yol boyunca’, *kêçil-* ‘geçilmek’, *kêçimlig* ‘geçici’ *kêçin-* ‘geçinmek, hayatını kazanmak, insanlarla iyi geçinmek’, *kêçinçsiz* ‘geçimsiz’, *kêçürt-* ‘geçirtmek’, *kêçrüş-* ‘karşılıklı affetmek’, *kêçrümsin-* ‘affediyormuş gibi görünmek’, *kêçürse-* ‘geçmek istemek’, *kêçse-* ‘geçmek istemek’, *kêçiş* ‘geçme’, *kêçiş-* ‘birbirini affetmek’, *kêçit-* ‘geçirmek’ (EDPT 695, 696, 698, 699, 700)

71. kelür- ‘getirmek’ (OTWF 716)

kel-ür- < kel- ‘gelmek’ (OTWF 716)

kel- fiilinin anlamları:

A1: gelmek

yadağın yalağın yana kelti

“*yayan yapıldak dönüp geldiler*” (KT D 28).

maytrı burkan tapa *kelirler*

“Maytrı Burkan’a doğru *gelirler*” (Maitr: 71 9-10).

kelür- fiilinin anlamları:

A1: doğurmak, dünyaya getirmek

ürünj esri erkek buzağı *kelürmiş*

“Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya *getirmiş*” (IB 41).

Değerlendirme: *kel-* fiili ‘gelmek’ temel anlamına sahiptir. *kelür-* fiili ise bağlamda ‘doğurmak, dünyaya getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *kel-* fiilinde ‘bir yerden bir yere gelmek’ anlamı yani ‘yer değiştirme’ durumu söz konusu iken, *kelür-* fiilinde ‘bir yavru dünyaya getirmek, ortaya çıkarmak’ anlamı söz konusudur. Fiilin bu anlamı ile

anlam çerçevesi genişlemiştir. Bu bağlamda *kelür-* fiili -Ur-eki olarak ‘doğurmak’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek, fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Öte yandan *gelmek* eyleminde dıştan merkeze doğru bir hareket söz konusu iken, *doğurmak* eyleminde içten dışa doğru bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *kel-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kelür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak ürün anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kelür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kelgir-* ‘gelmek üzere olmak’, *kelig* ‘gelme, yaklaşma’, *kelin* ‘gelin’, *kelinle-* ‘gelin yapmak’, *keliş* ‘geliş’, *keligse-* / *kelse-* ‘gelmek istemek’ (OTWF 191, 269, 302, 439, 527, 539), *kelgin* ‘gel git’ (EDPT 718)

72. keñür- ‘büyütmek, açmak, açıklamak’ (OTWF 726)

keñü-r- < keñü- ‘genişlemek’ (OTWF 475)

keñü- fiilinin anlamları:

A1: büyümek, gelişmek

ötrü [et]özi *keñüdi* bedüti

“Sonra kendisi *büyüdü*, gelişti” (HT IV 77, 78).

A2: (bilgi vb.) genişlemek

kiñeşe *kiñür* ol kişiğe bilig

kiñeşe bilig kirse yetlür elig

“Danışırsa kişinin bilgisi *genişler*; eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa,

O iş tereddütsüz elde edilir” (KB 5657).

severiñ üküş bolsu sevmezleriñ

saçılısı birerin *keñüsü* yerin

“Dostların çok olsun, düşmanların perişan olsun, memleketin *genişlesin*” (KB 6419).

keñür- fiilinin anlamları:

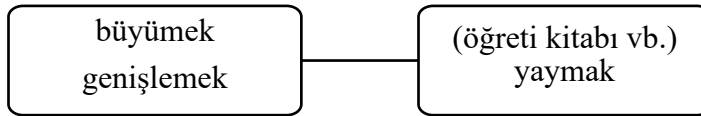
A1: yaymak

kaçağ şastarlarığ ötgürmiş alku nomlarığ *keñürü* aç a yada ukıtdaçı sarvarakşıte atlıg uluğ açarı konturmuş

“Tüm sutralara nüfuz eden ve o öğretileri *yayarak* öğreten Sarvarakşıte adlı hoca kutsal yazılarını ortaya koymuştur” (BT XXVI 108 1-4).

Değerlendirme: *keñü-* fiili ‘büyümek, genişlemek’ temel anlamlarında tanıklanır. *keñür-* fiili ise bağlamda ‘(öğreti kitabı vb.) yaymak’ anlamında tespit edilmiştir. Kök fiil olan *keñü-* fiilinde hemen yukarıdaki bağlamda ‘kişinin bilgisinin artması, genişlemesi’ söz konusu iken, *keñür-* fiilinin bağlamında ‘öğretilerin yayılarak çok insana duyurulması’ söz konusudur. *keñü-* fiilinde bilgi vb. durumun artması söz konusu olduğundan dıştan içe doğru meydana gelen bir devinim söz konusudur. *keñür-* eyleminde ise öğreti, bilgi vb. nin yayılması sebebiyle içten dışa doğru bir hareketten söz etmek mümkündür. -r eki hareketin yönünü değiştirerek merkezden içten doğru çevirme işlevini yerine getirmiş olabilir. -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir. Bilginin yayılması bağlamında sözlüksel işlev gören -r- eki hareketin yönünü değiştirmiştir. Bu durum -r- ekinin ettirgen işlevini kazanmasından önceki aşamaya işaret ediyor olabilir.

Zorunlu istem olarak *keñü-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *keñür-* fiili ise A1’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -r- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *keñür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *keñürt-* ‘yayılmak’, *keñürül-* ‘genişlemek, yayılmak’ (OTWF 664, 776)

73. kıodur- ‘yazmak, kopyalamak’ (BT XXVI 3-8)

kıod-ur- < kıod- ‘bırakmak, vazgeçmek, koymak’ (EDPT 595)

kıod- fiilinin anlamları:

A1: bırakmak

(e)dgü özl(ü)k (a)tın adğırın kı(a)ra kişin kök t(e)y(e)ñin s(a)ns(ı)z k(e)lür(ü)p kıop kıot(t)ı

“Asil atları, aygırları, kara samur ve boz sincap kürklerini sayısız getirip hep *bıraktı*” (BK G 12).

ol neñ *kottı*

“O nesneyi *bıraktı*” (DLT 325).

A2: terketmek

amtı men irteki kün ök ordug karşığ *ƙodup* toyın dıntar bolayın

“Şimdi ben yarın hemen sarayı *terkedip* rahip olmak istiyorum” (Maitr: 47 19-21).

ol işin *ƙodtı*

“Adam işini *bıraktı*” (DLT 529).

A3: söylemek

barçağa ħumarı sav *kodtı*

“Hepsine veda sözleri (sözler) *söyledi*” (İPKP LXXVI 2).

ƙodur- fiilinin anlamları:

A1: kopyalamak

amogaşiri açarı enetkek tilintin türk uyğur tilinçe teñri burhan tuğmış ud yılın törtünç ay tört yegirmike ağıtarıp öz eligin *ƙoduru tegindim*

“İlahi Buda’nın doğduğu öküz yılının dördüncü ayının 14. gününde Hintçe’den Uyğur Türkçesine çevirip kendi elimle *kopyaladım*” (BT XXVI 3-8).

Değerlendirme: *ƙod-* fiili ‘koymak, bırakmak, terk etmek, söylemek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *ƙodur-* fiili ise bağlamda ‘kopyalamak’ anlamında kullanılmıştır. *ƙod-* fiilinde bir şeyi başka bir yere koymak, yerleştirmek söz konusu iken, *ƙodur-* fiilinde ise yazı, resim vb. ürünleri taklit edip başka bir yere geçirmek, yerleştirmek anlamı vardır. Bu bağlamda kopyalanan ürün başka bir yere taşınmış olmaktadır. Buradan hareketle -Ur-eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde bir işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ƙod-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve *konu* anlamsal rolünde nesne olabilir. *ƙodur-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde çıkma ve *hedef* anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur-eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ƙodur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ƙodıƙar-* ‘aşağı indirmek, yere koydurmak’ (Abhi 294, 295), *ƙodtur-* ‘kopyalamak’ (OTWF 806), *ƙodurt-* ‘koydurtmak, yerleştirmek’, (AY 18 23), *ƙoduru* ‘tamamiyle, büsbütün’ (EUTS 119), *ƙoduş-* ‘(iş vb.) birbirlerine bırakmak’ (EDPT 607)

batmak, emilmek

içine çekmek,
yutmak

74. sığur- ‘bir şeyi başka bir şeye sığdırmak, takdim etmek, tanıtmak’ (OTWF 719)

sığ-ur- < sığ- ‘(bir şeye) sığmak’ (EDPT 804)

sığ- fiilinin anlamları:

A1: bir yere vb. sığmak

kılıç kınka küçün *sıgđı*

“kılıç kınına güçlkle *sıgđı*” (DLT 217).

A2: uymak, uygun olmak

kılmış kılınç *sıgmaz*

“Yaptığın davranışlar *uygun olmaz*” (TT I 76).

sığur- fiilinin anlamları:

A1: kabul etmek

bu yörügü eşidserler *sıgurğalı* alpırkağaylar

“Bu yorumu duyduğunuzda *kabul etmekte zorlanacaksınız*” (BT I B 140).

A2: açlık bastırmak

tolp etözümün *sıgurğuça* açmaklık emgekin sıkılıp kentü özümün sergürü tutguluğ
küçkiyem yok

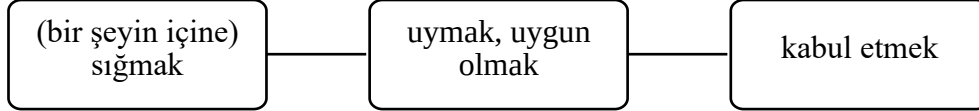
“Bütün vücudumu *bastıracak*, açlıktan eziyet çekip, buna katlanacak ve kendimi toparlayacak gücüm yok” (BT XXV 0074-76).

Değerlendirme:

A1: *sığ-* fiili ‘sığmak, uymak’ anlamlarına sahiptir. *sığur-* fiili A1’de ‘kabul etmek’ anlamında kullanılmıştır. Somut yapıda olan *sıgmak* eylemi bünyesinde ‘bir şeyi bir şeyin içine sığdırmak’ yani bir nevi ‘kabul etmek’ anlamını taşır. Bu bakımdan somut özellikte olan *sıgmak* eylemi ilk önce ‘uymak, uygun olmak’ gibi soyut bir anlama bürünmüş, daha sonra da çatı eki alıp ‘kabul etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan *sığ-* fiilinde dıştan içe doğru hareket söz konusu iken, *sığur-* fiilinde ise içten dışa doğru hareket söz konusudur. Bu bağlamda -Ur eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni anlam katmış ve hareketin yönünün dıştan içe doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sığ-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sığur-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal

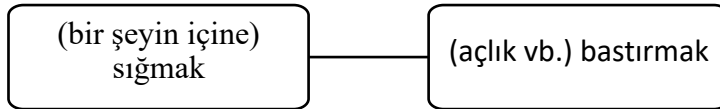
rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sığur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *sığ-* fiili ‘sığmak, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *sığur-* fiili ise A2’de ‘açlık vb. bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *sığmak* eyleminde bir nesneyi bir nesnenin içine sığdırmak için bastırma işlemi uygulanır. Bu bağlamda somut bir özelliğe sahip olan *bastırma* eylemi metaforlaştırarak ‘açlık vb. bastırmak’ eylemine bürünmüştür.

-Ur- eki ise türetimlik işlevi gürmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sığ-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sığur-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sığur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sığın-* ‘bir yer aramak ya da bir yere sığınmak’, *sığınçu* ‘sığınak’ (OTWF 289, 613); *sıgrış-* ‘karşılıklı birbirine barınak sağlamak’, *sıgtur-* ‘sığdırmak, sokmak, yerleştirmek’, *sıgza-* ‘koymak, yerleştirmek’, *sıgzal-* ‘yerleştirmek’, *sıgzağ* ‘(iki şeyin arasına) yerleştirilen şey’ (EDPT 807, 815, 816, 818)

75. siğür- ‘sindirtmek, hazmettirmek’ (EDPT 837)

siğ-ür- < siğ- ‘bir şeyin içine gömülmek, batmak, sindirilmek, hazmedilmek’ (EDPT 833)

siğ- fiilinin anlamları:

A1: batmak, su vb. emilmek

suw yirke siğdi

“su yere battı (emildi)” (DLT 509).

A2: sindirmek, hazmetmek

lişip tözlüg ig agrıg aş *singer erken* tepreyür

“Sarı hastalık yemeği *sindirirken* başlar” (AY 592 6-7).

aş sinđi

“Yemek sindi” (DLT 509).

A3: tesir etmek, işlemek

söz köñülke sinđi

“Söz gönüle tesir etti ve işledi” (DLT 509).

sinğür- fiilinin anlamları:

A1: yutmak

talım balık oduğ erken saklanmadın tuşar alķunı kemi birle *sinğürür*

“Canavar balık uyanık iken, insan dikkat etmeyip onunla karşılaşırsa, o, (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte *yutar*” (İPKP XVII 1-4).

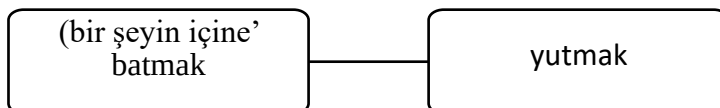
gañ ögüz suvın *sinğürürçe* alķu şastar bilge bilig simridi boşğuntı

“Gañ nehrinin suyunu *yuttuğu* gibi bütün şastrāları, hikmetleri öğrendi” (Maitr: 8 21-23).

Türevleri: *siñi* ‘sindirilebilir’, *sinđür-* ‘sindirmek’, *sinğür-* ‘yutmak, hazmetmek’ (EDPT 837, 834, 841), *sinğirt-* ‘yutulmak, sindirilmek’ (OTWF 785)

Değerlendirme: *siñ-* fiili ‘sindirmek, hazmetmek, batmak, tesir etmek, işlemek’ gibi anlamlara sahiptir. *sinğür-* fiili ise bağlamda ‘yutmak’ anlamında kullanılmıştır. *siñ-* fiilinin A1’deki ‘su vb. batmak, toprağın suyu içine çekmesi’ gibi anlamları ile *sinğür-* fiilinin ‘canavarın insanları gemiyle birlikte içine çekmesi, yutması’ anlamları paraleldir. Her iki anlamda da ‘içine çekme’ eylemi söz konusudur. Bu bağlamda -Ur- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni anlam yüklemiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *siñ-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *sinğür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sinğür-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

76. y   r- ‘vardırmak, yeterli yaptırmak’ (EDPT 893)

y   r- < y   - ‘yetişip geçmek, yetişmek, yakalamak’ (EDPT 885)

y   - fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

anta b  kg  kke *y   dim*

“Oradan B  kg  k’e *ulaştım*” (  U D 1).

A2: (gücü vb.) yetmek

ay t(e)  rini   tilgenin k   itgeli k   i *y   tser*

“Ay tanrısının tekerleğini gizlemeye gücü *yetse*” (AY 34   1-2).

A3: yetişmek

k   ı  lı   *yeter* ol uğuşluğ tutar

sın  ku   sapar ol buz  ku   iter

“Ka  ana yeti  sir, u  anı tutar,

Kırığı sarar, bozuğu düzeltir” (KB 1859).

A4: yaymak

biri kında çıktı sunup il tutar

biri küsi   av   ajunğa *yeter*

“Biri kınından çıkınca ona iller sunar;

Biri namını ve şöhretini dünyaya yayar” (KB 87).

y   r- fiilinin anlamları:

A1: eklemek

a  a otoz *yett  r  *

“Ona otuz *ekleyip*” (TT VIII L 25).

A2: yerine getirmek

a  ırad  n erdi tapuğsuz mini

tapuğ *yetr  medim* ay ilig k  n  

“Ey sultanım, daha sana hizmet etmeden beni a  ırlamı  t  n;

Fakat ben bu hizmeti nerede *yeline getirebilirim*” (KB 1094).

A3:   stesinden gelmek, başarmak

sak erse begi ilke tegmez elig

k  alı tegse *yetr  r* u  u       bilig

“Bey ihtiyaçlı olursa, memleketine el dokundurmaz;

Eğer dokunursa, o bu tecav  z   akıl, fikir ve bilgisi ile *kar   ılar*” (KB 2029).

y      ı yara    ı ki   i ol tu   ı

yağı sançguçı hem *yetürgen* uçı
“Harpçi her vakit silâh taşıyan kimsedir;
o düşmanı vurur ve *zafer kazanır*” (KB 2316).

A4: anlamak

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig
yetürdi bu işke tükel ög bilig
“Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki:

Hükümdar bu işi akıl ve bilgiyle çok iyi *kavradı*” (KB 3025).

A5: (memleket) idare etmek, yönetmek

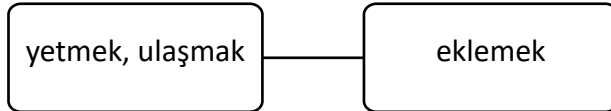
yanut birdi ögdülmiş aydı ilig
erejlensü ilke *yetürsü* bilig
“Ögdülmiş yanıt verdi, dedi ki:

Hükümdar huzur içinde olsun, memleketi bilgiyle *idare etsin*” (KB 5894).

Değerlendirme:

A1: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü), yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtür-* fiili A1’de ‘eklemek’ anlamında kullanılmıştır. *yêt-* fiilinin belirttiği ‘yeterli gelmek, tamamlamak, ulaşmak’ anlamları *yêtür-* fiilinde de belirir. Keza bir şey eksik geldiğinde ona ekleme yapılarak tamamlanır. Her iki eylemde de ‘tamamlama’ söz konusudur. Bu bağlamda *yêt-* fiili -Ur -eki olarak ‘eklemek’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Ayrıca -Ur- yeni bir sözlüksel anlam katmış, böylelikle türetimlik işlevi görmüş olabilir.

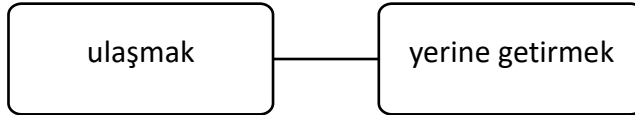
Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtür-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A2: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtür-* fiili A2’de ‘yerine getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *yêt-* fiilinin belirttiği ‘ulaşmak’ anlamından hareketle bir şeye ulaşıldığında o şey tamamlanmış ve yerine getirilmiş olur. Bu bağlamda derin yapıda her iki eylemde de ‘tamamlama’ söz konusudur. Bu çerçevede *yêt-* fiili -Ur-eki olarak ‘yerine getirmek’ şeklinde özel bir

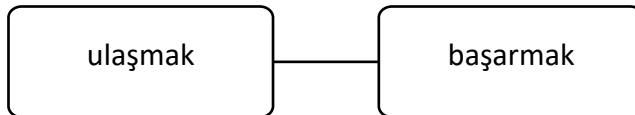
anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A3: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtür-* fiili A2’de ‘üstesinden gelmek, başarmak’ anlamında kullanılmıştır. *yêt-* fiilinin belirttiği ‘ulaşmak’ anlamından hareketle bir hedefe *ulaşma* gerçekleştiğinde kişi başarmış olur. Bu çerçevede *yêt-* fiili -Ur- eki alarak ‘yerine getirmek’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

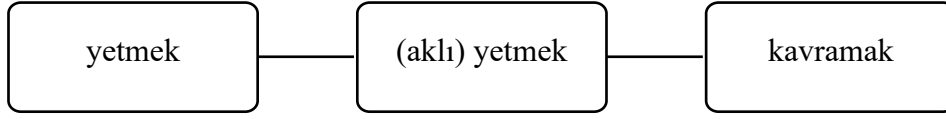
Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtür-* fiili ise A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A4: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtür-* fiili A3’de ‘anlamak’ anlamında kullanılmıştır. Bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak için akıllı olmak ve aklın yetmesi gerekir. Hemen yukarıdaki bağlamda akıl ile birlikte kullanılan *yêtür-* fiili ‘aklı yetmek’ anlamında kullanılmıştır. Zira akli yeten bir kişi bir olayı anlayabilir, rahatlıkla kavrayabilir. Bu çerçevede *yêt-* fiili -Ur-eki alarak ‘aklı yetmek’ anlam alanı üzerinden ‘kavramak’ anlamına şeklinde bilişsel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

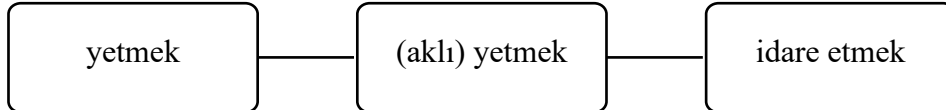
Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtür-* fiili ise A4’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal

rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A5: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtür-* fiili A5’de ‘idare etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak için akıllı olmak ve aklın yetmesi gerekir. Hemen yukarıdaki bağlamda akıl ile birlikte kullanılan *yêtür-* fiili ‘aklı yetmek’ anlamında kullanılmıştır. Zira akli yeten bir kişi bir olayı anlayabilir, analiz edebilir ve bir ülkeyi yönetecek zekâyâ sahip olabilir. Bu çerçevede *yêt-* fiili -Ur-eki olarak ‘aklı yetmek’ anlam alanı üzerinden ‘idare etmek, yönetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiilin hareket yönünü içten dışa doğru değiştirmede etkili olmuş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtür-* fiili ise A5’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -Ur- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilin sözcükselleşmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

77. yöleşür- ‘mukayese ettirmek’ (OTWF 725)

yöleş-ür- < yöleş- ‘benzemek, andırmak’ (OTWF 725)

yöleş- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçünç yaruk kün teñrike okşayur *yöleşür*

“Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*” (M III 18 7).

yöleşür- fiilinin anlamları:

A1: mukayese edilmek

ud izinteki suvuğ taluy ögüz suvıña *yüleşürgeli bolmaz*

“Sığır izindeki su, nehir suyu ile *mukayese edilemez*” (Maitr 38: 18-19).

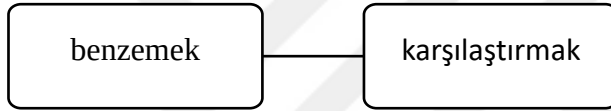
Türevleri: *yöleştür-* ‘karşılaştırmak’, *yöleştürgülüksüz* ‘karşılaştıramaz’ (EDPT 933), *yöleşi* ‘benzer’ (OTWF 343); *yöleştrüg* ‘eşit’ (EUTS 197)

ol tamuta yeklerke *yöleşürü* bolmış

“O cehennemde şeytanlarla *karşılaştırılmış*” (BT V 354, 355).

Değerlendirme: *yöleş-* fiili ‘benzemek’ temel anlamına sahiptir. *yöleşür-* fiili ise ‘karşılaştırmak’ anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK’da “iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak” olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Hemen yukarıdaki örnekte sığır izindeki su ile nehir suyu karşılaştırılmıştır. Yani *yöleş-* fiilinin ‘benzemek’ anlamı -Ur- ekini alarak ‘karşılaştırmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -Ur eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yöleş-* fiili A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yöleşür-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *yêtgür-* ‘ulaştırmak, sevk etmek’, *yetil-* ‘yeterli olmak, ulaşmak’, *yêtit-* ‘ulaştırmak’ (OTWF 640, 755, 794) *yêtrin-* ‘ulaşmak’ (AY 20 15), *yêtiş-* ‘yetişmek, ulaşmak’, *yêtiz* ‘geniş, kapsamlı’ (EDPT 894), *yêtür-* ‘yetirmek’, *yêtrü* ‘iyice’ (KB s. 1276)

2. 4. -Ar- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

78. aġtar- / aġtar- “(bir şeyi) çevirmek, döndürmek, (bir dilden başka dile) aktarmak,” (OTWF 734)

aġıt-ar- < aġıt- ‘değiştirmek’ (OTWF 760)

aġıt- fiilinin anlamları:

A1: kaçtırmak

oza kelmiş süsin kül t(e)g(i)n aġıt(ı)p

“Kurtulup gelen orduyu Kül Tegin *kaçtırtıp*” (KT K 7).

ol anı taġka aġıttı

“O onu daġa *çıkarttı*” (DLT 102).

A2: değiştirmek

ol emgekler uğrınta bökünki bo kertgünç köñülümni aġıtmayın etürmeyin

“Bu acılardan dolayı inancımı *değiştirmek* veya kaybetmek istemiyorum” (BT XXV 357, 358).

A3: yüz çevirmek

könülümüzni bo dört türlüğ teñrilerde *ağıtdımız* erser

‘Gönlümüzle, düşüncemizle bu dört türlü tanrıdan *yüz çevirip* onların karşısında (olduysak)’ (HUAŞT 224).

A4: bırakmak, terketmek

nerek kaçğurur sen nerek bu sığıt

bayat huğmi keldi sığıtnı *ağıt*

“Niçin kederleniyorsun, bu ağlama niçin;

Gelen Tanrı hükmüdür, ağlamayı *bırak*” (KB 1233).

ağtar- fiilinin anlamları:

A1: bir dilden diğetine aktarmak

tohrı tilintin türk tilinçe *ağıtarmış* maytrısimit nom bitigde

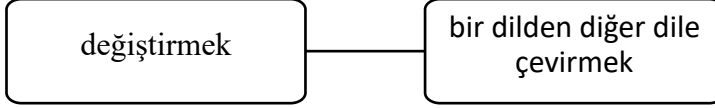
“Tohar dilinden Türk diline *çevirdiği* Maytrısimit (adlı) din kitabında’ (Maitr 34: 17-18).

amogaşiri açarı enetkek tilintin türk uyğur tilinçe teñri burhan tuğmış ud yılın törtüncü ay tört yegirmike *ağıtarıp* öz eligin *ğoduru* tegindim

“İlahi Buda’nın doğduğu öküz yılının dördüncü ayının 14. gününde Hintçe’den Uyğur Türkçesine *çevirip* kendi elimle kopyaladım” (BT XXVI 3-8).

Değerlendirme: *ağıt-* fiilinin anlamlarından biri de ‘değiştirmek’ anlamıdır. *ağtar-* fiili ise bağlamda ‘bir dilden diğetine aktarmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bir metnin dilini başka bir dile çevirdiğimizde şekil olarak değışiklik gösterir. Bu bağlamda *ağıt-* fiilinin belirttiği ‘değiştirmek’ anlamından hareketle söz konusu fiil -Ar- ekini alarak ‘çeviri yapmak’ anlamını kazanmış olmalıdır.

Ayrıca -Ar- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Zorunlu istem olarak *ağıt-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ağtar-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde yükleme ve *hedef* anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değışmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğeri bir işaret olduğu düşüncesindeyiz.

Türevleri: *ağtar*-(ı)l- / *ağtarıl*- “öbür tarafa dönmek, çevrilmek” (OTWF 652)

79. emter- (bir şeyi bir kimseye doğru) yönlendirmek (UWNEU 142)

emit-er < emit- ‘dengeyi kaybetmek, alt üst olmak, geçersiz olmak, çürütülmek’ (UWNEU 140)

emit- fiilinin anlamları:

A1: eğilmek, yıkılmak

amarı emitmiş kıamıtmiş

“bazıları *eğilmiş*, (bazıları) devrilmiş” (Mairt: 101v 13).

tam *emitti*

“Duvar yıkılacakmış gibi *eğildi*” (DLT 103).

emter- fiilinin anlamları:

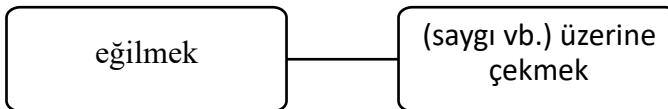
A1: (saygı vb.) kendine çevirmek, yöneltmek

ayağlarığ barça siziğe *emtertiğiz*

“Hürmetlerin hepsini kendinize *yönelttiniz*” (TT III 75 76).

Değerlendirme: *emit-* fiili ‘eğilmek’ temel anlamına sahiptir. *emter-* fiili ise bağlamlarda ‘(saygı, hürmet vb.) üzerine çekmek’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *eğilme* durumu bir nesnenin veya canlının belini öne doğru eğmesi ile gerçekleşir. Öte yandan kutsal görülen bir varlığın karşısında ona inanan bir kişi eğilir ve ona saygı duyar. Bu bağlamda bir kimsenin bir varlığa doğru yönelerek eğilip saygı göstermesi üzerinden saygıyı kendisine çekmesi söz konusudur. Bu çerçevede *emit-* fiili -Ar- eki alarak, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Öte yandan *emter-* fiili hareketin yönünü dışta içe doğru değiştirmiştir.

Zorunlu istem olarak *emit-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *emter-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne, nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve faydalanan anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları olabilir.

Türevleri: *emderi-* ‘baş aşağı çevrilmek’ (EDPT 157)

80. tarğar- ‘uzaklaşmak, kaldırmak’ (OTWF 739)

tarık-ar- < tarık- ‘dağıtmak, uzaklaştırılmak, uzağa gitmek’ (OTWF 648)

tarık- fiilinin anlamları:

A1: yok olmak

ıgi ağırııı kitgey adası tudası *tarıkğay*

“Hastalığı geçer, tehlike *yok olur*” (AY478/20-21).

sizik köñüllerin *tarıkar* erti

“Kuşkulu düşünceleri *yok etti*” (Pohti 170).

A2: uzaklaşmak

terkin *tarıkur* erti

“Hemen *uzaklaştı*.” (Pohti 94)

tarkar- fiilinin anlamları:

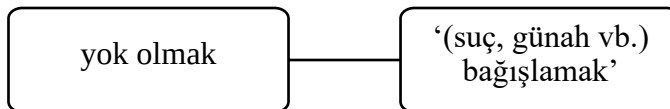
A1: bağışlamak

amtı mini amrayu yrlaıaıı teırim yazukıııı boşuıııı *tarıkarııı*

“Şimdi beni sevmeye tenezzül et, Tanrım! Günahlarımı affet, suçumu *bağışla*” (M III 25 6-9).

Değerlendirme: *tarık-* fiili bağlamlardan ‘yok etmek, ortadan kaldırmak ve uzaklaşmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tarkar-* fiili ‘(suç, günah vb.) bağışlamak’ anlamında kullanılmıştır. Tanrı herhangi bir kötü davranış neticesinde ceza vermekten vazgeçer, affederse kişi bağışlanmış olur. Yani bağışlanan kişinin günahları silinir, yok olur. Bu bağlamda *tarık-* fiilinin belirttiğı ‘yok olmak’ anlam alanı üzerinden fiil -Ar- eki alarak ‘(suç, günah vb.) bağışlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabileceğı düşüncesindeyiz. Öte yandan *uzaklaştırmak* eyleminde merkezden dışa doğru bir hareket söz konusu iken, *affetmek* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *tarık-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tarkar-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *tarıkınç* ‘tedirgin, huzursuz, huysuz’ (EDPT 540)

2. 5. -(X)I- Çatı Ekli Fillerin Semantiğı

81. akıl- ‘dışarı akmak, yukarı fişkirmek, yayılmak, (Samsara’da) dolaşmak’ (UWNEU 33)

aķ-(1)l- < ak- ‘(su vb.) akmak’ (EDPT 77)

aķ- fiilinin anlamları:

A1: (sıvı vb.) akmak

tolp etüzümüzdin ķan yiring söl *aķar* barınur

“Bütün vücudumuzdan kan, irin özü *akar*, boşanır.” (Maitr: 61 8-10).

ķan *akıp* ünti

“Kan *akıp* çıktı” (U II 27 22).

A2: ‘(ordu, insan topluluķu için) akmak, akar gibi gelmek’

yağı *aķdı*

“Düşman birlikleri *geldi*” (DLT 87).

aķıl- fiilinin anlamları:

A1: yayılmak

bo nom bitig *aķılzun* yadılzun

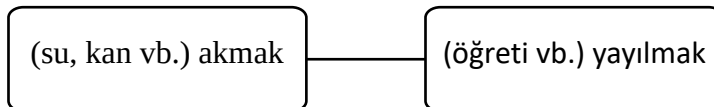
“Bu öğreti kitabı *yayılsın*” (UWNEU 33).

... ulalzun *aķılzun*

“.... *yayılsın*” (BT XIII 49 1).

Değerlendirme: *aķ-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *aķıl-* fiili ise bağlamda ‘yayılmak’ anlamında’ tespit edilmiştir. Bağlamdan hareketle sıvı aktığında bir yayılma söz konusudur. *aķ-* fiili somut anlamda bir yayılmaya sahip iken, çatı eki almış olan *aķıl-* fiilinde ise bilgilerin yayılmasından söz etmek mümkündür. Burada - (X)l- eki kendi işlevini koruyarak fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *aķ-* fiili A1’de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. *aķıl-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *aķıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *aķıķ* ‘akış, akma’, *aķıķlıķ* ‘geçici, kaygısız’, *aķıķsız* ‘devamlı, kaygılı’, *aķım* ‘akış, akma’, *aķın* ‘akarsu’, *aķınçı* ‘baskıncı’, *aķındı* ‘akan’, *aķtur-* ‘dökülmek, aktırmak’ (EDPT 82, 83, 87, 88) *aķılıķ-* ‘birlikte akmak’ (OTWF 553), *aķıltur-*

‘yaymak, herkese duyurmak(?) (UWNEU 34), *aķız-* ‘hücum ettirmek, saldırtmak’ (UY 94)

82. bodul- ‘tutunmak, bağlanmak, sarılmak’ (OTWF 656)

bodu-l- < *bodu-* ‘(bir şeyi) tutturmak veya çivilemek’ (EDPT 300)

bodu- fiilinin anlamları:

A1: bağlayıp

örtlög yerke *bodıyu*

“Onları ateşli yere *bağlayıp*” (TT VI 308).

A2: yapıştırmak

ol oķın urdı keyikni yıǵaķķa *bodudı*

“O, avı vurdu ve onu ağaca *yapıştırdı*” (DLT 461).

bodul- fiilinin anlamları:

A1: bağlanmak

montağın ötrü sansarķa yme ilinmez nirvanķa yme *bodulmaz*

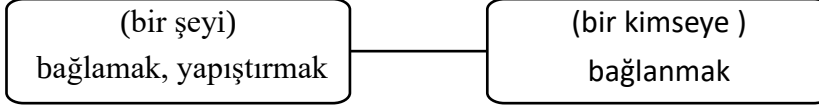
“Bundan sonra Sansar’a (ızdıraplı dünya) bağlanmaz Nirvana’ya (kurtuluş) da *bağlanmaz*” (AY 373 14, 15).

bodulmaklıg ilgü tüpke sırlımışlarka

“*Bağlanmışların* köklerine tutulmuşlar.” (Pothi 52, 53).

Değerlendirme: *bodu-* fiili ‘bağlamak, yapıştırmak anlamlarında tespit edilmiştir. *bodul-* fiili ise bağlamda ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamında kullanılmıştır. *bağlamak* somut anlamı -l- eki alıp metaforlaşarak ‘bir kimseye bağlanmak’ anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik görevi görmüş olabilir. Ayrıca fiil söz konusu eki alıp ‘bir kimseye bağlanmak’ gibi insana özgü bir özellik kazanmıştır. Öte yandan (*bir kimseye*) *bağlanmak* eyleminde içten dışa doğru başkasına yönelen bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *bodu-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *bodul-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *bodul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

83. buşrul- ‘rahatsız etmek, sinirlendirmek’ (OTWF 657)

buş-(u)r-(u)l- < buşur- ‘rahatsız etmek, sinirlendirmek’ (OTWF 713)

buşur- fiilinin anlamları:

A1: rahatsız etmek

ol meni *buşurdu*

“O beni *rahatsız etti*” (DLT 378).

A2: hiddetlenmek, kızmak

k(e)ntü köngülüg *buşurtaçı*

“kendi gönlünü *kızdıracak*” (AY 243 22).

bu tañ tañsuğ işler maña körkitip

buşurduñ mini sen işiñ berkitip

“O acayip işleri bana göstererek beni *hiddetlendirdin*;

Fakat kendini iyi savundun” (KB 794).

buşrul- fiilinin anlamları:

A1: işkence görmek, acı çekmek

pretlarnıñ açmak uşmak [] üze çulup *buşrulup*

“Hırsız açlık ve susuzluktan acı çeker ve *işkence görür*” (BT XXV 3569).

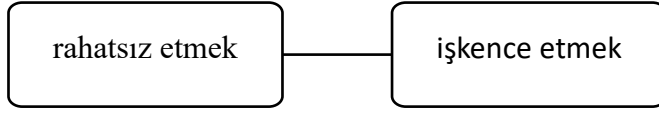
etözim busanur *buşrulur*

“Vücudum rahatsız olur ve *acı çeker*” (AY 624 16).

Değerlendirme: *buşur-* ‘rahatsız etmek’ temel anlamına sahiptir. *buşrul-* ise bağlamda ‘işkence görmek’ anlamına gelmiştir. ‘rahatsız etmek’ eyleminin daha şiddetli hâli ‘işkence etmek’ tir. Psikolojik veya fiziki anlamda ‘rahatsız etmek’ eylemi -(X)l- eki alıp daha ileri boyuta geçerek ‘işkence etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda söz konusu ek, fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Ayrıca *buşur-* fiili içten dışa bir hareketi tasvir ederken, *buşrul-* fiili ise dıştan içe bir hareketi betimler.

Zorunlu istem olarak *buşur-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *buşrul-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin

değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *buşrul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *buş-* ‘sinirli olmak, öfkelenmek’, *buşug* ‘sıkıntı’ (OTWF 185, 341)

84. *ëritil-* ‘eleştirilmek, yerilmek’ (OTWF 695)

ërit-(i)l- < *ërit-* ‘iğrenmek, nefret etmek, hor görmek’ (OTWF 772)

***ërit-* fiilinin anlamları:**

A1: iğrenmek

bo muntağ beş çöpik bulganyuk *ëritmiş* kısğa özde yaşda

“Bu kısa hayatında bunun gibi beş şeyden hep *iğrenmiş*” (Maitr: 9 25).

***ëritil-* fiilinin anlamları:**

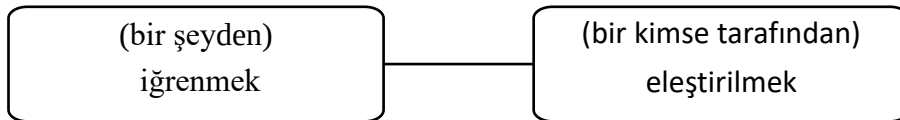
A1: eleştirmek

ançulayu kelmiş üze *ëritilmiş*

“Böylece gelmiş ve (bunun) üzerine *eleştirilmiş*” (BT III 644, 645).

Değerlendirme: *ërit-* bağlamda fiili ‘iğrenmek’ anlamında kullanılmıştır. *ëritil-* fiili ise bağlamda ‘eleştirilmek’ anlamında tespit edilmiştir. ‘iğrenmek’ eylemi ‘bir şeyden hoşnut olmamak, nefret etmek’ anlamına gelir. Bu bağlamda ‘eleştirilmek’ eyleminde de hoşlanılmayan bir durum eleştirilir. Buradan hareketle *ërit-* fiili -(X)l- eki alıp kendi işlevini koruyarak ‘eleştirilmek’ anlamına gelişmiş ve söz konusu ek fiilin sözcükselleşmesinde işlev görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ërit-* fiili bağlamda *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *ëritil-* fiili ise zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ëritil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

85. *ķamıl-* ‘yere yıkılmak, düşmek’ (EDPT 628)

ķam-(i)l- (EDPT 628) < *ķam-* “fırlatmak, atmak” (U II 27 25)

***ķam-* fiilinin anlamları:**

A1: (ok vb.) fırlatmak, atmak

anta ok yêrde ķamdı

“Orada oku yere fırlattı” (U II 27 25).

A2: dövmek

ol anı *ķamdı*

“O onu öldüresiye *dövdü*” (DLT 241).

ķamıl- fiilinin anlamları:

A1: yuvarlanmak

tağda *ķamılmış*

“Dağda yere *yuvarlanmış*” (IB 12).

A2: bayılmak, yere düşmek

ölüg teg *ķamılu* tüşti

“Ölü gibi boylu boyuna *bayılıp düştü*” (İPKP LXI. 3).

ögsirep tınsırap *ķamıltılar*

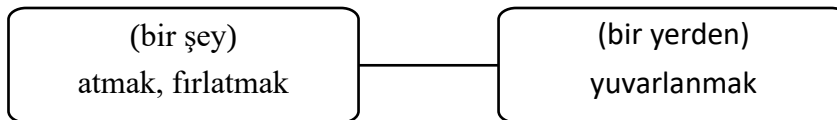
“Kendilerinden geçerek *yığıldılar*” (AY 619 18).

Türevleri: *ķamıt-* ‘fırlattırmak’, *ķamğak* ‘yere fırlatılmış şeyler’ (EDPT 626)

Değerlendirme:

A1: *ķam-* fiili ‘fırlatmak, atmak’ temel anlama sahiptir. *ķamıl-* A1’de ‘yuvarlanmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ķamıl-* fiilinin belirttiği ‘bir şey atmak’ eyleminin sonucunda atılan şey yere düşer ve devrilir. Devrilme sonucunda yuvarlanma durumu başlar. Bu bağlamda *ķam-* fiili -(X)l- eki olarak ‘yuvarlanmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmıştır.

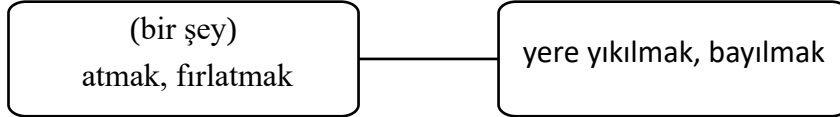
Zorunlu istem olarak *ķam-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *ķamıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ķamıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ķam-* ‘fırlatmak, atmak’ fiilinin belirttiği bir şey atmak eyleminin sonucunda atılan şey yere düşer. Burada söz konusu *ķamıl-* eyleminin anlamı ortaya çıkmıştır. Keza *ķamıl-* eyleminin ‘bayılmak’ anlamında istemsizce ‘yere düşme’ söz konusudur. *ķam-* fiili -(X)l- ekini alarak ‘bayılmak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış ve söz konusu

ekin etkisiyle sözcükselleşme meydana gelmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *kam-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *kamul-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kamul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

86. kédil- ‘yeni bir varlığa bürünmek, yeniden doğmak’ (EDPT 703; Wilkens 353)

ked-(i)l- < ked- ‘giymek’ (EDPT 700)

kéd- fiilinin anlamları:

A1: giymek

karaja tonın uz *kedti*

“Kāşāya elbisesini güzelce *giydi*” (AY 575 20-21).

A2: takmak

töpüsinte yene hualığ dıdım *kedmişleri* közünür

“Başlarına tekrar çiçekli taç *taktıkları* görünür” (AY 313 14-16).

kédil- fiilinin anlamları:

A1: yeni bir varlığa bürünmek

inçe ıaltı buzağı kim arslanğa kedilip

“Eğer bir buzağı aslan olarak yeniden doğarsa” (M I 18 2-3).

kaçan ol t(e)ngri t(e)ngrişi burkanığ körgeli bolsarlar ötrü olar ikileyü takı tişi ajunıta *kedilmegeyler*

“Ne zaman ki o tanrılar tanrısı Buda’yı görecekt olsalar, sonra onlar ikinci kez dişi varlığa *bürünmeyeceklerdir*” (AY 191 4).

A2: sevap kazanmak

bodısatavlarını ıutı buyanı *kedilti*

“Bodısatavların sevabı *kazanıldı*” (AY 381 11-12).

Değerlendirme:

A1: *kéd-* fiili ‘giymek’ temel anlamına sahiptir. *kédil-* fiili ise A1’de ‘yeni doğmak, yeni bir varlığa bürünmek’ anlamında tespit edilmiştir. Budizm’deki inanişaya göre bir canlı ölüp yeni bir bedende yeniden doğar ve bu mantıkla da eski bedeninden

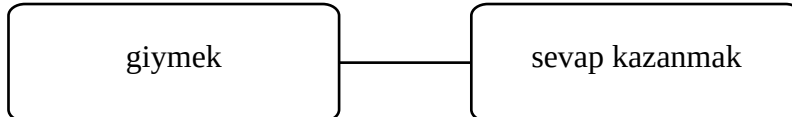
kurtulmuş olur. Bu durum *ked-* ‘giymek’ fiili vasıtasıyla *kêdil-* fiilinde anlam genişlemesi meydana getirir. Zira giymek eyleminin anlamında da yeni bir elbise giymek söz konusudur. Buradan hareketle *kêd-* eylemi *-(X)l-* ekini alması sonucunda metaforlaşarak ‘yeni bir varlığa bürünmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kêd-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *kêdil-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *ürün* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kêdil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *kêd-* fiili ‘giymek’ temel anlamına sahiptir. *kêdil-* fiili ise A2’de ‘bir kimsenin sevabına girmek’ anlamında bir deyim şeklinde tespit edilmiştir. Bir kimse bir elbise giydiğinde bir sahiplenme ve faydalanma söz konusudur. Aynı şekilde sevaba girdiğinde de sevaptan doğan faydalardan yararlanılmış olur. Keza sevap kazanmak da yeni bir kazanımdır. Bu bağlamda her iki fiilde derin yapıda bir anlam ortaklığı vardır. *-(X)l-* eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *kêd-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *kêdil-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kêdil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kedgü* ‘giyim’, *kedgüllük* ‘giyim’, *kedim* ‘giyme, giyim’, *kedimlik* ‘koruyucu giyim, zırh’, *kedük* ‘giysi’, *kedüklük* ‘giysi’ *kedür-* ‘giydirmek’, *kedürse-* ‘giydirmek istemek’, *kedrül-* ‘giydirilmek’, *kedüt* ‘kıyafet’, (EDPT 702, 703, 704, 705, 707)

NOT: Fiil, ilk kez Uygur Türkçesinde karşımıza çıkar (Clauson, 1972, s. 703). Ked-

fiilinin -l- ile elde edilmiş edilgen hâlidir ve fiile “giyilmek, donanmak” anlamını verir (Erdal, 1991, s. 662). Metnimizde ise “fiziksel giyinme” değil “varlık değiştirme”, “başka bir varlığın özelliklerine sahip olma” anlamında kullanılmıştır.

87. kısil- ‘kısılmak, bastırılmak’ (EDPT 667)

ķısil- < ķıs- ‘kısmak, bastırmak’ (EDPT 665)

ķıs- fiilinin anlamları:

A1: sık, sıkıştırmak

tört buluş *ķısmış*

“Dört tarafı *sıkıştırmış*” (Ong 1).

örtlög temirliğ ķısğaçlar kelip *ķısıp* tañıp boğup ölüürler

“Kızgın demirli kısaçlar gelip (onları) *sıkarak* boğar ve öldürür” (MS 182 r31-v1).

A2: kıstırmak

ķapuğ erig adaķın *ķısdı*

“kapı adamın ayağını *ķıstırdı*” (DLT 236).

A3: kısmak, harcamak

ol anıñ tönluķın *ķısdı*

“O, elbisenin kumaşından *ķıstı*” (DLT 236).

ķısil- fiilinin anlamları:

A1: zorlaşmak

tiriglig *ķısilđı* uzadı saķınç

baru arrtı suķluķ ķoradı sevinç

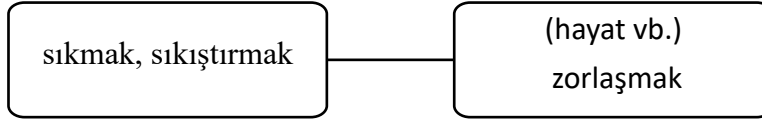
“Hayat *zorlaştı*, endişe çoğaldı;

Hırs ve tamah gittikçe arttı, huzur azaldı” (KB 6486).

Değerlendirme: *ķıs-* fiili ‘sıkıştırmak, kıstırmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *ķısil-* fiili ise bağlamda ‘zorlaşmak’ anlamında kullanılmıştır. *sıkıştırmak* eylemi TDK’da “Bir şeyi dar bir yere zorla sığdırmak, tıkmak” şeklinde tanımlanmıştır (TDK). Buradan hareketle *sıkıştırmak* eyleminin bir zorlama söz konusudur. Bu bağlamda *ķıs-* eylemi -(X)l- eki alarak ‘sıkıştırmak’ anlam alanı üzerinden ‘(hayat vb.) zorlaşmak’ anlamına gelişmiştir. Söz konusu ek fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ķıs-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ķısil-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde

bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kısil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kısğa* ‘kısa’, *kısğaç* ‘kıskaç’, *kısğak* ‘cimri, açgözlü’, *kısğan-* ‘cimri olmak, açgözlü olmak’, *kısıg* ‘kısıtlama, sınırlama’, *kısil* ‘dar geçit’, *kısılt-* ‘kuşatmak’, *kıslın-* ‘bastırılmak’, *kısmak* ‘dar geçit’, *kısin-* ‘cimrilik yapmak’, *kısırkan-* ‘cimrilik yapmak’ *kısruş-* ‘kısaltmak’, *kıstur-* ‘kısıtlatmak’, *kısur-* ‘kısaltmak’ (EDPT 666, 667, 668, 669)

88. kıyıl- ‘kıyılmak, kusur işlemek, sözünden dönmek’ (KB 1178)

kıy-(ı)l- < *kıy-* ‘kıymak, dönmek, süzmek’ (KB 1178)

kıy- fiilinin anlamları:

A1: kesmek

ol yığaç *kıydı*

“O, ağacı *kesti*” (DLT 456).

A2: sözünden dönmek

er sözün *kıydı*

“Adam sözünden *döndü*” (DLT 456).

arığsız cefalığ *kılınçı* otun

kalı aydı erse *kıyar* sözünü

“Temiz olmayan, cefakâr ve küstah kişi,

Söz vermiş olsa bile sözünden *döner*” (KB 2876).

kıyıl- fiilinin anlamları:

A1: kusur işlemek

tapındı bu ay toldı anda naru

tapuğda *kıyılmadı* erte turu

“Bu Ay Toldı o günden beri hizmete başladı;

Her gün erkenden kalktı ve hizmette *kusur etmedi*” (KB 607).

tapındı bu ögdülmüş utru turup

kıyılmadı tañda kiçe öd bolup

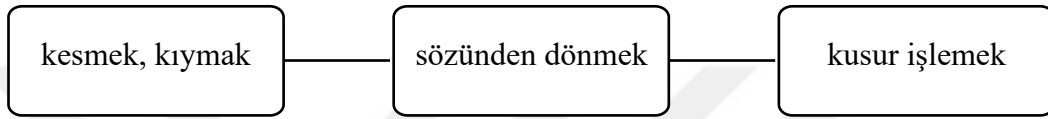
“Ögdülmüş hükümdarın huzurunda hizmet etti

Sabah akşam hizmet etti, hiç *kusur göstermedi*” (KB 1652).

Değerlendirme: *kıy-* fiili ‘kesmek’ temel anlamına sahiptir. *kıyıl-* fiili ise bağlamda ‘kusur işlemek’ anlamında tespit edilmiştir. *kıymak* eylemi somut anlamda ‘kesmek,

bir şeyi küçük parçacıklar hâline getirmek' iken, mecaz anlamda ise 'bir kimseye kıymak, acımadan davranmak' anlamlarında kullanılır. Keza *kıy-* fiili, A2' de metaforlaşarak 'sözünden dönmek' anlamına gelişmiş ve bu anlamda bir 'hata yapma' söz konusudur. Bu bağlamda *kıymak* eyleminin içinde metaforik olarak 'kusur işlemek' anlamı yatar. Buradan hareketle söz konusu fiil -(I)l- eki alarak 'hata yapmak, kusur işlemek' anlamlarına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek ise türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *kıy-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *kıyıl-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

Türevleri: *kıyık* 'eğri, eğimli', *kıyıksız* 'değişmez, suçsuz, sadık', *kıyma* 'eğimli kesme', *kıytur-* 'eğik kestirmek' (EDPT 675, 676, 677), *kıyık* 'sözde durmama, cayma', *kıyış-* 'yanlamasına kesmede yardım etmek veya yarışmak' (DLT 717)

89. kurul- 'kurutmak, kayba uğramak, yok olmak' (OTWF 666)

ķuru-l- < *ķurı-* 'kurumak' (OTWF 309)

ķurı- fiilinin anlamları:

A1: kurumak

tüşi [tem]i tarıgnıñ tatıǵı küçi [yi]mişniñ bolar barça *ķurıyur*

"mahsulün verimi, meyvenin tadı ve bereketi hepsi tümüyle kurur" (AY 557 6-8).

aǵızı *ķurıyur*

"Aǵzı kuruyor" (TT VII 25 5).

ķurıdı tön

"Elbise vb. *ķurıdı*" (DLT 462).

A2: zayıflamak

prit ajunta toǵmıñ tınlıǵlar aşıñız suvsız *ķurıp* ķatıp yorıyurlar

"Aç ruhlar âleminde doğmuş olan yaratıklar yiyecek ve içceksizlikten *ķurıyup* yaşarlar" (Maitr: 112 17-19).

ķurul- fiilinin anlamları:

A1: kötüleşmek, zarar vermek

amtı bu üdte meniñ dört mahabutlarım taķı *ķurulmadın*

“Şimdi bu zamanda dört elementim daha da kötüleşmeden” (BT XXV 643).

yalıuz kentü özi ök *kurulup*

“Yalnız kendine zarar vererek” (BT XXV 741).

Türevleri: *kurğak* ‘kurak’, *kurılmaksız* ‘yok edilmeyen’, *kurıt-* ‘kurutmak’, *kurug* ‘kuru’ (OTWF 195, 667)

Değerlendirme: *kurı-* fiili ‘kurumak’ temel anlamına sahiptir. *kurul-* fiili ise bağlamda ‘zarar görmek, kötüleşmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Kuruyan toprak cansızlaşır, kuru, sert ve verimsiz hâle gelir. Yine bir kimse de aç ve susuz kaldığı zaman vitaminsiz olur ve zayıflar. Her iki durumun sonucunda gittikçe kötüleşme ve zarar görme eylemleri gerçekleşir. Bu çerçevede *kurı-* fiili -l- ekini alarak ‘kötüleşmek, zarar görmek’ anlamlarına bürünmüştür. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiili sözcükselleşme olgusuna katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *kurı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kurul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi ve fiilde sözcükselleşme meydana getirdiğine dair diğer bir işarettir.

90. kükül- tanınmak, (bazı isimlerle) ünlü olmak, övülmek (OTWF 668)

kük-(ü)l- < kük- ‘ünlü olmak, meşhur olmak’ (IB 4)

kük- fiilinin anlamları:

A1: meşhur olmak

anta *kükdi*

“Orada meşhur oldu” (IB 4).

kükül- fiilinin anlamları:

A1: övülmek

altı törlüg işlerig tüz kılmak üdün üdün *kükülür*

“Altı çeşit işleri yerine getiren zaman zaman *övülür*” (BT III 863, 864).

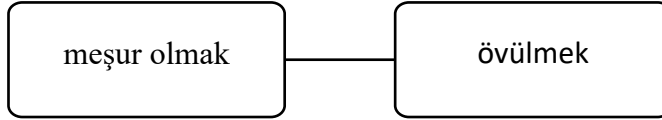
tözüdün *kükülmiş*

“Her yerde övülmüş” (BT XIII 20 39).

Değerlendirme: *kük-* fiili ‘ünlü olmak’ temel anlamına sahiptir. *kükül-* fiili ise bağlamlarda ‘övülmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimse iyi, nitelikli işler yapar ve bunun sonucunda ünlenebilir. Ünlü olan kişi de başkaları tarafından sevilir ve bu

sebeple de övülür. Bu bağlamda *kük-* fiili ‘ünlü olmak’ üzerinden -(X)l- eki alarak ‘övülmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *kük-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *kükül-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

91. savıl- ‘kaymak’ (KB 4888)

sav-(ı)l- < sav- ‘bırakmak’ (KB 6168)

sav- fiilinin anlamları:

A1: bırakmak

aya men tigüçi mini sav mini

ölümke anuñıl yanur ked sini

“Ey ben diyen kişi, şu beni *bırak* beni;

Ölüme hazırlan, o diyor seni seni” (KB 6168).

savıl- fiilinin anlamları:

A1: (yıldız vb.) kaymak

udıp bardı azrak odundı yana

töpüdin *savılmış* bakırsuğuna

“Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı;

Merih yıldızı tepeden kenara *kaymıştı*” (KB 4888).

usı kelmedi turdı baktı yana

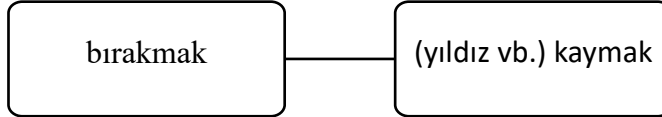
kör ülker *savulmuş* uçukmuş tüne

“Uykusu gelmedi, kalktı, tekrar baktı;

Ülker yıldızı *aşağıya inmiş*, gece sonuna yaklaşmıştı” (KB 6216).

Değerlendirme: *sav-* fiilinde ‘bir nesneyi bırakmak ya da bir insanı rahat bırakmak’ gibi anlamlar söz konusu iken, *savıl-* fiilinde ise bir yıldızın atmosfere girerek parçalanması veya ışığının sönmesi söz konusudur. Bir insanın kendini bıraktığında güç, karakter vb. zayıflama olur. Bu anlamdan hareketle ‘yıldızın sönmesi’ biçiminde anlam genişlemesi meydana gelmiş ve fiil metaforlaşarak yeni sözlüksel anlam kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *sav-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *savıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünden çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *savıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *savır-* “savurmak, serpmek, saçmak” (EDPT 791), *savril-* “savrulmak” (OTWF 671)

92. seril- ‘dayanmak, tahammül etmek, olduğu gibi kalmak, oyalanmak’ (OTWF 671)

ser-(i)- < ser- ‘tahammül etmek, sabretmek’ (EDPT 843)

ser- fiilinin anlamları:

A1: dayanmak

öz ig emgekimin *serü umatın* birer birer ögümin könjülünün içğınur mn

“hastalık ve acıya dayanamıyor git gide aklımı kaybediyorum” (U III 37 37).

A2: sabretmek

bo üç törlüg serinmeklerin ürüg uzatı *sererler* serinürler

“bu üç türlü tahammül ile her zaman *sabrederler*” (AY 208 7).

ol *serdi*

“O *sabretti*” (DLT 234).

serinse kişi öz tilekin tapar

serip turdaçı er örün kuş tutar

“Kişi sabrederse dileğine kavuşur

Sabredip bekleyen avcı ak-kuş tutar” (KB 1319).

seril- fiilinin anlamları:

A1: durmak

toğuz ygrmige tünle *serilür* rivadite

“Ayın 19. gününde Revatı’de hiçbir şey *durmaz*” (TT VII 1).

biliglig törülüg *serilmedin* buyanlığ işlerte

“Hukuk dolu bilgelik işlerinde hiç *durmadan*” (BT XIII 38, 23).

A2: yerleşmek

menü menü nırvanta yme neñ *serilmedin* ornanmadın

“sonsuz ebedi nirvanada da hiç *durmadın, yerleşmedin*” (AY 333 20, 21).

şazınım öçülmetin alkınmatın şuradi üdketeginç kedki yırtınçüde *serilip* turur

“öğretim ortadan kalkıp yok olmadan Srota zamanına kadar sonraki dünyada *yerleşip* kalır.” (AY 164 17).

Değerlendirme:

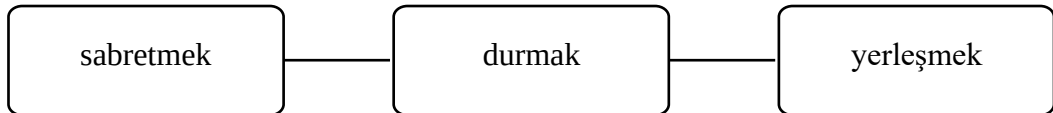
A1: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *seril-* fiili ise A1’de ‘durmak’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *seril-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamında da hareketli bir şeyin durgun hâle gelmesi söz konusudur. Bu çerçevede *ser-* fiili -(X)l- eki alarak ‘durmak’ anlamına gelişmiş, söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *seril-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir.

A2: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *seril-* fiili ise A1’de ‘yerleşmek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *seril-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı bağlamlarda aynı zamanda ‘bir yerde kalıcı olarak kalmak, yerleşmek’ anlamlarında da görülür. Bu bağlamda *ser-* fiili -(X)l- eki alarak ‘durmak’ anlam alanı üzerinden ‘yerleşmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *ser-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir.

Türevleri: *sergür-* ‘sabırlı olmak, durgun sessiz olmak’, *serim* ‘sabır’, *serimlig* ‘sabırlı’, *serimsiz* ‘sabırsız’, *serin-* ‘sabırlı olmak’, *serinç* ‘sabır’, *serinçsiz* ‘dayanılmaz, çekilmez’ (EDPT 850, 852, 853, 854)

NOT: *ser-* ‘sabretmek’ ve *ser-* ‘kızmak’ kökleriyle *seril-* fiili arasındaki ilişkiye

ayrıntılı bak.

93. seşil- ‘çözülmek’ (OTWF 672)

seş-(i)l- < seş- ‘gevşetmek, çözmek’ (EDPT 857)

seş- fiilinin anlamları:

kıznağka kirip ağıbarımka tegip bağın *seşip*

“Hazine odasına girip hazinelere erişip kurdelesini *çözüp*” (U II 76 2).

b(e)k bağın yörgeli *şeşgeli umadın*

“...sağlam bağını *çözemediklerinden...*” (AY 376 16).

seşil- fiilinin anlamları:

A1: ayrılmak

bu yertinçü törüsi antağ ol amrak yeme adrılır sevig yeme *seşilür*

“Bu dünyanın kanunu öyledir sevilen de ayrılır, seven de *ayrılır*” (İPKP LXXVIII 3-6).

A2: (gönül vb.) rahatlamak

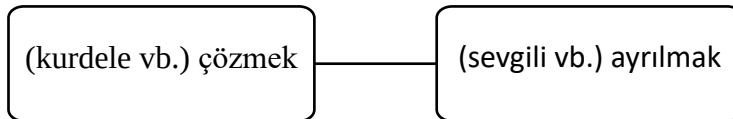
isig öz alımçılarımın yavlağ köñülleri *şeşilzün*

“Can alanların kötü gönülleri *rahatlasın*” (AY 12 6, 7).

Değerlendirme:

A1: *seş-* fiili ‘düğüm, kurdele vb. çözmek’ anlamına sahiptir. *seşil-* fiili ise A1’de ‘(sevgili vb.) ayrılmak’ anlamında tespit edilmiştir. *çözmek* eyleminde karışık durumda olan nesneyi birbirinden ayırma işlemi söz konusu iken, *seşil-* fiilinde ise söz konusu ayırma işlemi -(I)l- ekini alıp metaforlaşarak ‘sevgiliden ayrılma’ şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *seş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *seşil-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *seşil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *seş-* fiili ‘düğüm, kurdele vb. çözmek’ anlamına sahiptir. *seşil-* fiili ise A2’de ‘(gönül vb.) rahatlamak’ anlamında tespit edilmiştir. *çözmek* eyleminde karışık

durumda olan nesneyi birbirinden ayırarak düzenli hâle getirme söz konusudur. Çözülen düğüm sonucunda bir *rahatlama* meydana gelir. Bu bağlamda *seşil-* fiilinde de duygular üzerinden bir rahatlama söz konusudur. O hâlde *seş-* fiili -(I)l- ekini alıp metaforlaştırarak ‘(gönül vb.) rahatlamak’ şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *seş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *seşil-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcısı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *seşil-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *seşlin-* ‘özgür olmak’, *seştür-* ‘çözdürmek’, *seşük* ‘çözölmüş’, *seştür-* ‘çözdürmek’ (EDPT 857, 858)

94. sıkıl- ‘sıkılmak, daralmak, baskı altında hissetmek’ (OTWF 672)

sık- ‘sıkılmak, ezmek, baskı yapmak’ (EDPT 804)

sık- fiilinin anlamları:

A1: üzüm vb. sıkılmak

ol üzüm *sıkıldı*

“O, üzüm vb. şeyleri *sıktı*” (DLT 238).

A2: sıkıştırmak

selenge *sıka* sançdım

“Selenge ırmağında sıkıştırıp mızrakladım” (ŞU D 4).

A3: sıkılmak, baskı yapmak

ayığ kılınç emgekligler üzüksüz egire *sıkıp* busuyur

“Kötü ızdıraplar sürekli *sıkarak* baskı yapıyor” (AY 367 17, 18).

ol emgekke ölüp ikile tirilürler ötürü temirlig kıskaçların luların künçit ikşu kam(ış)
osugluğ sıkırlar tañarlar

“Bu acıdan ölüp yeniden dirilirler sonra demir kıskaçlar ile, değirmenler ile susam, şeker kamışı gibi sıkırlar, sararlar.” (Maitr: 82 16-19).

sıkıl- fiilinin anlamları:

A1: daralmak

nızvanılığ kâdgularka ıgırtmış *sıkılmış* erürler (AY 34s 12).

“İhtiraslı kaygılar tarafından kuşatılarak *daralmışlardır*”

okın yürekimke ursukmuş teg sıkılur m(e)n

“Okla yüreğime vurulmuş gibi sıkılıyorum” (AY 621 8-9).

A2: bunalıma girmek

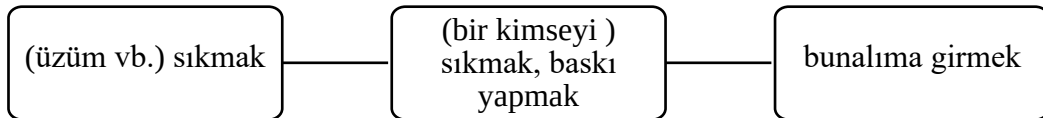
beg er *sıkılur* iş bulmadın

“Bey eş bulamayınca *bunalıma girer*” (TT I 24).

Değerlendirme:

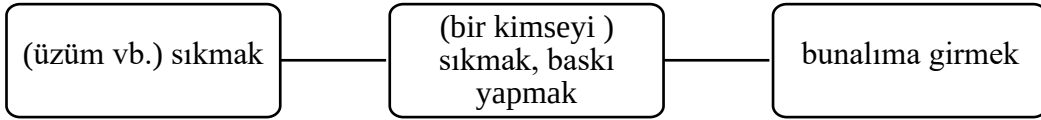
A1: sık- fiili somut anlamda ‘(üzüm vb.) sıkmak’ temel anlamına sahipken bağlamlarda ‘(bir kimseyi) sıkmak’ gibi metaforik anlamlarda da tespit edilmiştir. Bu anlamlardan hareketle ‘(bir kimseyi) sıkmak’ anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak ‘daralmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sık-* fiili A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *sıkıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıkıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: sık- fiili somut anlamda ‘bir şey sıkmak’ temel anlamına sahipken bağlamlarda ‘(bir kimseyi) sıkmak’ gibi metaforik anlamlarda da tespit edilmiştir. Bu anlamlardan hareketle *sıkılmak* anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak ‘bunalıma girmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *sık-* fiili A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *sıkıl-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıkıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sıkā-* ‘vurmak’, *sıkığ* ‘baskı, kısıtlama’, *sıkış-* ‘birlikte baskı yapmak’, *sıkılış-* ‘kalabalıkta sıkışmak’, *sıkıman* ‘üzümleri sıkma zamanı’, *sıktur-* ‘sıktırmak’, *sıkur-* ‘sıktırmak’ (EDPT 806, 807, 808, 810, 811, 815, 817)

95. tañıl- ‘bağlanmak, kısıtlanmak’ (EDPT 520)

tañ-(ı)l- < tañ- ‘sarmak, sıkıca bağlamak’ (EDPT 514)

tañ- fiilinin anlamları:

A1: sıkmak

örtlög temirliğ kısğaçlar kelip kısıp *tañıp* boğup ölürürler

“Kızgın demirli kıskaçlar gelip (onları) *sıkarak* boğar ve öldürür” (Maitr: 182 r31-v1).

A2: sarmak

ol emgekke ölüp ikile tirilürler ötürü temirliğ kısğaçların luların künçit ikşu qam(ış) osuğluğ sıkırlar tañarlar

“Bu acıdan ölüp yeniden dirilirler sonra demir kıskaçlar ile, değirmenler ile susam, şeker kamışı gibi sıkırlar, sararlar.” (Maitr: 82 16-19).

A3: bağlamak

ol anın başın *tañdı*

“O onun başını baş bağı ile *bağladı*” (DLT 509).

tañıl- fiilinin anlamları:

A1: acı çekmek

qamağ qara bodun monı monçulayu ig ağırığ emgeki üze sıkılmış *tañılmışlar* ol (AY 586 14).

“Bütün hâlk bunun gibi ağırlı ve ızdıraplı bir hastalık yüzünden *acı çekiyor*”

A2: (nefes vb.) daralmak

ötrü anta ig kem törüp tın buşup sıkılıp *tañılıp*

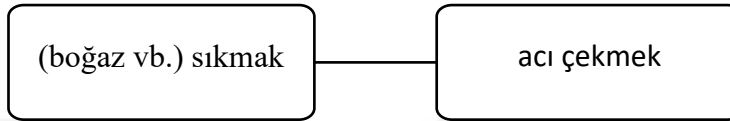
“Sonra bir hastalık gelişir, nefesi *daralır*’ (BT XXV 0564, 0565).

Değerlendirme:

A1: *tañ-* fiili ‘sıkma, sarmak, (bir şey) bağlamak’ anlamlarına sahiptir. *tañıl-* fiili ise A1’de ‘acı çekmek’ anlamında kullanılmıştır. TDK’da sıkma *eylemi* “çevresine sarılarak veya bir şey sararak çepeçevre basınç altına almak” şeklinde tanımlanır. Aynı şekilde *tañ-* fiilinin ‘sıkma’ anlamı hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle Altun Yaruk örneğinde de ‘bir kimsenin boğazını sıkma’ anlamında kendisini gösterdiğinden

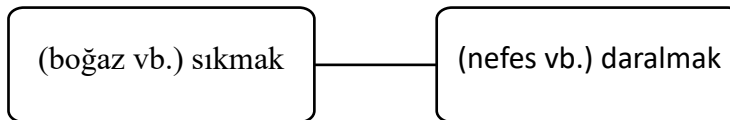
daha sonra söz konusu anlam alanı üzerinden ‘acı çekmek anlamına dönüşmesi muhtemeldir. Zira boğazı sıkılan bir kimse acı çeker. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tañ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tañıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıkıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tañ-* fiili ‘sıkamak, sarmak, (bir şey) bağlamak’ anlamlarına sahiptir. *tañıl-* fiili ise A2’de ‘(nefesi) daralmak’ anlamında kullanılmıştır. Nefes darlığı, derin nefes almaya çalışılırken nefes alamama kısıtlılık hissidir. Söz konusu nefes daralması sonucunda bir sıkışma söz konusudur. Bu bağlamda -(X)l- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tañ-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tañıl-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *sıkıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tañığ* ‘kısıtlama’, *tañuğ* ‘paket’, *tañığla-* ‘kısıtlanmış hissetmek’, *tañıl* ‘bağlı’, *tañın-* ‘bağlanmak, sarınmak’ (EDPT 518, 519, 520, 523), *tañış* ‘sıkıntı’ (EUTS 146)

96. tartıl- ‘çekilmek, cezbetmek’ (OTWF 675)

tart-(ı)l- < tart- ‘tartmak, çekmek, sürüklemek’ (OTWF 616)

tart- fiilnin anlamları:

A1: çekmek

ol ögüz kıdığinta üküş telim balıkçı kuvrağı yığılıp balık *tartıgu* simekin *kılurlar erti*

“O nehir kenarında birçok balıkçıyla toplanıp (nehirden) balık *çekip çıkarıyorlardı*” (AY 602 5-8).

tamuğa tartar tiyür töpüsin toñtaru *tıkar* tiyür

“Cehennem seni çeker ve başaşağı içine *sıkıştırır*” diye söylenir” (M II 13 4, 5).

A2: kötü bir şeyin içinden çekmek

tartayın üntüreyin alku tınl(ı)ğ oğlanların kop kamag emgeklig alp adalarıntın

“Bütün canlıları tüm kötü ve tehlikeleli şeylerden *çekelim* çıkartayım” (AY 103-104 22).

A3: çalmak

vrhar sengrem sanlıg sengik edin tavarın basınıp kuntumuz *tartdımız* yaşuru baturu oğurladımız

“manastıra ait olan malı mülkü yağma ettik, *çektik*, gizleyip çaldık” (Maitr 70 58-61).

A4: tartmak

ol yarmak *tarttı*

“O (gümüş) para vb. şeylerini *tarttı*” (DLT 524).

A5: çıkarmak

ol etükin *tarttı*

“O ayakkabısını *çıkardı*” (DLT 524).

tartıl- fiilinin anlamları:

A1: kapılmak

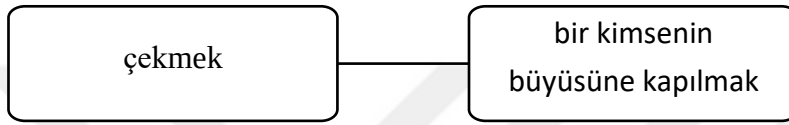
tükel bilge biliglig t(e)ngri t(e)ngri burkannıñ ol y(a)rukluğ yalıncınga *tartılıp* kamağun barça t(e)ngri burkan tapa keltirler

“Tam donanımlı bilgiye sahip bilge tanrılar tanrısı Buda’nın o ışıltılı parlaklığına *kapılıp* hepsi tanrı Buda’ya doğru geldiler” (AY 131 10).

Değerlendirme: *tart-* fiili ‘tartmak, çekmek, kötü bir şeyin içinden çekmek’ anlamlarında kullanılmıştır. *tartıl-* fiili ise A1’de ‘bir kimsenin büyüüne, güzelliğine kapılmak’ anlamında tespit edilmiştir. Erdal, *tartıl-* fiilinin anlamını ‘bir gücün etkisine çekilmek, kapılmak’ şeklinde açıklar (Erdal, 1991, s. 675). Budizm’de Buda,engin bilgiye sahip, merhamet edici, canlıları tüm kötülüklerden alıp çeken, iyiye yönelten bir semboldür. Buda olma yolunda çabalayan kişilerin, iyilik sembolü olan Buda’nın etrafında toplanması söz konusudur. Buradan hareketle Buda, söz konusu özelliklerinden ötürü bütün varlıkları kendine çeker ve insanlar onun çekiciliğine, büyüüne kapılır. Bu bağlamda *kapılmak* eyleminde mecaz anlamda ‘bir kimseye tutulmak, onun cezbedici özelliklerine çekilmek, gözlerini ondan alamamak, bağlanmak’ söz konusudur. O hâlde *tart-* fiili ‘çekmek’ somut anlamından -(X)l- eki alıp ‘bir kimseyi kendine çekmek, cezbetmek, etkilemek’ gibi metaforik anlam alanları

üzerinden ‘bir gücün etkisine çekilmek, bir kimsenin büyüüne kapılmak’ anlamını kazanmıştır. Öte yandan -(X)l- çatı eki, içeriden dışarıya doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, sözcükselleşme sürecine etki etmiş ve fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tart-* fiili A1’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tartıl-* fiili ise zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *tartığ* ‘tartı’, *tartın-* ‘(akrabaları) sevmek, onların cazibesine kapılmak’, *tartış-* ‘tartışmak, mücadele etmek’ (EDPT 535, 536, 537) *tartıltur-* “çektirilmek, çıkartırmak” (OTWF 826), *tartınla-* “çekiştirmek” *tartınlaş-* “(karşılıklı) çekiştirmek” (Abhi B 513, 514)

97. tegil- ‘ulaşılmaq, kör olmak’ (EDPT 481)

teg -(i)l- < teg- ‘ulaşmak, elde etmek, öğrenmek’(OTWF 635)

teg- fiilinin anlamları:

A1: erişmek, ulaşmak

üze teğrike *teğir*

“Yukarıdaki gökyüzüne *ulaşır*” (IB 20).

üzüksüz ud koñ toñuz takıgu kız ödirek bo montaq tınl(ı)ğlar bir kunte üç kıata kelip aşunmaqlaşu *teğip* mini ısıururlar soğarlar

“Bir sürü koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk vb. canlılar bir günde üç kez gelip (bana) *erişip* beni ısıırırlar, sokarlar” (AY 19 10-13).

A2: hücum etmek

eğ ilki tadıkıñ çorıñ boz atıg binip *teğdi*

“İlk önce Tadık Çor’un boz atına binip *hücum etti*” (KT D 32).

A3: değmek, temas etmek, dokunmak

şireni çıkarda körup saklasa

ağar toğru yolda elig *teğmese*

“Şıra çıkarken onu nezaret altına almalı, yolda herhangi bir elin ona dokunmamasına dikkat etmeli” (KB 2550).

A4: üzölmek

sağa *tegmedi* bu saşınç yalnuzun

mağa tegdi kaçđu saşınçlar uzun

“Bu keder yalnız sana *dokunmadı*;

Benim için de sonsuz üzüntü ve kaygı oldu” (KB 1550).

tegil- fiilinin anlamları:

A1: kör olmak

sögüt butıkı köziğe tegip bir közi *tegilti*

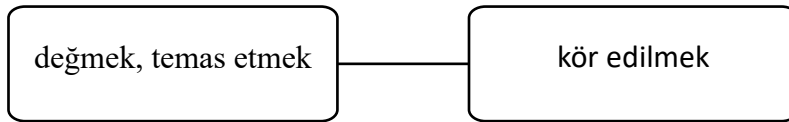
“Gözü ağacın dalına rastgeldi ve bir gözü *kör oldu*” (BT XXXVII 11323-11325).

anın közi *tegildi*

“Onun gözü *kör oldu*” (DLT 270).

Değerlendirme: *teg-* fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de ‘değmek, dokunmak’tır. *tegil-* fiili ise bağlamda ‘kör edilmek’ anlamına gelmiştir. A1’deki bağlamdan hareketle *tegil-* fiilinde bir nesnenin göze değmesi sonucunda ‘kör olma’ durumu gerçekleşmiştir. *teg-* fiilinin ‘değmek’ anlamı *-(I)l-* eki alarak ‘kör edilmek’ şeklinde özel bir anlam alanını işaretlemiştir. Söz konusu anlamın gelişmesinde *-(I)l-* eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca bu ekin edilgenlik işlevini koruduğunu söylemek mümkün.

Zorunlu istem olarak *teg-* fiili A3’ de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yön durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *tegil-* fiili ise zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *teginç* ‘ulaşma, elde etme’, *teginçsiz* ‘ulaşamaz, erişilemez’, *tegir*, ‘hisse, pay, değer, eder’, *tegür-* ‘ulaştırmak’, *tegre* ‘çevre, dolay’, *tegirme* ‘daire, dolambaçlı, yuvarlak’, *tegirmen* ‘değirmen’ *tegrikle-* ‘toplamak, birleştirmek’, *tegirmile-* ‘toplanmak’, *tegiş* ‘değiş tokuş’, *tegiş-* ‘buluşmak, değiş tokuş yapmak’, *teğşil-* ‘değişilmek’, *teğşür-* ‘değiştirmek’, *teğşürül-* ‘değişmek, değiştirilmek’, *teğşürüş-* ‘karşılıklı değişmek’, *tegzin-* ‘dönmek, dolandırmak, bir yeri dolaşmak’ *tegzindür-*

‘döndürmek, dolaşmak’ (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499), *tegintür-* ‘tecrübe kazandırmak’, *tegiürt-* ‘değdirtmek, ulaştırmak’ (OTWF 787, 823)

98. tegşil- ‘değişilmek’ (EDPT 488)

teg -(i)ş-(i)l- < tegiş- ‘buluşmak, değiş tokuş yapmak’ (487)

tegiş- fiilinin anlamları:

A1: rastlamak

maytrı burkan birle *tegişürler*

“Maytrı Burkan’a *rastlarlar*” (Maitr 104: 25).

A2: vuruşmak

katılsa kılıç baldu birle *tegiş*

tişin tırnağın teg yağa tut iliş

“Saflar karışınca kılıç ve baltayla *vuruş*;

Dişle tırnakla saldır, yakasından tut, yapış” (KB 2377).

A3: değmek, ulaşmak

menin elig taruşka *tegişti*

“Elim tavana *ulaştı*” (DLT 262).

tegşil- fiilinin anlamları:

A1: (bir varlığa) dönüşmek

Ançulayu kaltı kuzı buzagu etözi tegşilip arslan oğlu böri oğlu bolup tugsar

“Tıpkı, nasıl ki kuzu ve buzağının bedeni değiştirilip arslan ve kurt yavrusu olarak doğduğunda ...” (M I 8).

adın özke *tegşilmeki*

“Onların başka bir varlığa *dönüştürülmeleri*” (M III 12, 14).

A2: tekrarlamak, yeniden suç işlemek

amtıta inaru üzeliksiz yeg üstünki burhan kutıña tegginçeketegi beg çatıg kertünç köñülüg öritip ikileyü ağmalım *tegşilmelim*

“Şu andan itibaren, en yüksek ve en iyiye, Budalığa ulaşana kadar sağlam bir inanç isteyip, yeniden *suç işlemeyelim*” (BT XXV 0346-0348).

Değerlendirme:

A1: *tegiş-* fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de ‘değmek, ulaşmaktır. *tegşil-* fiili ise bağlamda Buda ve Mani dinlerinde ‘yeni bir varlık olarak doğmak’ anlamına gelmiştir. Zira sözü edilen dinlerde bir önceki yaşamda ulaşılan yere göre “yeniden doğma” söz konusudur. Yeniden doğma öğretisi insan veya hayvan şeklinde yeni bir varlıkla meydana gelebilir. Buradan hareketle söz konusu anlamın gelişmesinde -(X)l-

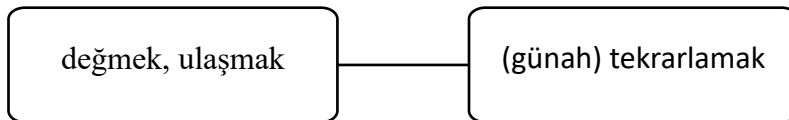
eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca bu ek “ulaşılabilir bir varlıktan başka bir varlığa dönüşme” anlamını ettirgenlik işlevi olarak işaretlerken aynı zamanda “yeni bir vücuda sahip olma” anlamını da edilgenlik işlevi olarak işaretlemiş olabilir. *tegiş-* fiilinin buradaki anlamında merkezden dışa doğru bir eylem söz konusuysa *teğsil-* fiilinde dıştan içe doğru hareketin yönünün tamamen değişmesi tespit edilmektedir. Bu sebeple *-(X)l-* ekinin işlevlerinden biri de hareketin yönüne tesir etmek olabilir.

Zorunlu istem olarak *tegiş-* fiili A3’de *konu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. A1’deki cümlede *teğsil-* fiili ise zorunlu istem olarak *ürün* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Bu durumda *-(X)l-* ekli fiil yönettiği cümlede öge eksiltmiştir. Ayrıca her iki fiilin bağlamdaki kullanımları ve anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

A2: *tegiş-* fiilinin tespit ettiğimiz anlamlarından biri de ‘değmek, ulaşmaktır. *teğsil-* fiili ise bağlamda Buda dininde ‘bir şeyi tekrar yapmak’ anlamından “suç işlemek” anlamında işaretlenmiştir. Zira bu dinde Buda mertebesine ulaşmak için günahlardan kaçınılması gerekir. Söz konusu anlamın gelişmesinde *-(X)l-* eki türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tegiş-* fiili A3’de *konu* anlamsal rolünde yükleme durumunda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. A2’deki cümlede *teğsil-* fiili ise zorunlu istem olarak deneyimci anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Bu durumda *-(X)l-* ekli fiil yönettiği cümlede öge eksiltmiştir. Ayrıca her iki fiilin bağlamdaki kullanımları ve anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir.

Türevleri: *teginç* ‘ulaşma, elde etme’, *teginçsiz* ‘ulaşılamaz, erişilemez’, *tegir*, ‘hisse, pay, değer, eder’, *teğür-* ‘ulaştırmak’, *tegre* ‘çevre, dolay’, *tegirme* ‘daire, dolambaçlı, yuvarlak’, *tegirmen* ‘değirmen’ *tegrikle-* ‘toplamak, birleştirmek’, *tegirmile-* ‘toplanmak’, *tegiş* ‘değiş tokuş’, *teğşür-* ‘değiştirmek’, *teğşürül-* ‘değişmek, değiştirilmek’, *teğşürüş-* ‘karşılıklı değişmek’, *tegzin-* ‘dönmek, dolandırmak, bir yeri

dolaşmak' *tegzindür*- 'döndürmek, dolaşmak' (EDPT 484, 485, 486, 487, 488, 499),
teğintür- 'tecrübe kazandırmak', *teğürt*- 'değdirtmek, ulaştırmak' (OTWF 787, 823)

99. tıķıl- 'bir şeyin içine sıkıştırılmak' (OTWF 677)

tıķ-(ı)l- < tıķ- 'tıkmak, sıkmak, bir şeyin içine sıkıştırmak' (EDPT 465)

tık- "kapamak, tıkamak, kaplamak"

tıķ- fiilinin anlamları:

A1: tıkmak

anta toğmış [irinç] tınl(ı)gl[arığ ö]rtlüg ya[lınlığ] oyda *tıķıp*

"Orada doğmuş zavallı canlıları ateşli çukura *tıķıp*" (DKPAM 816).

ol kabķa un *tıķdı*

"O kaba un *tıķtı*" (DLT238).

A2: sıkıştırmak

tamuķa tartar tiyür töpüsin toņtaru *tıķar* tiyür

"Cehennem seni çeker ve başaşağı içine *sıkıştırır*" diye söylenir" (M II 13 4, 5).

A3: kaplamak

uluğ küçlüğ teņriler kök ķalıķağ yüzinte *tıķmış* teg tolu turdılar

"Büyük, güçlü tanrılar sanki gökyüzünün yüzeyini *kaplamış* gibi dolu durdular" (Maitr: 18 18, 19).

tıķıl- fiilinin anlamları:

A1: üzüntüye boğulmak, üzüntüden (boğaz vb.) düğümlemek

bo han savıg eşidip açığ kelip yeriņüyü boğuzu *tıķılıp*

"Hükümdar konuşmayı duyduğunda, kederlenerek, boğazı *düğümleyenip*" (BT XXV 0091, 0092).

bo savıg ilig beg eşidip ürke belingleyü açığ üze *tıķılıp* ağılayu inçe tip sözledi (AY 622 13).

"Bu sözü işiten hükümdar ürküp, korkup, acıyla *üzüntüye boğularak* şöyle söyledi"

A2: nefes vb. sıkışmak

Anta ötrü hariçandre eligniņ tını *tıķılıp* ögsüz bolup söğütke tayanıp turdı

"Sonra Kral Hariscandra'nın *nefesi kesildi*, bayıldı ve bir ağaca yaslandı" (BT 37 6344-6346).

tını *tıķılıp* yatur

"Nefesi *sıkışarak* yatar" (DKPAM 12479).

Değerlendirme:

A1: *tıķ-* fiili 'sıkmak, tıkmak, sıkıştırmak, kaplamak' anlamlarına sahiptir. *tıķıl-* fiili

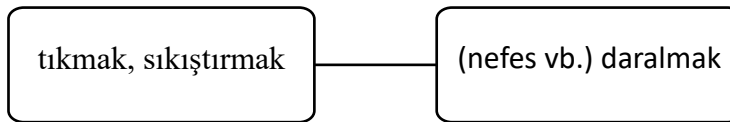
ise A1’de ‘üzülmek, üzüntüden boğazı düğümlenmek’ anlamında kullanılmıştır. A1’ de ‘boğazı düğümlenmek’ deyimini de aslında hem gerçek hem mecaz anlam taşır. Zira boğaz düğümlenmesi üzüntüden boğazın tıkanarak yutkunamayacak hâle gelmesidir. Yani bir ‘tıkanma’ söz konusudur. Keza tıkmak eyleminde de bir *tıkanma*, *sıkışma* vardır. Buradan hareketle *tık-* fiilinin ‘tıkmak, sıkıştırmak’ anlamları -(X)l- eki alıp metaforlaştırarak ‘üzülmek’ anlamına gelişmiştir. Ayrıca -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tık-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tıkıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

A2: *tık-* fiili ‘sıkıkmak, tıkmak, sıkıştırmak, kaplamak’ anlamlarına sahiptir. *tıkıl-* fiili ise A2’de ‘(nefesi) daralmak’ anlamında kullanılmıştır. Nefes darlığı, derin nefes almaya çalışılırken nefes alamama kısıtlılık hissidir. Söz konusu nefes daralması sonucunda bir sıkışma söz konusudur. Bu bağlamda *tık-* fiili -(I)l- eki alarak (nefes vb.) daralmak şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Ayrıca -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tık-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tıkıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

Türevleri: *tıkıt-* ‘yedirmek’, *tıkma* ‘baskı’, *tıktur-* ‘tıktırmak’, *tıkın-* ‘tıkınmak’, *tıkış-* ‘tıkışmak, doluşmak’ (EDPT 467, 470, 471, 474)

100. turul- ‘sakinleşmek, durulmak istikrarlı olmak’ (OTWF 679)

tur-(u)l- < tur- ‘ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak’ (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: kalkmak

turup yerin tapa bardı

“*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti” (Ş G 6).

A2: beklemek, durmak, kalmak

yertinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

“yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa” (AY 197 13).

ëlig birle bo [yërde] *turğalı umağay biz*

“Hükümdar ile burada *duramayacağız*” (BT XXXVII 3792-3793).

A3: ortaya çıkmak

yaruk künler tünerig tünlerke utrunğalı öçeşgeli *turdılar*

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) savaşmak için *ortaya çıktılar*” (M III 19 9).

turul- fiilinin anlamları:

A1: sakinleşmek

ıraq kitmiş tepremez kabşamaz *turulmuş*

“Uzak gitmiş (orada) kımıldamadan hareket etmeden *sakinleşmiş*” (AY 48 1, 2).

ötrü köngülleri amrılmaz *turulmaz*

“... sonra gönülleri *sakinleşmez*” (AY 290 16).

nom tözi amrılmış *turulmuş*

‘Dharma varlığı *sakinleşmiş*’ (HT VII 490).

A2: tezmizlemek

köñül *turulsar* tuymak tözi idinür

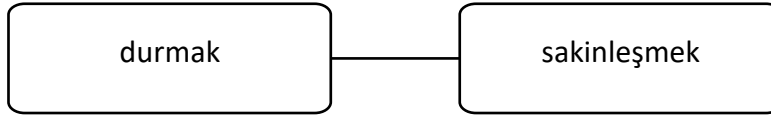
“Kalp *temizlenirse* uyanışın doğası yaratılır” (BT I B 90).

Değerlendirme:

A1: *tur-* fiili ‘durmak, beklemek ve kalkmak’ temel anlamlarına sahiptir. *turul-* fiili ise A1’de ‘sakinleşmek anlamında kullanılmıştır. ‘sakinleşme’ eyleminde ‘durgun hâle gelmek, durgunlaşmak’ anlamları söz konusudur. *tur-* fiilinin somut bir özelliğe sahip olan ‘durmak’ anlamı -(X)l- eki alıp metaforlaşarak ‘sakinleşmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

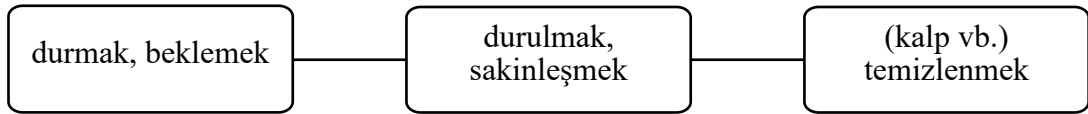
Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *turul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *tur-* fiili ‘durmak, beklemek, kalkmak’ gibi anlamlara sahiptir. -(X)l- eki alan *turul-* fiili ise A2’de ‘(gönül vb.) temizlenmek, arınmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tur-* fiilinin ‘durulmak, sakınlaşmak’ anlam alanı üzerinden ‘kalp vb. temizlenmek’ anlamına geliştiğini düşünürsek anlam paralelliği söz kousudur. Keza *sakinleşmek* eyleminde ‘(sinir, öfke vb. durumlardan temizlenmek, arınmak’ anlamları yatarken, *temizlenmek* eyleminde ise ‘kin, nefret vb. durumlardan kalbi arındırmak’ anlamları yatar. Özetle *tur-* ‘durmak’ eylemi -(X)l- eki alıp ‘durulmak, sakınlaşmak’ anlam alanı üzerinden ‘(gönül vb.) temizlenmek’ anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlamına insana özgü bir özellik katmış ve fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili bağlamda *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak yer anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *turul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden eden* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *turul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *turğak* ‘bekçi, nöbetçi’ *turuğ* ‘ayakta durulacak bir yer’, *turuğ* ‘ikametgâh, durma yeri’, *turuğsa-* ‘durmak istemek’, *turuldur-* ‘durdurulmak’, *turum* ‘durma’, *turma* ‘durma, teklif’, *turumla-* ‘(suyun vb. bir şeyin derinliğini) boy ile ölçmek’, *turumsın-* ‘ayağa kalkıyor gibi görünmek’, *turun-* ‘karşı koymak, itiraz etmek’, *turuş* ‘tavır, davranış, duruş’, *turuş-* ‘birbirine karşı koymak’ (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

101. tutul- ‘tutulmak, yakalanmak, tutuklanmak, alı koyulmak’ (OTWF 680)

tut-(u)l- < tut- ‘tutmak, kavramak, alıkoymak’ (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak

özi arığ suvka kirip yağı arığ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüg urup mini oqısun

“Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutarak* ve tütsüyü yakıp beni çağırsın” (AY 440c 5-9).

A2: yönetmek

êlig tutup törüg êtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoğuğ eliğın *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

tutul- fiilinin anlamları:

A1: kapsamak, içermek

bu üç törlüg etözlerinte kamağ burhanlarınğ üzeliksiz köni tüz tuymağ burhan kıtı atlığ ıdoğ bilge biligligleri barça qalırsız tüzü tükel *tutulurlar*

“Bunların üç türlü bedenlerinde tüm Budaların daima dosdoğru tanıdığı Burhan kutu adı verilen kutsal bilgilerin tamamını *içerir*” (BT XXI 63-68).

Değerlendirme: *tut-* fiili ‘tutmak, yönetmek, zapt etmek’ gibi anlamlara sahiptir. *tutul-* fiili ise bağlamda ‘içermek’ anlamında kullanılmıştır. *tutmak* eylemi bünyesinde ‘bir şeyi yakalamak, ele almak, içine almak’ anlamlarını taşır. Buradan hareketle *tut-* fiili -(U)l- eki alarak ‘bir şeyi içine almak’ anlam alanı üzerinden ‘içermek, kapsamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili bağlamda *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

tutmak, ele almak

içine almak, kapsamak

Türevleri: *tutgak* ‘acı, feryat’, *tutgun* ‘mahkûm, esir’, *tutma* ‘sandık’, *tutmaç* ‘makarna tarzında yemek’, *tutruk* ‘tutulması emredilen kişi’, *tutsık* ‘tutulacak’, *tutsuğ* ‘istek, vasiyet, tavsiye’, *tutsuk-* ‘yakalanmak, ele geçirilmek’, *tutşı* ‘devamlı, sık sık’, *tutuğ* ‘rehin’, *tutuğluğ* ‘cinli yer’, *tutuksuz* ‘desteksiz’, *tutuğla-* ‘hadım etmek’, *tutum* ‘bir tutam’, *tutun-* ‘ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek’, *tutunçu* ‘evlat edinilmiş’, *tutur-* ‘tutturmak, yakalatmak’, *tuturğu* ‘tavsiye edilen şey’, *tutuş-* ‘(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak’, *tutuş* ‘tartışma’, *tutyak* ‘yakalama’ (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462)

102. urul- ‘koyulmak, vurulmak’ (EDPT 229)

ur-(u)l- < ur- ‘bir şey koymak, vurmak, çarpmak’ (EDPT 194)

er uruldu

“Adam dövüldü” (DLT 96).

ur- fiilinin anlamları:

A1: kazımak, yazmak

neñ neñ savım erser bengü taşka *urtum*

“Söyleyecek ne sözüm varsa bengi taşka *kazıdım*” (KT G 11).

A2: koymak, yerleştirmek

tünegü orun başınta bir arığ evde yıldığı yıparlığı kav *ursun* (AY 442 21-23).

A3: hapse atmak

ëlgin adakın beklep kınlıkta *urdılar*

“elini ayağını zincirleyip hapse *attılar*” (İPKP LXIII 5, 6).

“Temiz bir evde yatacağı yatağın başına güzel kokulu bir kap *koysun, yerleştirsin*”

A4: sunmak

ötrü ol aşçı er söglünçüsin ilig begke kelürüp üskinte *urtı*

Sonra o aşçı kızartılmış eti hükümdara getirip, huzurunda *sundu* (DKPAM 3125).

A5: tahta çıkmak

idiz yüksek arslanlığı örgün urup

“yüksek aslanlı tahta çıkıp...” (AY 416 4-5).

urul- fiilinin anlamları:

A1: kurulmak, hazırlanmak

tirgi *uruldu*

“Sofra *konuldu, hazırlandı*” (DLT 96).

A2: yaratılmak, kurulmak

bu yalğuk atı boldı yalğuk üçün

bu yaŋluk *uruldu* bu yaŋluk için

“Bu yaŋluk (insan) adı yaŋıldığı için verildi;

Yaŋılmak (yaŋluk) insan için *yaratıldı*” (KB 197).

A3: hâkim olmak

törü öŋdi edgü *uruldu* tükel

isiz yitti ilde kodup hile al

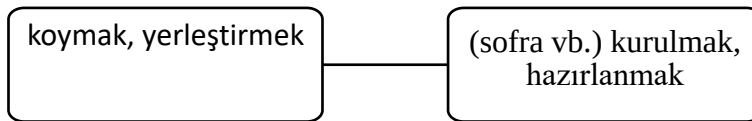
“Her tarafa iyi kanun ve idare *hâkim oldu*;

Kötüler hile ve sahtekârlıklarını terk edip kayboldu” (KB 5735).

Değerlendirme:

A1: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urul-* fiili ise A1’de ‘sofra vb. için) kurulmak, hazırlanmak’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. Buradan hareketle sofranın kurma işlemi tabak, bardak vb. ürünleri sofranın üzerine yerleştirilerek yapılan bir eylemdir. Yani sofranın üzerine ürünler konulduktan sonra sofranın hazır hâle gelir. Bu bağlamda *ur-* fiili *-(X)l-* ekini alarak ‘sofra vb. hazırlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimsel işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *urul-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

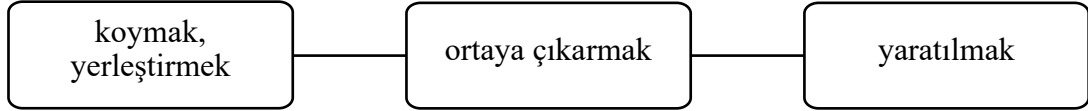

A2: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urul-* fiili ise A2’de ‘yaratılmak, meydana getirmek’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’tir. TDK Büyük Türkçe Sözlük’teki tanımlardan biri de “Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak” şeklindedir (TDK). Görünen o ki *koymak* fiili bünyesinde ‘ortaya çıkarmak’ anlamını barındırıyor. Buradan hareketle *ur-* fiili *-(X)l-* eki alarak ‘ortaya çıkarmak’ anlam alanı üzerinden ‘yaratmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimsel işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Ayrıca *-(X)l-* eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade

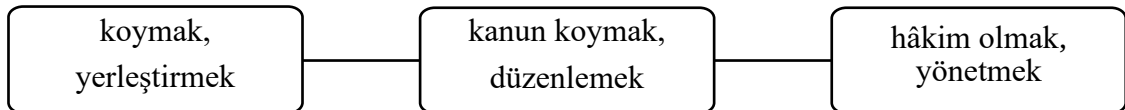
etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tanılayıcı olabilir. *urul-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

A3: *ur-* fiili bağlamlarda ‘kazımak, koymak, yerleştirmek, hapse atmak, sunmak, tahta çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *urul-* fiili ise A3’de ‘hâkim olmak’ anlamında kullanılmıştır. *ur-* fiilinin bir anlamı da ‘koymak, yerleştirmek’ tir. TDK Büyük Türkçe Sözlük’teki tanımlardan biri de “Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak’ şeklindedir (TDK). Bir yönetici ülkeyi yönetirken kanunlar koyabilir, yasaları düzenleyebilir. Yasaları düzenleyen yönetici de ülkeye hâkim olabilir. Bu bağlamda *ur-* fiili ‘kanun koyma’ anlam alanı üzerinden -(X)l- eki alarak ‘(ülke vb.) hâkim olmak, idare etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. B u çerçevede söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ur-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tanılayıcı olabilir. *urul-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tanılayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi sözcükselleşme meydana geldiğine dair bir kanıt olabilir.

Türevleri: *uruğ* ‘dayak’, *uruğluğ* ‘vurgun’, *urundı* ‘çatışma’, *uruş-* ‘birbirine vurmak, kavga etmek’, *uruş* ‘kavga’ (EDPT 214, 218, 235, 237, 239), *urun-* ‘dövünmek, (elbise vb.) giyinmek’ (OTWF 624)

103. üzü- ‘yırtılmak, kırılmak, sonlanmak’ (OTWF 683)

üz-(ü)l- < üz- ‘yırtmak, kesmek’ (OTWF 253)

üz- fiilinin anlamları:

A1: koparmak

yuyka erkli topulğalı ucuz ermiş yinçe erklig *üzgeli*

“Yufka olanı delmek kolaymış, ince olanı *koparması* kolaymış” (T G 6).

A2: delmek

ol antağ tırnakın kentü etüzümüzteki etimizni yinimizni *üzüp* iskep yiyür biz

“Bu şekilde tırnaklarımızla kendi vücudumuzdaki etimizi, derimizi *deler*, didip ve yeriz.” (Maitr: 62 11-13).

A3: yok etmek

m(e)n üzmiş m(e)n kalısız kamağ kadğu nızvanıg

“Ben bütün kaygı ve ihtirası yok ettim” (AY 367 22-23).

A4: bitirmek

bu igniñ tözin yıltızın *üzgeli* katıglanırılar

“bu hastalığın kökünü *kurutmaya* çalışırlar” (U III 41 7-8).

bu sözke tanuķı munı keldi söz

bu sözni eşitgil üzsözün munda *üz*

“Buna tanık olan işte şu söz geldi

Bu sözü işit ve bu hususta sözünü *kes*” (KB 153).

ķupa körklügüg kör kıılın özke fal

işin edgü bolğay kamağ sözni *üz*

Kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut,

İşin iyi olur; başka sözü *bırak*” (KB 2468).

üzül- fiilinın anlamları:

A1: ölmek

yaruķ can *üzüldi* tünerdi küni

bayat atı birle kesildi tını

“Nurlu can *ayrıldı*, günü karardı;

Tanrı adıyla son nefesini verdi” (KB 1520).

bütün can *üzülse* umunç tut uluğ

bayat birge edgüke edgü yoluğ

“Can *çıksa* dahi, ümidini kesme;

İnan ki, Tanrı iyi kişiye iyi yol gösterir” (KB 2163).

Erejin avınsa yise il uzun

Bütün can *üzülse* yise ol ajun

“Huzur içinde yaşasın, uzun zaman hükümrân olsun;

Bütün canlar *feda olsun*, tek o yaşasın” (KB 1929).

Değerlendirme:

A1: üz fiili ‘kesmek, koparmak, delmek, yok etmek, bitmek, sona ermek’ gibi anlamlara sahiptir. *üzül-* fiili ise A1’de ‘ölmek’ anlamında kullanılmıştır. *kesmek* fiilinde ‘bitmek, sona ermek’ gibi anlamlar yatar. Keza *ölmek* eyleminde de ‘yaşamın sona ermesi’ söz konusudur. Bu bağlamda *üz-* fiili *-(X)l-* eki alarak ‘ölmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Buradan hareketle *-(X)l-* eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *üz-* fiili bağlamda *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *söz* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *üzül-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rollerinde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *üzül-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *üzlün-* ‘kopmak’, *üzlünçü* ‘sona erme, son’, *üzlünçülüğ* ‘son’, *üzlüş-* ‘yırılmak’, *üztür-* ‘yıttırmak, parçalara ayırtmak’, *üzük* ‘kopuk, yırtık’, *üzüksüz* ‘kesilmemiş, sürekli’, *üzüş-* ‘birlikte koparmak, yırtmak’ (EDPT 282, 285, 286, 288)

104. yazıl- ‘rahatlamak, serbest olmak’ (OTWF 685)

yaz-(ı)l- < yaz- ‘çözmek’ (OTWF 685)

yaz- fiilinin anlamları:

A1: çözmek

ol tügün *yazdı*

“O düğümü *çözdü*” (DLT 376).

öküş sözleme söz birer sözle az

tümen söz tügünün bu bir sözde *yaz*

“Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle;

Binlerce sözün düğümünü bu bir sözde *çöz*” (KB 172).

A2: (gönül vb.) açmak

taķı yakşı aymış biliglig özi

tügülmüş köñülñi *yazar* beg sözi

“Bilgili ne kadar güzel söylemiş;

Beyin sözü kapalı gönülleri *açar*” (KB 3182).

yazıl- fiilinin anlamları:

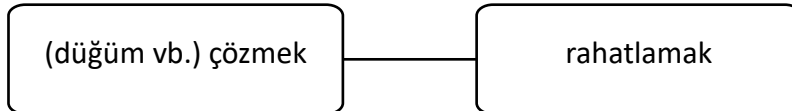
A1: rahatlamak

kaçıgları barça *yazılıp* ertinü sevinçlig bolup

“Altı duyusuyla *rahatlayıp*, çok mutlu oldu” (BT XXXVII 8462, 8463).

Değerlendirme: *yaz-* fiili ‘çözmek’ temel anlamına sahiptir. *yazıl-* fiili ise bağlamda ‘rahatlamak’ anlamında kullanılmıştır. *çözmek* eyleminde karışık durumda olan nesneyi birbirinden ayırarak düzenli hâle getirme söz konusudur. Çözülen düğüm sonucunda bir *rahatlama* meydana gelir. Bu bağlamda *yazıl-* fiilinde de duygular üzerinden bir rahatlama söz konusudur. O hâlde *yaz-* fiili *-(X)l-* ekini alıp metaforlaşarak ‘rahatlamak’ şeklinde yeni bir sözlüksel anlam kazanmıştır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Öte yandan *yazıl-* fiilinde dıştan içe doğru bir hareket söz konusudur.

Zorunlu istem olarak *yaz-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *yazıl-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yazıl-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

105. yêtil- ‘yeterli olmak, ulaşılmak’ (OTWF 640)

yêt-(i)l- < yêt- ‘yetmek, yetişmek, geçmek’ (OTWF 640)

yêt- fiilinin anlamları:

A1: ulaşmak

anta bükgükke *yêtdim*

“Oradan Bükgük’e *ulaştım*” (ŞU D 1).

A2: (gücü vb.) yetmek

ay t(e)ñriniñ tilgenin köşitgeli küçi *yitser*

“Ay tanrısının tekerleğini saklamaya gücü *yetse*” (AY 34ğ 1-2).

A3: yetişmek

kaçıglıg *yeter* ol uçuglug tutar
sinukug sapar ol buzukug iter
“Kaçana yetişir, uçanı tutar,
Kırığı sarar, bozuğu düzeltir” (KB 1859).

A4: yaymak

biri kında çıktı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunğa *yeter*
“Biri kınından çıkınca ona iller sunar;
Biri namını ve şöhretini dünyaya yayar” (KB 87).

yétıl- fiilinin anlamları:

A1: gelişmek

uğušta adın barça erdemlerig
kişi öğrenür ötrü *yetlür* bilig
“Kişi akıl dışında bütün erdemleri öğrenir ve böylece bilgisi *gelişir*” (KB 1683).

A2: elde etmek

kişeşe kişür ol kişike bilig
kişeşe bilig kirse *yetlür* elig
“Danışırsa kişinin bilgisi genişler; eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa,
O iş tereddütsüz *elde edilir*” (KB 5657).

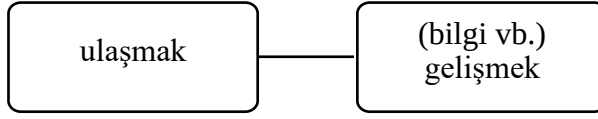
Türevleri: *yétgür*- ‘ulaştırmak, sevk etmek’, *yétit*- ‘ulaştırmak’ (OTWF 755, 794)
yétrin- ‘ulaşılmaq’ (AY 20 15), *yėtiş*- ‘yetişmek, ulaşmak’, *yétiz* ‘geniş, kapsamlı’
(EDPT 894), *yétür*- ‘yetirmek’, *yétrü* ‘iyice’ (KB s. 1276)

Değerlendirme:

A1: *yét*- fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yétıl*- fiili A1’de ‘(bilgi vb.) gelişmek’ anlamında kullanılmıştır. Hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle kişi bütün erdemlere ulaşp onları iyice kavradığında bilgisi gelişir. Yani istenilen bir hedefe ulaşıldığında *ulaşma* eyleminin sonucunda başarı gelir. Başarılı olan kişi kendini geliştirir. Bu çerçevede *yét*- fiili -(X)l- eki alarak ‘ulaşmak’ anlam alanı üzerinden ‘gelişmek anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -(X)l- eki, dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

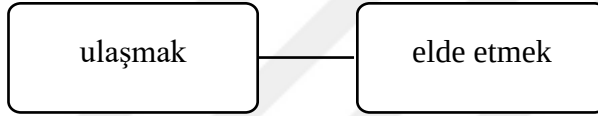
Zorunlu istem olarak *yét*- fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı alabilir. *yétıl*- fiili

ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir.

A2: *yêt-* fiili ‘ulaşmak, (gücü) yetmek, yetişmek, (ün vb.) yaymak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yêtil-* fiili A2’de ‘idare etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimse isteği şeylere ulaştığında onu elde etmiş olur. Bu çerçevede *yêt-* fiili -Ur-eki alarak ‘ulaşmak’ anlam alanı üzerinden ‘elde etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yêt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde çıkma *yönelme* ekli tamlayıcı olabilir. *yêtil-* fiili ise A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)l- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilin sözcükselleşmesine dair diğer bir gösterge olabilir.

106. yuvul- ‘yuvarlanmak’ (OTWF 689)

yuv-(u)l- < yuv- ‘yuvarlamak’ (OTWF 689)

yuv- fiilinin anlamları:

A1: yuvarlamak

kenç oğlının boyunun [bıç]ıp başın yerte *yuvdı*

“Genç oğlunun boynunu kesip, başını yerde *yuvarladı*” (DKPAM 1435- 36).

yuvul- fiilinin anlamları:

A1: ağlamak, göz yaşı dökmek

könül bertti ilig *yuvuldı* yaşı

ayur ay diriğa ol edgü kişi

“Hükümdar çok müteessir oldu, *ağlamaya* başladı:

O iyi insana çok yazık dedi” (KB 6238).

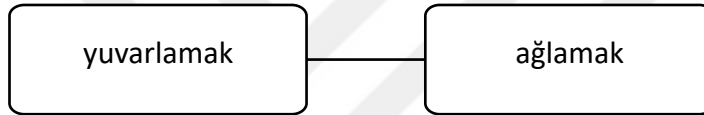
ilig turdı anca sakındı özün

könül bertti yaşı *yuvuldı* közün

“Hükümdar biraz durdu, kendi kendine düşündü;

Gönlü yaralandı, gözlerinden yaş *döküldü*” (KB 4902).

Değerlendirme: *yuv-* ‘yuvarlamak’ temel anlamına sahiptir. *yuvul-* fiili ise bağlamlarda ‘ağlamak’ anlamında tespit edilmiştir. *ağlamak* eyleminde göz yaşının şeklinin yuvarlak olması ve hareket yönü itibariyle yuvarlanarak akması söz konusudur. Buradan hareketle *yuv-* fiili *-(X)l-* eki alarak ‘ağlamak’ şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam gelişmesinde *-(X)l-* eki fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca söz konusu ekin tesiriyle *yuvul-* fiilinde içten dışa doğru bir hareket gerçekleşmiş olmalıdır. Zorunlu istem olarak *yuv-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme ekli durum ekli tamlayıcısı olabilir. *yuvul-* fiili ise bağlamda zorunlu istem olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)l-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *yuvul-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *yuvuğ* ‘selin yuvarladığı kaya parçası’, *yuvlun-* ‘kendi kendine yuvarlanmak’, *yuvluş-* ‘(bir şeyler) yuvarlanmak’, *yuvusa-* ‘yuvarlamak istemek’, *yuvuş-* ‘karşılıklı yuvarlanmak’ (DLT s. 990, 991)

2. 6. *-(X)z-* Çatı Ekli Fillerin Semantiği

107. tutuz- ‘birisine bir şey emanet etmek, talimat vermek, emretmek, uyarmak’ (OTWF 758)

tut-(u)z- < tut- ‘tutmak, kavramak, alıkoymak’ (OTWF 621)

tut- ‘tutmak, kavramak, alıkoymak’ (OTWF 621)

tut- fiilinin anlamları:

A1: tutmak, ağızda tutmak (tekrarlamak)

özi arığ suvka kirip yañı arığ ton kedip iliginte tütsüglük *tuta* bo tütsügüg urup mini oķısun

“Kendisi temiz suya girip yeni, temiz kıyafet giyip elinde tütsüyü *tutarak* ve tütsüyü yakıp beni çağırırsın” (AY 440c 5-9).

tapladuķumın *tutar men*

“Beğendiklerimi *tutarım*” (IB 3).

eñ öñre sözleyü ağızda *tutup* bo d(a)r(a)nıg bışığ kılıp üjikin yañılmadın sözlesün

“İlk önce ağzında *tutup* (tekrarlayıp) ezberleyerek, bu öğretiyi benimseyip harfi harfine hata yapmadan söylesin” (AY 484 4).

A2: yönetmek

ëlig tutup törüg ëtmiş

“Ülkeyi *yönetip*, yasaları düzenlemiş” (KT D 3).

A3: yakalamak, zaptetmek

az totoğuğ eliğın *tutdı*

“Az valisini eliyle *yakaladı*” (BK D 38).

A4: korumak

tünle küntüz isig özün[üzde artuğrak açını küyü küzetü *tutduğ*

“Gece gündüz canından çok (bizi) koruyup kollayarak *gözetin*” (BT XXXVII 755, 756).

tutuz- fiilinin anlamları:

A1: nasihat etmek, söylemek

üçünç arığın torığın ermekig nomlayur adnağuga *tutuzur*

“Üçüncü olarak gelecekle ilgili vaaz verir ve başkalarına *nasihat eder*” (M III 21 5).

kereglig *tutuzdum* saña barça söz

unıtma sözümni aya köğli tüz

“Sana gerekli olan her sözü *söyledim*;

Sözümü unutma, ey temiz kalpli” (KB 6184).

A2: emretmek

bo tıltağın *tutuzdı* buryuklarğa beglerke

“Bu yüzden beylere (ve) kumandanlara *emretti*” (AY 635 3).

men añar söz *tutuzdum*

“Ben ona tutması gereken bir söz *buyurdum*” (DLT 256).

A3: emanet etmek

teğri teğrisi burhan *tutuzup*

“Tanrılar Tanrısı Buda’ya *emanet edip*” (BT XXVI 24, 25).

ölürde ol ay toldı oğlın maña

tutuzdı anı men unıttım taña

“Ay Toldı ölürken oğlunu bana *emanet etmişti*;

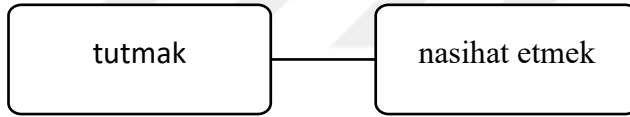
Hayret, ben onu nasıl unuttum” (KB 1578).

Değerlendirme:

A1: *tut-* fiili bağlamlarda ‘tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1’de ‘nasihat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir kimseyi veya bir nesneyi tuttuğu zaman ona değer verir. Somut anlamdan soyut anlama geçerken değer verilen nesneleri korumak söz konusudur. Değer verilen kimseler veya değerler korunur. Bu bağlamda *korunma* eyleminin gerçekleşmesi için bir kimseye nasihat verilebilir. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* fiilinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

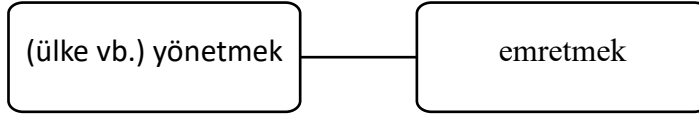
Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutuz-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *söz* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı ve *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)z- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuş-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

A2: *tut-* fiili bağlamlarda ‘tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1’de ‘nasihat etmek’ anlamında kullanılmıştır. *tut-* fiilinin ‘yönetmek’ anlamından yola çıkılarak bir orduyu veya bir toplumu yönetirken emir komuta yöneten kişide olur. Yani yönetici kişi aynı zamanda emreder. Bu bağlamda *tut-* fiilinin ‘yönetmek’ anlamı -(X)z- eki alarak ‘emretmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* fiilinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

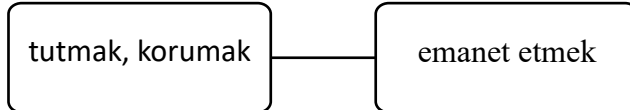
Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A2’ *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutuz-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)z- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde

bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

A3: *tut-* fiili bağlamlarda ‘tutmak, muhafaza etmek, yönetmek, yakalamak, zapt etmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tutuz-* fiili ise A1’de ‘emanet etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan bir kimseyi veya bir nesneyi tuttuğu zaman ona değer verir. Somut anlamdan soyut anlama geçerken değer verilen nesneleri korumak söz konusudur. Bu bağlamda bir nesne veya bir kimse muhafaza edilmek amacıyla bir kimseye geçici bir süreliğine emanet edilir. Buradan hareketle -(X)z- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olabilir. Ayrıca söz konusu ekin *tutuz-* fiilinde içten dışa doğru hareketi gerçekleştirmesinde ve sözcükselleşme hadisesinin meydana gelmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *tut-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde bulunma durum ekli tamlayıcı olabilir. *tutuz-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *alıcı* anlamsal rolünde yönelme işlevinde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *tutğak* ‘acı, feryat’, *tutğun* ‘mahkûm, esir’, *tutma* ‘sandık’, *tutmaç* ‘makarna tarzında yemek’, *tutruk* ‘tutulması emredilen kişi’, *tutsık* ‘tutulacak’, *tutsuğ* ‘istek, vasiyet, tavsiye’, *tutsuk-* ‘yakalanmak, ele geçirilmek’, *tutşı* ‘devamlı, sık sık’, *tutuğ* ‘rehin’, *tutuğlug* ‘cinli yer’, *tutuksuz* ‘desteksiz’, *tutuqla-* ‘hadım etmek’, *tutul-* ‘yakalanmak’, *tutum* ‘bir tutam’, *tutun-* ‘ay, güneş için tutunmak, av hayvanı vb. yakalamak, birini evlatlık edinmek’, *tutunçu* ‘evlat edinilmiş’, *tutur-* ‘tutturmak, yakalatmak’, *tuturğu* ‘tavsiye edilen şey’, *tutuş-* ‘(birlikte) kavramak, yakalamak, bir şeye yapışmak’, *tutuş* ‘tartışma’, *tutyak* ‘yakalama’ (EDPT 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462)

108. uduz- “liderlik etmek” < ud-(u)z- (OTWF 759)

ud-(u)z- < ud- ‘izlemek, uyum sağlamak, yakışmak’ (EDPT 38)

ud- fiilinin anlamları:

A1: takip etmek

udu ben özüm kızganmasar men

“(onu) *takip ederek* ben, başarmasaydım (T II D 5).

busuş kaduğ emgek tolğak iy(i)n *udu* törüyür...

“Sıkıntı, kaygı, acı birbirini *takip ederek* ortaya çıkar...” (AY 367 15, 16).

A2: uymak

bu begler baş ol kaçça barsa başı

udula barır barça *udmı*ş kişi

“Bu beyler baştır; baş nereye giderse,

Onu izleyen bütün insanlar da ona *uyar*” (KB 5202).

uduz- fiilinin anlamları:

A1: götürmek, sevk etmek

könlünçe *uduz* tedi

“(Orduyu) gönlüne göre *sevk et* dedi” (T 1 G 8).

üç yavlağ yolğa *uduzup*

“üç kötü yola götürüp” (BT XXXVII 8231, 8232).

kaçu kırkıncı yınak erser ol yınakd[a] turkaru bizni *uduzup* iltidin

“Hangi taraf tekin ise bizi her zaman o taraftan *götürdün*” (BT XXXVII 756, 757).

Asanki nayut sanınca tınlıglarığ nirvanlıg uluşka *uduzup* eltgey

“Asanki nayuta sayısı kadar canlıları Nirvana’ya *sevk edip* gönderecek” (BT XXXVII 8413).

anta *uduzup* balık ortusınta beltirde kalın kobrağ ara olğurtı

“(Prensi) oradan *alıp*, şehrin ortasındaki bir yol kavşağına, yoğun bir kalabalığın arasına, oturttu” (İPKP LXX. 4).

A2: yol göstermek

üç erdinilerin edgü ögli yarlıkancu könlü üze tutmak içgermeklerin teginip turkaru uluğ küçlüg küsünlüğün *uduzup*

“Üç mücevherin iyi şefkatini kucaklayıp bize çekin, daima büyük bir güçle *yol gösterin*” (BT XXV 1674-1676).

A3: yönetmek

yeti yüz kişig *uduzuğma*

“Yedi yüz kişiyi *yöneten*” (Ton 1 B 5).

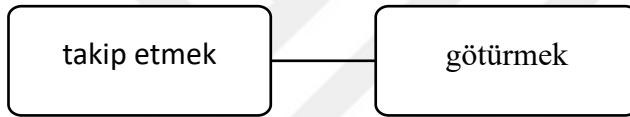
yüz erig *uduzup* taloyğa kirmiş erti

“Yüz askeri *yönetip*, denize hareket etti” (BT XXIX V 030).

Değerlendirme:

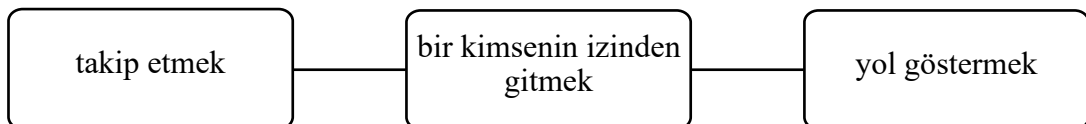
A1: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A1’de ‘götürmek’ anlamında tespit edilmiştir. *takip etmek* eylemi ‘bir kimsenin arkasından gitmek’ anlamında kullanılır. *götürmek* fiili ise ‘bir kimseyi veya bir nesneyi alıp bir yere ulaştırmak’ anlamında kullanılır. Her iki fiil arasında ‘bir yerden bir yere gitmek’ anlamı ortaktır. Bu bağlamda *ud-* fiili ‘takip etmek’ anlamından *-(X)z-* eki alarak ‘götürmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *uduz-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uduz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A2’de ‘yol göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir görüşe veya dini inanışa sahip olan önemli kişiler veya insan dışı varlıklar takip edilir ve söz konusu kişilere itaat edilir. İzinden gidilen kimse de söz konusu kişilere yol gösterir. Bu bağlamda *ud-* fiili ‘takip etmek’ anlamından *-(X)z-* eki alarak ‘bir kimsenin izinden gitme’ anlam alanı üzerinden ‘yol göstermek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

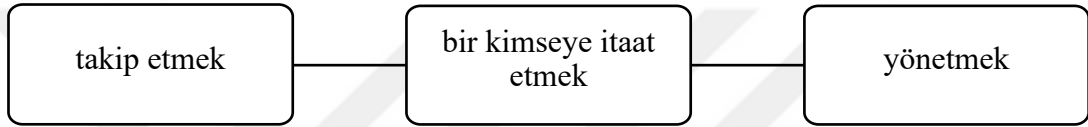
Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *uduz-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tutuz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *ud-* fiili ‘takip etmek, uymak’ gibi anlamlara sahiptir. *uduz-* fiili ise A3’de ‘yol göstermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir görüşe veya dini inanışa sahip olan önemli kişiler takip edilir ve söz konusu kişilere itaat edilir. İtaat edilen kimse aynı zamanda

yönetici konumdadır. Bu bağlamda itaat edilen kimse söz konusu kişileri yönetir. Buradan hareketle *ud-* fiili ‘takip etmek’ anlamından *-(X)z-* eki alarak ‘bir kimseye itaat etme’ anlam alanı üzerinden ‘yönetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesinde etkili olmuş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ud-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *uduz-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uduz-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *udmak* ‘hizmetçi’, *udmaklan-* ‘hizmetçi sahibi olmak’, *uduğ* ‘itaat etme, takdire şâyân hizmet’, *uduğçu* ‘sâdık hizmetçi’, *udul-* ‘takip edilmek, uyulmak’, *udun-* ‘izlenmek, saygı gösterilmek’, *uduntur-* ‘takip ettirmek, uydurmak’, *uduş-* ‘karşılıklı uyuşmak, anlaşmak’, *uduşur-* ‘takip ettirmek’, (EDPT 47, 48, 57, 60, 62, 73)

2. 7. *-(X)t-* Çatı Ekli Fillerin Semantiği

109. açıt- ‘acıtmak, ekşitmek, acı hissetmek, başkalarının acısını hissetmek’ (EDPT 21)

açı-t- < *açı-* ‘acımak, acı vermek, dertlenmek, merhamet etmek’ (UWNEU 3)

***açı-* fiilinin anlamları:**

A1: acı vermek

igîñ ağırığñ *açıdı*

“Hastalığı ve yarası (ona) *acı verdi*” (TT I 49).

A2: üzülmek

ayur ay kadaşım barır men muğun

iki neñke artuğ açır men bu kün (KB 5637).

“Odgurmuş devam etti: Ey kardeşim, keder içinde gidiyorum;

Bugün özellikle şu iki şey için *üzülüyorum*” (KB 6170).

A3: ekşimek

sirke *açıdı*

“Sirke *ekşidi*” (DLT 458).

A4: pişman olmak

ögdülmiş keçmiş tirigligke *açıp*

“ögdülmiş geçmiş yaşamına *pişman olup*” (KB 5631).

açıt- fiilinin anlamları:

A1: yüzünü ekşitmek

iligke bağa kördi yaşru közin

kaşı közi tügmiş *açıtmış* yüzün

“Göz ucuyla gizlice hükümdara baktı;

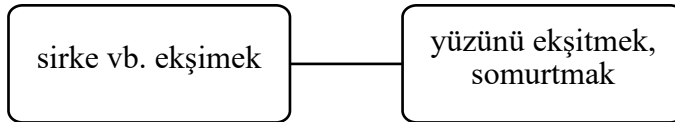
O kaşını çatmış ve yüzünü *buruşturmuş*” (KB 770).

Türevleri: *açığ* ‘ağrı, üzüntü’, *açığlıg*, *açın-* “bakmak, bakımını üstlenmek” (OTWF 179, 181, 584, 760)

Değerlendirme:

A1: *açı-* fiili A3’te ekşimek anlamında tespit edilmiştir. *açıt-* fiili ise A1’de ‘yüzünü ekşitmek’ anlamında kullanılmıştır. *açı-* fiili somut anlamda bir yiyeceğin tadının bozulması yani ekşimesi anlamındayken, *açıt-* fiili ise ‘bir kimsenin somurtması, gülmemesi’ anlamında kullanılmıştır. Burada benzetme yoluyla somuttan soyuta bir geçiş söz konusudur. Buradan hareketle *açı-* fiilinin ‘sirke vb. ekşimek’ anlamı metaforlaşarak ‘yüz vb. ekşitmek, somurtmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda -(X)t- eki ise somuttan soyuta geçişte, metaforlaşarak özel bir anlam kazanmasında ve fiili sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam kazandırmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *açı-* fiili A3’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *açıt-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

110. ağıt- (I) ‘kaçırtmak, kaçınmak, çıkarmak’ (EDT 80, OTWF 760)

ağ-(X)t- < ağ- ‘yukarı çıkmak, yükselmek, tırmanmak’ (EDPT 76, 77)

ağ- fiilinin anlamları:

A1: tırmanmak

yışka *ağdı*

“Dağa *tırmandı*” (BK D 37).

A2: (dağ, tepe vb.) çıkmak

yaylağ tağıma *ağıpan* yaylayur turur men
“Yazlık dağıma *çıkarak* yazı geçiririm” (IB 62).

A3: su vb. yükselmek

ağıp kelir soğık suw
“*Yükselip* gelir soğuk su” (TT I 104).

A4: günah işlemek

tarazuk *ağsar* kılınçı aytığ bolur
“Terazi yükselirse, yaptıklarından dolayı sorguya çekilir” (ETŞ 6).

A5: bir mevkiye yükselmek

atam kıldı erdi kör edgü du’a
du’a birle tegdim bu yirke *ağa*

“Babam bana hayırdıua etmişti;
Ben o duayla *yükselerek* o mevkiye ulaştım” (KB 1803).

A6: uzaklaşmak

uwut bolup töpü *ağdı*
“Sonunda utanarak tepeyi aşıp *defoldu*” (DLT 135).

ağıt- fiilinin anlamları:

A1: kaçtırtmak

oza kelmiş süsin kül t(e)g(i)n *ağıt(ı)p*
“Kurtulup gelen orduyu Kül Tegin *kaçtırtıp*” (KT K 7).

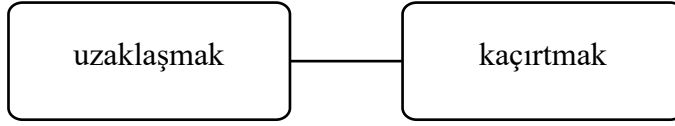
ol anı tağka *ağıttı*

“O onu dağa *çıkarttı*” (DLT 102).

Değerlendirme: *ağ-* fiilinin bir anlamı DLT’deki bağlamdan hareketle ‘uzaklaşmak’tır. *ağıt-* fiili ise bağlamda ‘kaçtırtmak’ anlamında kullanılmıştır. *uzaklaşmak* fiili ‘bir yerden ayrılmak, uzağa gitmek’ anlamındadır. *kaçtırtmak* eylemi ise bir kimseyi isteği dışında bir yeden alıp başka bir yere götürmektir. Buradan hareketle her iki fiilin hareket noktasında ‘gitmek’ eylemi ortaktır. Bu bağlamda *ağ-* fiilinin ‘uzaklaşmak’ anlamı -(X)t- eki alarak ‘kaçtırtmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek çatı işlevini de yerine getirerek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak *ağ-* fiili A6’da *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *ağıt-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Bu

bağlamda her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ağıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir

Türevleri: *ağış* ‘yükselme, yokuş’, *ağış-* ‘birlikte tırmanmak’, *ağtın-* ‘yükselmek, yukarı çıkmak’, *ağtur-* ‘yükseltmek, yukarı çıkartmak, üzerine koymak’ (EDPT 81, 82, 96; UWNEU 31)

111. *ağrit-* ‘bir kişi için endişelenmek, üzülmek, acındırmak, merhamet etmek” (UWNEU 26)

ağrın- < *ağrı-(X)n-* ‘ağrılamak, ağrılı olmak’ (UWNEU 25)

***ağrı-* fiilinin anlamları:**

A1: ‘(baş, ayak vb.) ağrılamak, ağrılı olmak

süsküni arkası tuduşur yanı adakı *ağrıyur* ağısı kırıyur

“Sırtına ve omuzlarına kramplar girecek, yanları ve ayakları *ağrıyacak*, ağzı kuruyacak” (TT VII 25 4, 5).

tolp et’özi çimileşdi yirne sançmış osuğluğ tikdi sançdı *ağrıdı*

“Bütün vücudu uyuştı, iğne batmış gibi acıdı, *ağrıdı*” (AY632/19-21).

anıñ başı *ağrıdı*

“Onun başı *ağrıdı*” (DLT 122).

***ağrit-* fiilinin anlamları:**

A1: üzmek, incitmek

bo beş türlüğ tınl(ı)ğ(ı)ğ tural(ı)ğ(ı)ğ uluğka kiçigkâ t(ä)gi, nâçâ kırkı(ı)m(ı)z ürkit(ı)m(ı)z ârsâr nâçâ urt(u)muz yüntümüz ârsâr, nâçâ açıtım(ı)z *ağritim(ı)z êrser*

“Bu beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne ne kadar korkutup ürktüp ne kadar vurup aşağıladıysak ne kadar üzüp *incittiysek...*” (HUAŞT A 123-128).

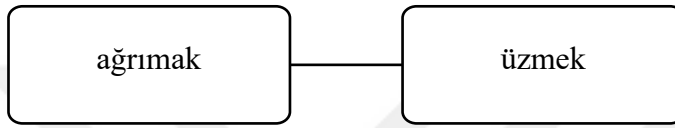
Değerlendirme:

A1: *ağrı-* bağlamlarda ‘(baş, sırt vb.) ağrılamak’ anlamlarıyla kullanılmıştır. *ağrit-* fiilinin A1’deki anlamı ise ‘bir kimseyi üzmek, incitmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bu anlamın soyutlaşmasıyla duygular üzerinden hissedilen ‘bir kimseyi üzmek’ anlamı ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle *ağrın-* muhtemelen ‘bir kimseye acı vermek’ anlam alanı üzerinden ‘bir kimseyi üzmek’ anlamlarına bürünmüştür. Bir kimseye fiziksel bir acı verildiğinde kişi söz konusu acıdan dolayı üzülmüş ve acı çeker. Bu çerçevede -t- çatı eki anlam alanının genişlemesi, anlamın pekiştirilmesi işlevlerini

üstlenmiş ve fiile yeni sözlüksel değer katmış olmalıdır. Ortaya çıkan “bir kimseyi üzme” anlamında içten kaynaklanan ve bir insana yönelen bir eylem söz konusudur. Bu durum ise -t- çatı ekinin ortak nitelikleri arasındadır. Bütün bunlardan hareketle -t- eki türetimlik işlevi görerek söz konusu çatı ekinin niteliklerinden birini de alarak fiile yeni bir sözlüksel anlam katar.

Zorunlu istem olarak *ağrı-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *ağrı-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde bir özne ve nesne olarak *faidalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ağrı-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

112. akıt- “(su vb.) akıtmak, akın ettirmek’ (EDPT 81)

ak-(X)t- < ak- ‘(su vb.) akmak’ (EDPT 77)

ak- fiilinin anlamları:

A1: (sıvı vb.) akmak

tolp etüzümüzün kan yiring söl *akar* barınur

“Bütün vücudumuzdan kan, irin özü *akar*, boşanır.” (Maitr: 61 8-10).

kan akıp ünti

“Kan akıp çıktı” (U II 27 22).

A2: ‘(ordu, insan topluluğu için) akmak, akar gibi gelmek’

yağı *akdı*

“Düşman birlikleri *geldi*” (DLT 87).

akıt- fiilinin anlamları:

A1: göndermek

köl tegin ewig başlayu *akıtdımız*

“Köl Tegin’i, karargâhın başında durması için *gönderdik*” (KT K7).

beg akınçı *akıttı*

“Bey, düşman üzerine bir birlik *gönderdi*” (DLT 103).

A2: ilerlemek

ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün *akıtdımız*

“İrtiş Irmağı’nın geçilemeyecek yerlerini geçtik, gece boyunca *ilerledik*” (T 35).

A3: dağıtmak

akıtsa akı er budunka tavar

aka yıǵlu tirlür añar hâlk avar

“Cömert insan hâlka malını *akıtırsa*,

Hâlk da koşarak onun etrafında toplanır” (KB 6107).

A4: gözyaşı dökmek

yazuqların ökünü yaşların akıtu krmşuhn qolu manastar hirz kıltılar

“Günahları için pişman olup, ağlayarak (gözyaşı dökerek) af diledi” (Pothi 373, 374).

yava kıldım isiz tiriglik avınçın

ökünç birle közde qanın yaş *akıttım*

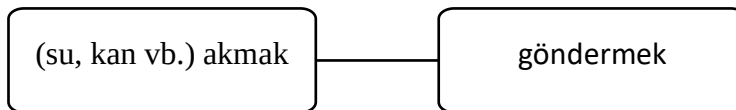
“Yazık, hayan boş yere israf ettim;

Pişmanlıkla gözden (gözde) kanla yaş *akıttım*” (KB 6533).

Değerlendirme:

A1: *ak-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *akıt-* fiili ise A1’de ‘göndermek’ anlamında tespit edilmiştir. Bağlamdan hareketle *akmak* eylemi sıvı maddelerin bir yerden bir yere akması olarak açıklanabilir. *akıt-* fiilinde *göndermek* eylemi ‘bir şeyi bir yere doğru yola çıkarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak’ anlamlarında tanımlanır. Buradan hareketle her iki fiilin çıkış noktası ‘bir yerden bir yere gitmek’tir ve hareket yönü aynıdır. Bu bağlamda *ak-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ anlamından -(X)t- eki alarak ‘göndermek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *ak-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *akıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

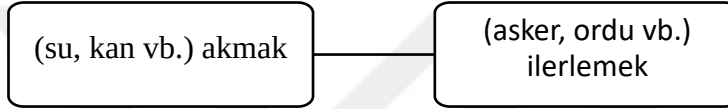
Zorunlu istem olarak *ak-* fiili A1’de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. *akıt-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *akıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *ak-* fiili ‘su, kan vb. akmak’ temel anlamına sahiptir. *akıt-* fiili ise A2’de ‘ilerlemek’ anlamında tespit edilmiştir. *akmak* ve *ilerlemek* eylemlerinin içinde ‘bir yerden bir yere

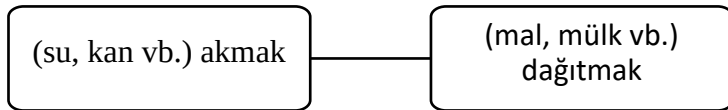
gitmek' söz konusudur. *akmak* eylemi nesnelere özgüyken, ilerlemek eylemi canlılara özgüdür. Bu bağlamda *aķ-* fiili *-(X)t-* eki alarak 'ilerlemek' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Öte yandan *aķ-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *akıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *aķ-* fiili A1'de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. *akıt-* fiili ise A2'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *hedef* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)t-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *akıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *aķ-* fiili 'su, kan vb. akmak' temel anlamına sahiptir. *akıt-* fiili ise A2'de 'mal mülk vb. dağıtmak' anlamında tespit edilmiştir. *akmak* eyleminin içinde 'bolluk, bereketlik' söz konusudur. Fazla olan şey akar, taşar. Bu bağlamda hemen yukarıdaki bağlamdan hareketle cömert bir insanın malını dağıtması gerektiği vurgulanıyor. Keza bir sıvının akması sonrasında yayılması da söz konusudur. Yani sıvının yayılmasından hareketle malların insanlara yayılmasından söz etmek mümkündür. O hâlde *aķ-* fiili *-(X)t-* eki alarak 'mal, mülk vb. dağıtmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile yeni bir anlam yüklemiş ve türetimlik işlevi görmüş olabilir. Ayrıca *aķ-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade ederken, *akıt-* fiili merkezden dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *aķ-* fiili A1'de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. *akıt-* fiili ise A3'de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)t-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *akıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A4: *aķ-* fiili 'su, kan vb. akmak' temel anlamına sahiptir. *akıt-* fiili ise A4'de 'ağlamak' anlamında tespit edilmiştir. *ağlamak* eyleminde göz yaşının *akma* yoluyla

dökülmesi söz konusudur. Buradan hareketle *ağ-* fiili -(X)t- eki alarak ‘ağlamak’ şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu anlam gelişmesinde -(X)t- eki fiilde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Zorunlu istem olarak *ağ-* fiili A1’de *kaynak* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. *ağıt-* fiili ise A4’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ağıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *akış* ‘akış, akma’, *akıgılgı* ‘geçici, kaygısız’, *akıgısız* ‘devamlı, kaygılı’, *akım* ‘akış, akma’, *akın* ‘akarsu’, *akınçı* ‘baskıncı’, *akındı* ‘akan’, *aktur-* ‘dökülmek, aktırmak’ (EDPT 82, 83, 87, 88) *akılış-* ‘birlikte akmak’ (OTWF 553), *akıl-* ‘dışarı akmak, yukarı fışkırmak, yayılmak, (Samsara’da) dolaşmak’, *akıltur-* ‘yaymak, herkese duyurmak(?)’ (UWNEU 33, 34)

113. egirt- ‘etrafını sarmak veya çevrelemek (kendi kendine)’ (OTWF 769)

egir- / *enir-* ‘eğirmek, (ip) eğirmek; etrafını sarmak, kuşatmak’ (UWNEU 131)

egir- / enir- fiilinin anlamları:

A1: etrafını sarmak, (şeytan vb.) kuşatmak

yek içgek *egirür*

“Şeytan sizi *kuşatıyor*” (TT I 38).

tokuz erig egire tokıdı

“Dokuz askeri, *etrafını sararak* mahvetti” (KT K6).

beg kend *egirdi*

“Bey şehri *kuşattı*” (DLT 91).

A2: (ip vb.) eğirmek

yürün kümüş yip *enirer*

“Yürüyün gümüş ip *eğirin*” (İPKP XXXX 2).

urağut yip *egirdi*

“Kadın ip *eğirdi*” (DLT 91)

egirt- fiilinin anlamları:

A1: etkilenmek

birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı a(nçulayu) y(ä)mä ağır ig ağığ üzä *egirtip* ol ig [-intin] ağığ-ıntın [öñäd]gäli kūsäsär

“Soyluların oğulları veya soyluların kızları şimdi ciddi bir hastalıktan *etkilendiyse* ve bu hastalıktan kurtulmak istiyorlarsa” (BT XXIII G 208-214).

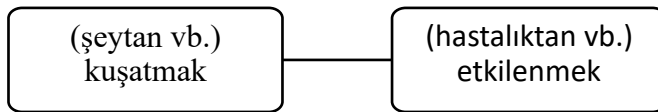
A2: acı, kedere boğmak

ülgüsüz xolusuz busuş qadğularqa *egirtip* ertñü emgenürler erser “kısmetsiz vakitsiz kederlere *boğdurup*, çok acı çekerlerse” (AY 117 16-18).

Değerlendirme:

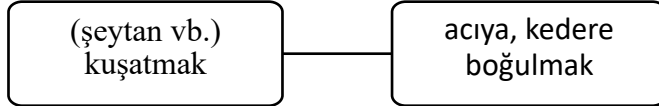
A1: *egir-* fiili ‘etrafını sarmak, kuşatmak ve (ip vb.) eğirmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *egirt-* fiili ise A1’de ‘hastalık vb. etkilenmek’ anlamında kullanılmıştır. *egir-* fiilinin ‘kuşatmak’ anlamında bir kimseyi veya kimseleri etkisi altına almak söz konusudur. *egirt-* fiilinin anlamında da bağlamdan hareketle hastalığın kişiyi etkisi altına almasından söz etmek mümkündür. Bu bağlamda *egir-* fiili -t- eki alarak ‘şeytan vb. kuşatmak’ anlam alanı üzerinden ‘hastalıktan etkilenmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *egir-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *egirt-* fiili ise A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *sebep* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *egirt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *egir-* fiili ‘etrafını sarmak, kuşatmak ve (ip vb.) eğirmek’ anlamlarında tespit edilmiştir. *egirt-* fiili ise A2’de ‘acıya boğulmak, çok üzülmek’ anlamında kullanılmıştır. *egir-* fiilinin ‘kuşatmak’ anlamında bir kimseyi tamamen kuşatma etkisi altına alma söz konusudur. *egirt-* fiilinin ‘kedere boğulmak’ anlamında da acının, kederin kişiyi kuşatmasından söz etmek mümkündür. Her iki fiilin anlamında da metaforik olarak kişiyi kuşatma ortaktır. Bu bağlamda *egir-* fiili -t- eki alarak ‘şeytan vb. kuşatmak’ anlam alanı üzerinden ‘acıya, kedere boğulmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek fiilin içten dışa doğru hareketini ifade etmede etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *egir-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *egirt-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *egirt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *egdü* ‘eğri bıçak’, *egil-* ‘bükülmek, eğilmek’, *egri* ‘eğri’, *egrig* ‘bükülmüş, kuşatma’, *egril-* ‘bükülmek’, *egim* ‘kat, kıvrım’ (OTWF 186, 294, 332, 340, 358), *egrik-* ‘sıkıştırılmış olmak’, *ejil-* ‘öne doğru eğilerek selam vermek, eğilmek’, *ejiş-* ‘eğilmek, aşağıya doğru bükülmek’, *ejittür-* ‘önünde eğilerek selam verdirmek’ (UWNEU 131, 132, 144, 146)

114. *ért-* ‘geçmek’ (EDPT 202)

ér-t- < *ér-* ‘olmak, varmak, ulaşmak’ (EDPT 194)

***ér-* fiilinin anlamları:**

temir kapığka tegi *értimiz*

“Demir Kapıya kadar *ulaştık*” (T II G 1).

ögrünçülüğün *érelim*

“Sevinçli *olalım*” (ETŞ 2).

***ért-* fiilinin anlamları:**

A1: devam etmek

ölüt ölmek *karmapatığ uzatı értser*

“Eğer bu öldürme günahını işlemeye uzun süre *devam ederse*” (TT VIII A 15).

munçada berü teñri oğulı mıtri burkan kelgey tipen küdügli *ertinizler*

“O zamandan beri Tanrı oğlu Mithra Burkan gelecek diyerek *devam ediyordunuz*” (M II 5-6).

A2: yerine getirmek

kunçuylarınıñ ağruş törüsün *értgeli* törü umadım

“Kadınların acı veren yasasını *yerine getirmek* için yaratılmadım” (TT X 500).

A3: üstün gelmek, daha iyi olmak

üdin teki atlıg han tuşundaķı vantsai atlıg kedte *értmiş*

“... zamandaki adlı han çevresindeki vatsai (han zamanındaki bir edibin adı) adlı alimden *üstün gelir*” (HT VIII 1051-1053).

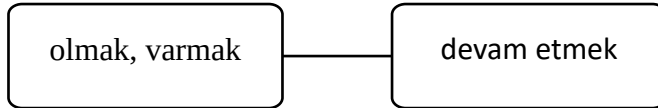
bo pi taşdaki savlarığ ukıtdağı biltürdeşiler neğ *értmez*

“Bu yazıt taşlarındaki sözleri tebliğ eden kimselerden hiçbir şey *üstün olamaz*” (HT VIII 1520, 1521).

Değerlendirme:

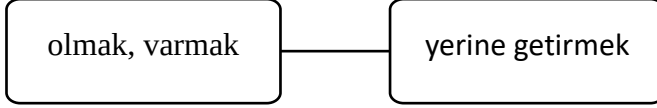
A1: *ér-* fiili ‘olmak, varmak, ulaşmak’ gibi temel anlamlara sahiptir. *ér-* fiilinin ‘olmak’ anlamında ‘süregelmek, olmaya devam etmek’ gibi anlamlar yattığından *ért-* fiilinin ‘devam etmek’ anlamıyla yakından ilgilidir. Örneğin bir bitkinin olgunlaşması için bir süreç olması gereklidir. Yani *olmak* eyleminde bir süreç söz konusudur. Bu bağlamda *ér-* fiili -t- eki alarak ‘devam etmek’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ér-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *ért-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ért-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

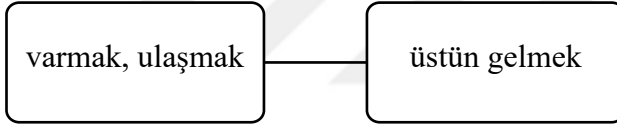

A2: *ér-* fiili ‘olmak, varmak, ulaşmak’ gibi temel anlamlara sahiptir. *ért-* fiili A2’de ‘yerine getirmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir amaca ulaşıldığında işlem tamamlanır ve görev yerine getirilmiş olur. Bu bağlamda *ér-* fiili ‘ulaşmak’ anlamından -(X)t- eki alarak ‘yerine getirmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ér-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ért-* fiili A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *ért-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *ér-* fiili ‘ulaşmak, geçmek’ temel anlamına sahiptir. *ért-* fiili ise A3’de ‘üstün gelmek’ ve ‘birini geçmek’ anlamındadır. Yani somut bir eylemden soyut bir eyleme dönüşmüştür. Kök fiil olan *ér-* ile çatı ekli fiil olan *ért-* arasındaki anlam bağlantısı şu şekilde açıklanabilir: *ér-* “bir yerden bir yere gitmek, ulaşmak” anlamından -t- türetimlik ekiyle yapılan eylemin sonucunda bir kimse ya da bir yerde başlayan hareket başkasına yönelerek metafor anlam kazanmıştır. -t- türetimlik eki de merkezde, içte başlayan bir eylemi belirli bir kaynağa ya da dışa doğru yöneltme işlevini yerine getirerek hareketin sonucunda yöneldiği kaynağın üzerinde etkili olması muhtemeldir. Zorunlu istem olarak *ér-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ért-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi *ért-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *érgü* ‘ev, mesken’, *érgür-* ‘ulaştırmak, vardırmak’, *érig* ‘varılan yer, varlık’, *érinç* ‘büyük ihtimalle’, *ériş-* ‘birlikte varmak’, *értür-* ‘ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek’, *értiş-* ‘geçişmek’ (EDPT 210, 223, 227, 234, 239)

115. kalıt- ‘bıraktırmak, sıçratmak’ (OTWF 773)

kalı-t- < *kalı-* “(havada) yükselmek, sıçramak” (EDPT 617)

kalı- fiilinin anlamları:

A1: (kuş vb.) uçmak, havalanmak

kuğu kuş kanatına urup anın *kalıyu* barıpan ögiğe *kañıña* tegürmiş

“Kuğu kuşu kanatlarına vurup onunla *uçmuş* ve anasına babasına ulaştırmış” (IB 35).

A2: zıplamak

at *kalıdı*

“At *zıpladı* ve *taşkınlık yaptı*” (DLT 464).

kalıt- fiilinin anlamları:

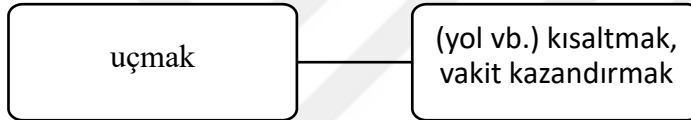
A1: (yol vb.) kısaltmak

ak termel kège uğur *kalıtdım*

“Ak Termel ırmağını geçerek vakit *kazandırdım*” (T1 K 1).

Değerlendirme: *kalı-* fiili ‘(kuş vb.) uçmak, (at vb.) taşkınlık yapmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *kalıt-* fiili ise bağlamda ‘(yol vb.) kısaltmak, vakit kazandırmak’ anlamında kullanılmıştır. TDK’daki tanımlardan hareketle *uçmak* fiilinin bir anlamı da ‘çok hızlı gitmek’ demektir (TDK). Keza *uçma* eyleminin sonucunda yol daha kısa hâle gelir ve varılacak olan noktaya daha çabuk varılır. Bu bağlamda *kalı-* fiili ‘uçmak’ anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘(yol vb.) kısaltmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olmalıdır. Zorunlu istem olarak *kalı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir. *kalıt-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kalıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kalık* ‘hava, gökyüzü’ (EDPT 620), *kalış-* ‘birlikte sıçramak ve atlamak’, *kaltur-* ‘kaldırmak, yükseltmek’ (OTWF 558, 804)

116. *kamıt-* “(vücudun belli bir bölümünü) kımıldattırmak” (EDPT 626)

kam-(ı)t- < *kam-* “devirmek, yere düşmek” (OTWF 661)

***kam-* fiilinin anlamları:**

A1: (ok vb.) fırlatmak, atmak

anta ok yerde *kamdı*

“Orada oku yere *fırlattı*” (U II 27 25).

A2: dövmek

ol anı *kamdı*

“O onu öldüresiye *dövdü*” (DLT 241).

***kamıt-* fiilinin anlamları:**

A1: bükülmek

evler belgürtir... amarı emitmiş *kamıtmış*

“evler zuhûr ettirir... bazıları *eğilmiş, bükülmüş*” (Maitr 101: 35).

A1: *kam-* fiili ‘fırlatmak, atmak’ temel anlama sahiptir. *kamıt-* A1’de ‘bükülmek’ anlamında tespit edilmiştir. *kamıl-* fiilinin belirttiği eyleminin sonucunda atılan şey

yere düşer ve devrilir. Devrilme sonucunda eğilme, bükülme gibi durumlar meydana gelir. Bu bağlamda *kam-* fiili *-(X)t-* eki alarak ‘(ev vb.) bükülmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmıştır.

Zorunlu istem olarak *kam-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme ekli durum ekli tamlayıcısı alabilir. *kamıl-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *konu* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak etkilenen anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-(X)t-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *kamıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *kamıl-* ‘yere yıkılmak, düşmek’, *kamgak* ‘yere fırlatılmış şeyler’ (EDPT 627, 628)

117. *karart-* ‘karartmak’ (OTWF 774)

karar-t- < *karar-* ‘kararmak’ (EDPT 663)

***karar-* fiilinin anlamları:**

A1: kararmak

buluğ yınak barça bütürü *karartı*

“Her taraf tamamen *karardı*” (AY 617 8).

tün *karardı*

“Gece *karardı*” (DLT 253).

A2: (ağız, dil vb.) morarmak

tili agızı yme *kararıp* burnu övişip kötütser

“Dili (ve) ağızı *kararıp* burnu düşüp kalsa” (AY 595 15).

***karart-* fiilinin anlamları:**

A1: değersizleştirmek

bu nomnı kaç şlokkyä tözün maytrı bidimişine *karartmış* sen

“Bu kanunu bazı asil Maytri dizeleri yazarak kitabımı *değersiz hâle getirdin*” (BT III 45-47).

Değerlendirme: *karar-* fiili ‘(hava, ışık vb.) kararmak’ temel anlamına sahiptir.

karart- fiili ise bağlamda ‘değersizleştirmek’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki

anlamda da canlı, aktif olan bir durumun sönmesi, niteliğini kaybetmesi söz konusudur. Bu bağlamda *karar-* ‘hava, ışık, ateş vb. kararmak’ somut anlamından, -t- eki alıp metaforlaşarak ‘değeriz hâle gelmek’ anlamını kazanmıştır. Buradan hareketle söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Zorunlu istem olarak *karar-* fiili A1’de *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *karart-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *karart-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

‘(hava, ışık vb.)
kararmak’

‘değersiz hâle gelmek’

Türevleri: *kararış* ‘karanlık’ (EUTS 168)

118. küret- ‘tahrik etmek’ (OTWF 779)

küre-t- < küre- ‘kaçmak, uzaklara gitmek’ (EDPT 737)

küre- fiilinin anlamları:

A1: kaçmak

şul *küredi*

“Köle korkusuzca *kaçtı*” (DLT 462).

şalı öz *kürese* uçuzluk anuğ

uçuzluk kıyınka kimin tākati

“Eğer ondan *kaçarsan* ucuzluk (zillet) hazırdır;

Ucuzluğun cezasına kim dayanabilir.” (KB 5240).

şaña yazdı sindi *küredi* özüm

bu kün sığnu keldim şaña yalvara

“Sana karşı günaha girdim, senden *kaçtım*;

Bugün yine yalvararak yine sana sığınıyorum” (KB 6639).

küret- fiilinin anlamları:

A1: aldatmak

olok kişi işilerin *küretip* yazınsar

“O kişi kadınlarını *aldatıp* günah işlese” (Maitr 80: 4).

A2: azıtmak

bayat tapğı kaldı kişi tapğı kıldım

ajun tegre yügrü özümni *kürettim*

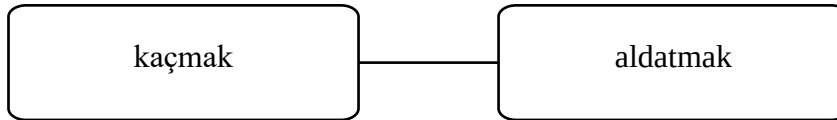
“İnsanlara hizmet ettim, Tanrı ibadeti kaldı;

Dünya etrafında koşarak yolumu *azıttım*” (KB 6541).

Değerlendirme:

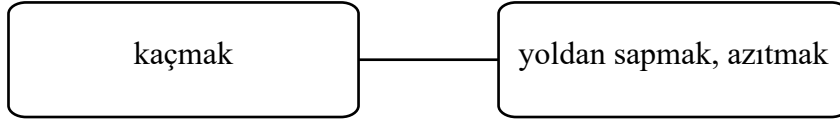
A1: *küre-* fiili ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ temel anlamına sahiptir. *küret-* fiili bağlamlarda ‘aldatmak, azıtmak’ gibi anlamlarda tespit edilmiştir. Berbercan, ““Kür” Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler’ adlı makalesinde *kaçmak* eylemini *hile yapmak* eylemine şu şekilde bağlar: “Kaçmanın fâili olmanız için öncelikle kaçacağınız yerden, kişiden vs. kurtulmanız gerekir. Bu kurtuluşa hazırlanmak ve var olan baskı sistemini kırmak için kuralları bozmaya, hileye gereksinim duyarsınız” (Berbercan, 177). Söz konusu araştırmacının da bahsettiği gibi *kaçma* eyleminin temelinde var olan baskı ve kurallara karşı çıkma durumu yatar. Yani *kaçma* eylemi gerçekleştirilirken hileye başvurulur ve bulunulan ortam veya kişi terkedilir. Bu bağlamda A1’deki örnekte de kişinin bir hileye başvurup eşini aldatması söz konusudur. Özetlemek gerekirse *küre-* fiili ‘kaçmak’ anlamından *hileye başvurma* anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘aldatmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünü içten dışa doğru ifade etmede etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *küre-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *küret-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *küret-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *küre-* fiili ‘kaçmak, kendini bağımsız bırakmak’ temel anlamına sahiptir. *küret-* fiili bağlamlarda ‘aldatmak, azıtmak’ gibi anlamlarda tespit edilmiştir. Kaçma eylemini gerçekleştiren kimse var olan disipline, düzene karşı çıkar ve yanlış yola sapabilir. Keza “Sürüden ayrılanı kurt kapar” atasözü buna güzel bir örnek teşkil eder. Buradan hareketle *küre-* ‘kaçmak’ fiili -t- eki alıp metaforlaşarak ‘yoldan çıkmak, azıtmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *küre-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *küret-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *küret-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *küreg* ‘kaçak’, *küret-* ‘kaçırtmak’ (EDPT 739, 741), *küreş-* ‘kavga etmek, mücadele etmek, güreşmek’ (OTWF 563)

119. oğşat- ‘karşılaştırmak’ (OTWF 780)

oğşa-t- < oğşa- ‘benzemek’ (DTS 364)

oğşa- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçünç yaruğ kün teñrike oğşayur yöleşür

“Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*” (M III 18 7).

teñrim sizin yüzünüz tolun ayka oğşatı erür

“Tanrım sizin yüzünüz dolunaya *benzer*” (AY 450 4-5).

A2: okşamak, sevmek

k(a)ltı ögi kañı k(e)ntü oğlın kızın oğşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi birserler “sanki anne baba kendi oğlunu (ve) kızını seviyormuş gibi ne gerekiyorsa eksiksiz olarak verseler...” (AY407 21-23).

oğşat- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak

neñ idi olarnı ülgü teñ yöleşürüg üze ülgülegeli teñlegeli oğşatgalı bultuğmaz

“Hiçbir şey onlarla ölçü (ve) örnek bakımından asla ölçülemez, karşılaştırılmaz” (375 3).

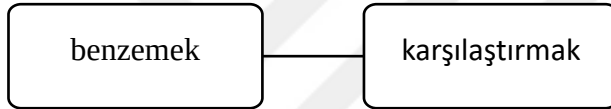
ne üçün oğşatgalı bultuğmaz tip tiser avantlartın tıtağlartın toğmış b(e)lgürmiş ermez üçün oğşatgalı bultuğmaz (AY 375 3-5).

“Niçin *karşılaştırılmaz* diye sorsalar, çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelmediği için *karşılaştırılmaz*”

yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü kılcıncıg oğşatsar *yöleştürser* ming ülüşinte birine yme yitmez “yine bu sebeple iyi amelleri *karşılaştırsa* bin parçadan birine bile yetmez” (AY 156 8-12).

Değerlendirme: *oğşa-* fiili ‘benzemek, okşamak’ temel anlamına sahiptir. *oğşat-* fiili ise ‘karşılaştırmak’ anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK’da “iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak” olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Bu bağlamda *oğşat-* fiilinin ‘benzemek’ anlamı -t- ekini alarak ‘karşılaştırmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *oğşa-* fiili A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *oğşat-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *oğşağ* ‘andırma’, *oğşaş-* ‘benzeşmek’, *oğşatguluksuz* ‘karşılaştırılmaz’, *oğşatıg* ‘suret, benzerlik’, *oğşatıgsız* ‘emsalsizce’ (OTWF 197, 355, 563), *okşatı* ‘benzer’ (DTS 370)

120. örlet- ‘büyütmek, yükseltmek, rahatsız etmek’ (EDPT 230)

örle-t- < örle- ‘yükselmek’ (EDPT 230)

örle- fiilinin anlamları:

A1: yükselmek

öndün *örlep* ağıp yoklayu körüşü turur

“doğudan *yükselip* ortaya çıkar” (DKPAM 10-11).

künilig boz burkıra bulıdları *örleyü*

“kıskançlık bulutları *yükselip*” (U III 159, 160).

yaşık *örledi* yirde kıptı toğı

yağa keldi aşnu tokuz al tuğı

“Güneş *yükseldi*, yerden toz kalktı;

dokuz al tuğı yaklaşmağa başladı.” (KB 4893).

A2: çıkmak

uluğ küt ornanmış odra uğuş udayağırı tağ töpüsunte y[o]karu *örleyü* kelip

“Ulu kut, yerleştiği Odra ülkesindeki Udayagiri dağının tepesinden yukarı çıkıp gelir”
(DKPAM 13-15)

örlet- fiilinin anlamları:

A1: sinirlendirmek

altı yol içindeki ög kaç ka kadaş bolmış tınl(1)ğlarığ örletdim emgetdim

“bu altı yol içindeki anne-baba ve akraba olmuş canlıları sinirlendirdim, (onlara) acı çektirdim (AY 135 17).

ezük yalğan savın tınlığlarığ *örletgüçi* erserler

“yalan yanlış sözlerle canlıları *kızdırsalar*” (Maitr: 82 29-30).

A2: rahatsız etmek

ögin köñülin azıtıp *örletür* erti tınlığlarığ

“Canlıların akıl ve düşüncelerini karıştırıp, rahatsız etti” (TT III 34).

bu muntağ nızvanılar turşaru amru *örletser*

“Böyle ihtiraslar onu sürekli *rahatsız ederse*” (TT VI 74).

köñüllerin qarınların irintürtüm burçınturtum *örletdim* emgetdim erser (AY 136 11).

“Gönüllerini kırıp incittim, *rahatsız edip* üzdüm ise”

A3: eziyet etmek, işkence etmek

ters tetrü şmnu *örledmiş* erser (TT VII 40 38).

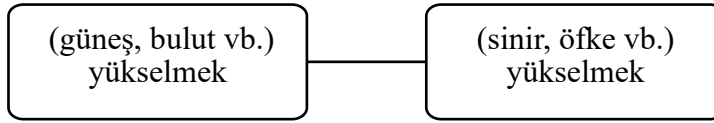
“Doğru yoldan çıkaran şeytanlar *eziyet edecekler*” (TT VII 40 38).

Değerlendirme:

A1: *örle-* fiili “(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak’ gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise ‘öfkelenmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelenildiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bu nedenle *yükselmek* eylemi yapı gereği bünyesinde ‘öfke yükselmesi, şiddetlenme’ gibi mecazî olgular taşır. O hâlde ‘güneş, bulut vb. yükselmesi’ anlam alanı üzerinden ‘sinir, öfke vb. yükselmesi’ anlam alanına gelişmiş ve metaforlaşma sürecine girmiş olmalıdır. Bu bağlamda -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir. Ayrıca söz konusu ek, *örle-* fiilinde merkezden dışa doğru olan hareketin yönünün, *örlet-* fiilinde içten dışa doğru değişmesinde işlev sahibi olduğu düşüncesindeyiz.

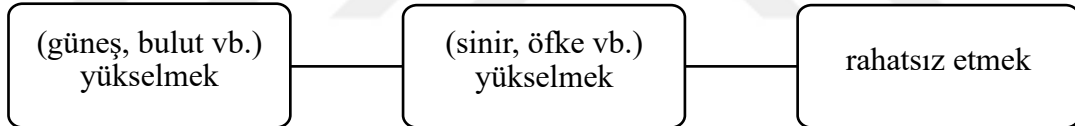
Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1’de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *örlet-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin

anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

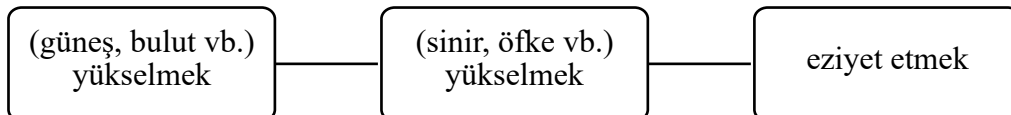
A2: *örle-* fiili “(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak’ gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise erken dönemden itibaren “rahatsız etmek” anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelenildiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bütün bunların sonucunda karşısındaki kimseyi rahatsız eder. Bu bağlamda ‘güneş, bulut vb. yükselmek’ anlamından hareketle ‘sinir, öfke vb. yükselmek’ anlam alanı üzerinden ‘rahatsız etmek’ anlamını kazanmış ve -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine tesir etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1’de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *örlet-* fiili ise A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A3: *örle-* fiili “(güneş, bulut vb.) yükselmek, (yukarı vb.) çıkmak’ gibi anlamlara sahiptir. *örlet-* fiili ise ‘eziyet etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir insan öfkelenildiğinde karşısındaki insana yüksek sesle bağırır, kızar ve hakaret edebilir. Bütün bunların sonucunda kişi eziyet çeker. Bu bağlamda ‘güneş, bulut vb. yükselmek’ anlamından hareketle ‘sinir, öfke vb. yükselmek’ anlam alanı üzerinden ‘eziyet etmek’ anlamını kazanmış olmalıdır. Öte yandan -t- eki fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *örle-* fiili A1’de *güç* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *örlet-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve derin yapıda *etkilenen* anlamsal rolünde bir nesne olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *örlen-* ‘yükselmek, tırmanmak’, *örletiş-* ‘karşılıklı olarak birbirini rahatsız etmek’ (EDPT 230, 231)

121. sat- ‘satmak’ (EDPT 798)

sa-t- < sa- ‘saymak’ (OTWF 611)

sa- fiilinin anlamları:

A1: saymak

er konıĝ sadı

“O adam koyun saydı” (DLT).

añar ağdım emdi birer bağnaça

başına tegi bağna *sadım* neçe

“Bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıktım;

Sonuna kadar çok basamak *saydım*” (KB 1001).

A2: saymak

iki türlüĝ ol kör bu isiz yime

ikigüni bir tip isizke *sama*

“Kötü insan da iki türlü olur;

Bunların ikisini de aynı derecede kötü *sayma*” (KB 875).

sat- fiilinin anlamları:

A1: satmak

etin kanın satar anın öz egidür

“Etini, kanını satıyor; kendisini (böylece) geçindiriyor.” (İKP III-5).

biz ilkide kişi etüzinte erken bor begni satguçı erdimiz

“Biz vaktiyle, insanlar aleminde (iken) şarap ve bira *satmıştık*” (Maitr: 110 26, 27).

uķuş ķadrini hem uķuşluĝ bilir

bilig *satsa* bilge biliglig alır

“Aklın kıymetini yine akıllı bilir,

Bilgenin *sattıĝı* bilgiyi de bilgili alır” (KB 470).

ķayu türlüĝ erdem añar *satsalar*

anı utsa ötrü ağır tutsalar

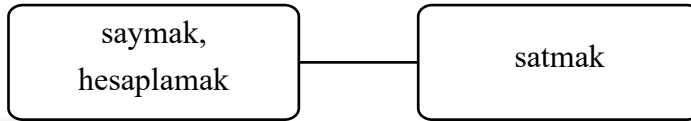
“Karşısına ne türlü erdemlerle *ķıkarlarsa çıksınlar*,

O rakiplerini yenmeli ve kendisini saydırmalı” (KB 2641).

Değerlendirme: *sa-* fiili ‘saymak, hesaplamak’ temel anlamına sahiptir. *sat-* fiili ise ‘bir şey satmak’ temel anlamına sahiptir. Bir ürünü alıcıya verirken bir değer (altın, para, hayvan vb.) biçilir. Bu değer hesaplanırken *sayma* eylemi gerçekleşir. Yani

sayılan miktar alıcıya verilir ve satış gerçekleştirilir. Bu bağlamda *sa-* fiili ‘saymak, hesaplamak’ anlamından *-t-* eki alarak ‘satmak’ anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün merkezden dışa doğru değişmesinde işlev sahibi olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *sa-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *sat-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *san-* ‘sayılmak, farz edilmek, tahmin edilmek’, *san* ‘sayı’, *sana-* ‘saymak’, *sanaguluksuz* ‘sayısız’, *sansız* ‘sayısız’, (OTWF 131, 306, 308, 369, 611), *sangar-* ‘saymak’, *sağ-* ‘saymak, farzetmek’, *sağın-* ‘düşünmek’ *sağınç* ‘düşünce, *sağınçlı* ‘düşünceli’, *sağınçsız* ‘endişesiz, düşüncesiz’, *sağınuk* ‘düşünceli’, kaygı’, *sağış* ‘hesap’, *sağışçı* ‘muhasibeci’, *sağışlı* ‘endişeli, hesaplı, düşünceli’, *sağışsız* ‘hesapsız, sayısız’, *sayu* ‘sayı, her biri’, *satıg* ‘satış’, *satıgcı* ‘satıcı’, *satıguç* ‘satıcı’, *satıl-* ‘satılmak’, *satın-* ‘satılmak’, *satış-* ‘birbirine satmak, ticaret yapmak’, *sattur-* ‘sattırmak’, *satur-* ‘saydırmak’, (EDPT 798, 801, 802, 803, 805, 812, 813, 814, 816, 817, 838), *sanı* ‘gibi’ (DLT 112)

122. **sasıt-** ‘berbat etmek’ (KB 4756)

sası-t- < *sası-* ‘kötü kokmak’ (EDPT 855)

sası- fiilinin anlamları:

A1: pis kokmak

etleri yinleri toğrulup yıdıp *sasıp*

“etleri derileri parçalanıp, *pis kokup*” (DKPAM 2099).

amarıları uzun turkaru kentü saçlarınta kömülüp içtin sığar kırt kavşayu yıdıyu *sasıyu* kelirler “Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı hâlde *pis kokular yayarak* gelirler.” (Maitr: 74 6-9).

sasıdı neç

“Nesne *kokuştı*” (DLT 462).

sasıt- fiilinin anlamları:

A1: berbat etmek

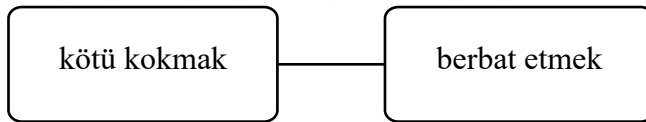
sevindi tidükte *sasitur* söker
yazıldı tidükte buşup kaş tüger

“O sevindi derken ortalığı *berbat eder*, söver;

“Yüzü güldü derken hiddetlenir, kaşlarını çatar” (KB 4756).

Değerlendirme: *sası-* fiili ‘kötü kokmak’ temel anlamına sahiptir. *sasıt-* fiili ise KB’de ‘berbat etmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir nesneden çıkan kötü koku yayılır ve ortalığın berbat olmasına yol açar. Keza bu berbat etmek eylemi için de geçerlidir. Bir kimse küfür, hakaret vb. davranışlar sarf ettiğinde ortamın havası bozulur ve berbat olur. Buradan hareketle *kötü kokmak* eyleminde somut anlamda ‘koku vb. yayılmak’ söz konusu iken, *berbat etmek* eyleminde soyut anlamda ‘kötü duruma getirmek, ortamın havasını bozmak’ söz konusudur. Bu bağlamda somut anlamda olan ‘pis kokmak’ eylemi, -t- eki alıp metaforlaşarak ‘berbat etmek’ anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu anlam gelişmesinde -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sası-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *sasıt-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *sasığ* ‘kötü kokma’ (EDPT 856)

123. tebret- / tepret- ‘kımıldatmak, sarırmak’ OTWF 788)

tebre-t- < tepre- ‘hareket etmek, kımıldamak’ (EDPT 443)

tepre- fiilinin anlamları:

A1: hareket etmek

tepreyü yoriyu umadı

“*Hareket edip yürüyemedi*” (İPKP XXXVII II).

A2: titremek

ne tyan tutmıştı ok yir suv altı türlü *tebreyyir* kamşayur

“Tyan tutar tutmaz dünya altı defa *titrer*” (Maitr: 52 5-8).

tepret- fiilinin anlamları:

A1: etkilemek

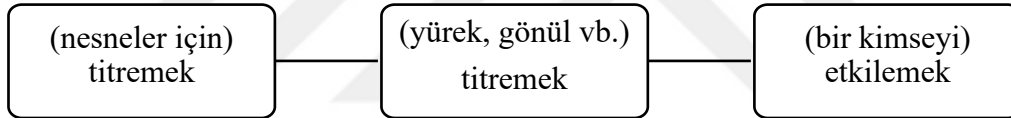
[yi]nçü tizigi teg körtle tişleri köñül[ümin] yürekimin ertingü *tepretdi* titretti

“inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü (ve) yüreğimi olağanüstü *etkiledi*” (DKPAM 3898).

yapığımız emiğimiz ör(tlüg yalınlığı) köñüllerin tebtür köñüllerin *tebtür*

“(vücut) yapılarımız, memelerimiz alevli gönüllerini *sarsar*” (Maitr 77: 9).

Değerlendirme: *tepre-* fiili ‘hareket etmek, titremek’ temel anlamına sahiptir. *tepret-* fiili ise bağlamda ‘(bir kimseyi) etkilemek’ anlamında tespit edilmiştir. *tepre-* fiilinin belirttiği ‘titremek’ anlamı, *tepret-* fiilinde ‘(yürek, gönül vb.) titretmek’ anlam alanı üzerinden ‘etkilemek’ şeklinde metaforlaşarak yeni bir anlam kazanmıştır. -t- eki söz konusu anlam gelişmesinde türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir. Ayrıca söz konusu ek, nesneler üzerinden duygular üzerine bir aktarım gerçekleşmesinde ve insana özgü bir özellik kazınmasında etkili olmuş olabilir. Zorunlu istem olarak *tepre-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tepret-* fiili ise A’1de *uyarıcı* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde bir yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tepren-* ‘hareket etmek’, *tepreş-* ‘birlikte sallanmak’, *teprençsiz* ‘hareketsiz’, *tepreş* ‘deprem’, *tepretiş-* ‘hareket ettirmek’ (EDPT 443, 444, 445)

124. tolğat- ‘acı çektirmek’ (EDPT 497)

tolğa-t- < tolğa- ‘bükme, sarmak’ (EDPT 497)

tolğa- fiilinin anlamları:

A1: dolamak

ol yün tolğadı

“O yün çilesini *doladı*” (DLT 470).

A2: (mide vb.) ağrımak

anıñ karnı *tolğadı*

“Kolera vb. şeylerden onun midesi *buruldu*” (DLT 470).

A3: takı takınmak

kız yinçü tolğadı

“Kız inci küpesini *takındı*” (DLT 470).

tolğat- fiilinin anlamları:

A1: acı çektirmek, eziyet etmek

beglerig budunuğ yme igidiñ emgetmeñ tolğatmañ

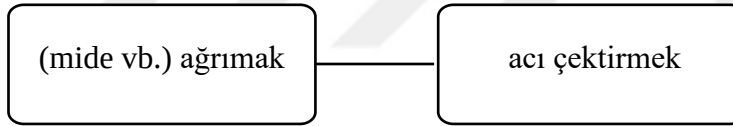
“Beyleri ve hâlkı iyi besleyin, *acı çektirmeyin, eziyet etmeyin*” (BK K 12, 13).

tınığlarığ neçe emgetgülüg *tolğatğuluk*

“Canlılara ne kadar *acı çektirecek*” (TT II B 41, 42).

Değerlendirme: *tolğa-* fiili ‘bükme, sarmak, (mide, karın vb.) ağrımak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *tolğat-* fiili ise A1’de ‘acı çektirmek’ anlamında kullanılmıştır. *tolğa-* fiilinin DLT’deki ‘mide vb. ağrımak’ anlamından hareketle fiil -t- eki alıp metaforlaşarak ‘acı, ızdırap çektirmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Zira mide ağrması acı çekmeye yol açar. Buradan hareketle söz konusu anlam gelişmesinde -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam olabilir.

Zorunlu istem olarak *tolğa-* fiili A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *tolğat-* fiili ise zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne deneyimci ve uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu şekilde -t- eki sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Türevleri: *tolğan-* ‘kıvrınmak, acı çekmek’, *tolğag* ‘acı’ (OTWF 209, 620), *tolğaş-* ‘birlikte sarmak, dolamak’ (EDPT 497)

125. tozıt- ‘toz kaldırmak, tozutmak’ (DLT 894)

toz-(ı)t- < toz- ‘toz olmak, uçucu hâle getirmek’ (EDPT 572)

toz- fiilinin anlamları:

A1: (koku, toz vb.) çıkmak

alku teñ adıncığ yıd yıpar *tozar* üner boltı

“Her türlü koku *havaya karışır*” (TT V P 20).

A2: (duman vb.) kaplamak

yaşık yirke indi yüzün kızledi

kararıp tuman *tozdı* dünya tudı

“Güneş yere indi, yüzünü gizledi;

Dünyayı kara bir duman *kapladı*” (KB 5028).

tozıt- fiilinin anlamları:

A1: tozutmak

yimek içmek erse yidim içtim ud teg

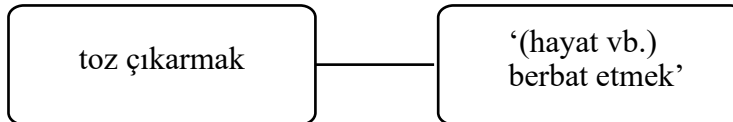
tilek sürmek erse tümen toğ *tozittim*

“Yerken içerken öküz gibi yedim içtim;

Heva ve heves peşinde koşarken *tozu dumana kattım*” (KB 6535).

Değerlendirme: *toz-* fiili ‘toz vb. kalkmak, uçmak, (duman vb.) kaplamak’ anlamlarına sahiptir. *tozut-* ise bağlamda ‘tozutmak, ortalığı birbirine katmak’ anlamında kullanılmıştır. *toz-* fiilinin belirttiği anlamdan hareketle *toz* uçuştığında ortalık toza dumana karışır ve berbat olur. *tozut-* eylemi için de bu söz konusudur. KB’de anlatıcının her yaptığıının aşırıya kaçmasından, arzu ve istekleri peşinden koşarken hayatının kötüye gitmesinden yakınır. Burada *tozutmak* eyleminde kişinin yaptığı hatalardan dolayı hayatının berbat olması söz konusudur. Buradan hareketle *toz-* ‘toz kalkmak’ eylemi *-t-* eki alıp metaforlaşarak ‘tozutmak, berbat etmek’ anlamını kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *toz-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *tozıt-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan *-t-* eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *tozıt-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *tozgaç* ‘(toz) pudra’ (EDPT 573)

126. udit- ‘sönmek’ (KB 4694)

udı-(ı)n- < udı- ‘uyumak’ (EDPT 42)

udı- fiilinin anlamları:

A1: uyumak

türk bodun üçün tün *udımadım*

“Türk hâlkı için geceleri *uyumadım*” (KT D 27).

udit- fiilinin anlamları:

A1: (zulüm vb.) sönmek

törü suw teg ol küç kör ot teg yoduğ süzük suw akıttıñ *udıttı* otuğ

“Kanun su gibidir; zulüm ise, ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş

söndü” (KB 3107).

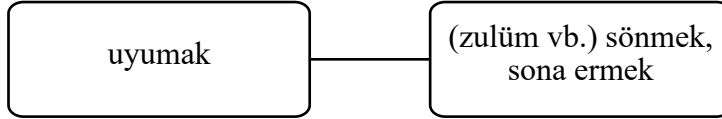
yağığ bir saçıtısa yana tirlümez

otuğ suw *uğıtsa* yana tirlümez

“Su ateşi *söndürünce*, ateş nasıl tekrar alevlenmezse,

düşman da dağılınca, bir daha toplanamaz.” (KB 2396).

Değerlendirme: *udı-* fiili ‘uyumak’ temel anlama sahiptir. *udit-* fiili ise KB’de ‘sönmek’ anlamında karşımıza çıkar. Bir insan uyuduğu zaman dış dünyayla irtibatı kesilir ve hareketleri sabit duruma geçer. ‘sönme’ eyleminde de aktif ve dinamik bir durumun etkisinin yitirilmesi söz konusudur. Bağlamdan hareketle kanuna uygun iyi ve doğru davranışlar kötülüğü, zulmü yok eder. Bu bakımdan ‘sönmek’ fiili ‘uyumak’ fiiliyle yakından ilgilidir. Buradan hareketle *udı-* fiili -t- çatı eki aldığında ‘(kötü vb. davranış) sönmek’ anlamına gelişmiş ve fiilin anlamında somuttan soyuta geçiş gerçekleşmiştir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiili sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir. Zorunlu istem olarak *udı-* fiili bağlamda *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. A1’deki cümlede *udit-* fiili ise zorunlu istem olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yalın durumda özne alabilir. Buradan hareketle her iki fiilin anlamsal rollerin değişmesi anlam alanlarının farklı olduğunun ve -t- çatı ekinin sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesini sağlamış olabileceğinin diğer bir göstergesi olabilir.

Türevleri: *uditma* ‘uyutma’, *udık* ‘uykulu’, *udıkla-* ‘uykulu olmak’, *udısık* ‘uyku’ *udış-* ‘uyumak için yarışmak’, (EDPT 42, 45, 46, 49, 71, 73

127. uzat- ‘uğurlamak, yolcu etmek, uzatmak’ < uza-t- (OTWF 791)

uza- ‘uzamak’ (EDPT 281)

uza- fiilinin anlamları:

A1: uzamak, büyümek

ol tişleri *uzayu* süngü ucu teg boltukda

“O dişleri *uzayıp*, süngü ucu gibi olduğunda” (AY 34g 12-13).

A2: uzamak, gecikmek

ol tınlıgnıñ yana özi yaşı *uzamaķı bolur*

“O canlının ömrü *uzar*” (U II 42 36).

ķayu işke ivse uzar kiķ kalur

ive ķılmıř işler öķünķlüğ bolur.

“Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir; acele yapılan işler pişmanlık ile neticelenir.” (KB 556).

uzat- fiilinin anlamları:

A1: uğurlamak, yolcu etmek

ķamağ yavlaķ sōzķilerig *uzatdaķı*...

“bütün kōtū sōzcūleri yolcu edecek” (AY654/21-22).

taķı ne kergekin alķu tūketi ... berip *uzatıp* ōntūrti

“ne gerekiyorsa hepsini, tam olarak verdi ve onları *uğurlayıp* yolcu etti” (İPKP XXVIII 5)

ķadaşı *uzattı* kōr ōgdūlmişig

tutuzdı taķı sōz ōmiş bilmişig

“Kardeşi Ōgdūlmiş’i *uğurladı*,

şifahen beyan ettiğ i fikirlerini de ona emanet etti (KB 3834).

A2: hâkim olmak

ķılıç birle begler *uzatur* elig

ķılıçsız usal beg basumaz ilig

“Beyler kılıç ile memleketlerine hâkim olurlar;

kılıçsız, gafil bey memleketine sahip olamaz” (KB 2139).

biliglig uķuşluğ er erse silig

ağ ırla tegūr neğ *uzatğ ıl* elig

“Bilgili, akıllı ve temiz kalpli insan ise,

ona hürmet göster, ihsanlarda bulun ve *himaye et*.” (KB 5520).

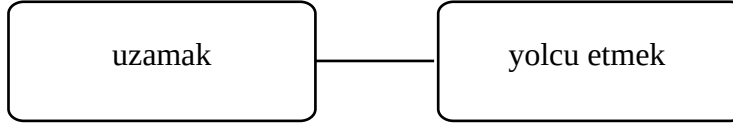
Değerlendirme:

A1: *uza-* fiili ‘uzamak, büyümek, gecikmek’ gibi anlamlara sahiptir. *uzat-* fiili ise A1’de ‘yolcu etmek, uğurlamak’ anlamlarında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta güç görünse de *uza-* fiilinde ‘bir yerden bir yere gitme’ söz konusudur. Bu bağlamda *uzat-* fiilinin belirttiğ i ‘yolcu etmek’ anlamında da ‘gitme’ söz konusu olduğundan anlam bağlantısı kurulabilmektedir. Keza günümüzde argoda birisinin gitmesi için ‘uza’ kelimesi kullanılır. Bütün bunlardan hareketle *uza-* fiili -t- eki alarak ‘yolcu etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *uza-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *uzat-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı

alabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uzat-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

A2: *uza-* fiili ‘uzamak, büyümek, gecikmek’ gibi anlamlara sahiptir. *uzat-* fiili ise A2’de ‘hâkim olmak’ anlamında kullanılmıştır. Her iki fiil arasındaki anlam bağlantısı ilk bakışta güç görünse de *uza-* fiilinde ‘bir yerden bir yere gitme’ söz konusudur. Başka bir deyişle bir uçtan diğer bir uca uzanan bir şeye sahip olma olgusu ortaya çıkar. Bu bağlamda *uzat-* fiilinin belirttiği ‘hâkim olmak’ anlamında da ‘bir memleketin bir ucundan diğer ucuna sahip olma, onu yönetebilme’ olgusu söz konusu olduğundan anlam bağlantısı kurulabilmektedir. O hâlde *uza-* fiili ‘uzamak, büyümek’ anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘(ülke vb.) hâkim olmak, idare etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu çerçevede söz konusu ek, içten dışa doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş, fiilin anlam alanının değişmesinde ve sözcükselleşme olgusunun gerçekleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *uza-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *uzat-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *uzat-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *uzağ* ‘uzak, uzun’, *uzal-* ‘uzalmak, sürmek’, *uzan-* ‘uzanmak’, *uzatı* ‘daima, devamlı’, *uzatıl-* ‘uzatılmak’, *uzun* ‘uzun’ (EDPT 282, 283, 287, 288, 289)

128. üklit- ‘artırmak’ (EDPT 107)

ükli-t- < ükli- ‘daha büyük, daha bol olmak, artırmak’ (EDPT 107)

ükli- fiilinin anlamları:

A1: artmak, çoğalmak

edim tavarım *üklisün*

“Malım mülküm *artsın*” (AY 519 1-2).

köni nom törü *ükligey* asılğay

“gerçek öğreti çoğalacak” (AY 90 2).

A2: (merhamet, düşünce vb.) gelişmek

yarlıkançuçı köşülleri ükliyü

“Merhamet duygusu *gelişip*” (Pothi 174).

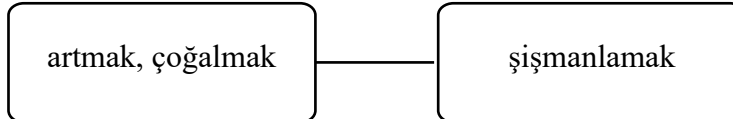
üklit- fiilinin anlamları:

A1: şişmanlamak

yana yılkı ajunıta tüşüklerinte edgü yizkü üze *açınıp* totkurup etin yinin üklitip semirtip

“yine hayvan varlığında iyi yiyeceklerle *bakılıp*, beslenip etleri vücutları şişmanlayıp” (B II 220-223)

Değerlendirme: *ükli-* fiili ‘artmak, çoğalmak’ temel anlamına sahiptir. *üklit-* ise bağlamda ‘şişmanlamak’ anlamında kullanılmıştır. *şişmanlamak* eylemi kiloların artması ile gerçekleşir. Bu bağlamda *ükli-* fiilinin belirttiği artmak eylemi -t- eki alarak ‘şişmanlamak’ şeklinde özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca cansız varlıklar için kullanılan *ükli-* eylemi, söz konusu eki alıp canlılara özgü bir özellik kazanmıştır. Zorunlu istem olarak *ükli-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *üklit-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -t- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin değişmesi *üklit-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *ükil* ‘sayısız’, *üklün-* ‘kümelenmek, birikmek’, *üklüş-* ‘birikmek’, *ükmek* ‘yığın’, *ükül-* ‘yığılmak, birikmek’, *üküm* ‘yığın’, *ükün* ‘yığın’, *üküş* ‘çok’, *üküşle-* ‘hesaplamak, tahmin etmek’ (EDPT 106,107, 108, 109, 118)

129. yarat- ‘yaratmak, düzene sokmak’ (OTWF 793)

yara-t- < yara- ‘başarılı olmak, yararlı olmak’ (EDPT 956)

yara- fiilinin anlamları:

A1: uygun olmak

bo yolın yorisar *yaramaçı* tédim

“Bu yoldan geçerse *uygun olmaz*, dedim” (Ton 1 D 6).

ıdukluk yarağay

“Tanrı’ya kurban etmek *uygun olur.*” (IrkB 41).

taplasar bu kız adın kişiye yaraguluk ermez

“Ondan hoşlanıyorsanız, bu kız başka kişiye uygun olmaz.” (M III 14).

A2: faydalı olmak

yolu *yaramış*

“Yolculuğu *yararlı olmuş*” (IrkB 30).

boluğluğ körür men *yarağı* münü

kiçiglikte taştın adın yok münü

“Ben onun işe *yarayacağını* ve yetişeceğini görüyorum;

Yaşının küçüklüğünden başka kusuru yoktur” (KB 1628).

A3: yaraşmak, yakışmak

altun tuyuğluğ adğırılık *yarağay*

“Altın toynaklı bir aygır olmak *yaraşır*” (IrkB 5).

öz isig özin ıdalayu *yaraş* *yaraş*

Kendisini feda edip, (kendisine) yakışanı yapıp, başkalarının derdine çare buldu. (DKPAM 3759).

A4: yardım etmek

budunğa tusulğıl muñıña *yara*

kadaşğa bağır bir yakınlık ula

“Hâlka faydalı ol, muhtaçlara *yardım et*;

Akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç (KB 3237).

A5: takdir edilmek

kıyıksız kiçe tañda kıldı tapuğ

yaradı tapuğ açtı devlet kapuğ

“Yine sadakatle sabah akşam hizmet etti;

Hizmeti *takdir edildi*, devlet kapıları açıldı” (KB 3069).

yarat- fiilinin anlamları:

A1: yaratmak

yirig teñrig kim yaratmış

“Yeri ve göğü kim *yaratmış*?” (Huast 205, 206).

yirig teñrig *yaratğalı* itgeli anuntılar

“yeri ve göğü *yaratacak*, inşa edecek” (M I 14).

edgüg anıgağ kop teñri *yaratmış*

“İyiye kötüyü hep Tanrı *yaratmış*” (Chuast 27-29).

A2: örgütlemek

az bodunuğ étip *yaratıp*

“Az hâlkını düzene sokup *örgütleyerek*’ (KT D 19).

A3: kurdurmak, yaptırmak

çıt tikdi örgin *yaratdı*

“Çıt dikti, tahtını *kurdurdu*” (Tes G 2).

taķı yme tüzünlerim kim kayu tınlıģ ölüģ kişi üçün sın orun itgeli *yaratğalı* sakınsar

“ve yine, ölü bir kişi için bir mezar yeri *kurmayı* planlayan soylularım” (TT VI 289, 290).

tegiip yètti kün turup kemi *yaratdı*

“Ulaştı yedi gün durup bir gemi *donattı*” (İPKP XXXI 4, 5).

A4: bir dilden başka bir dile çevirmek

entkek tilintin tohrı tilinçe *yaratmış*

“Hint dilinden Tohar diline *çevirdiği*” (Maitr 19: 50).

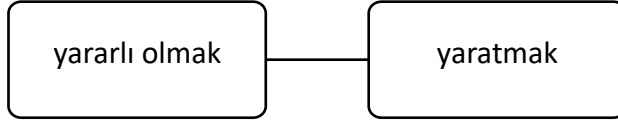
Değerlendirme: yarat- fiilinin kökeni üzerine farklı görüşler mevcuttur;

Clauson, yarat fiilini < yara- “yapmak veya bulmak, uygun olmak” kökünden getirir. (Clauson 1972: 959). Gülensoy, *yārat-* şeklinde uzun ünlülü olarak gösterdiği fiilin kökünü *yār-a-* “1. (Bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak; 2. bir iş için uygun olmak, kullanılır olmak” fiilinden getirir (Gülensoy s. 2007-II: 1072). Doerfer, yaratğan ‘yaratıcı’ < yara-t-kan < yara- ‘uygun olmak, yaramak’ şeklinde açıklar. (TMEN IV 1843) Erdal ise yara-t- “yaratmak, düzenlemek, belirli bir hâle getirmek” fiilinin “yararlı veya uygun olmak” anlamındaki *yara-* ile semantik yakınlığının bulunmadığını ifade eder. Ancak *yara-* fiilinin anlamıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. (Erdal 1991-II: s. 793). Güner, “Yarat- “Yaratmak, Halk Etmek” Fiilinin Etimolojisi” adlı makalesinde yeni bir bakış açısı getirerek yarat- ‘halk etmek’ fiilinin ‘yararlı, uygun olmak’ ya da ‘uçurum’ kelimelerinden türemediğini, kelimenin kökünün “parlamak, ışık saçmak” anlamına gelen *ya- fiilinden türediğini dile getirir. Yapısını ise *ya-r+a- “parlamak” t- > yarat- şeklinde açıklar. (Güner, 2012 s. 1420) *yarat-* fiilinin kökeni üzerinde tam bir görüş birliğı sağlanamamıştır. Bu yüzden biz kökenini klasik görüş olan *yara-* ‘uygun olmak, yararlı olmak’ anlamlarından yola çıkarak anlam bağlantısı kurmaya çalışacağız.

A1: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili ise A1’de ‘(Tanrı) yaratmak’ anlamında kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle Tanrı insanlık için yeri göğü, iyiyi kötüyü yarattı. Burada insanlığın yararına yapılan bir yaratma söz konusudur. Bu çerçevede *yara-* fiili ‘yararlı olmak’ anlamı üzerinden -t- eki alarak ‘yaratmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi

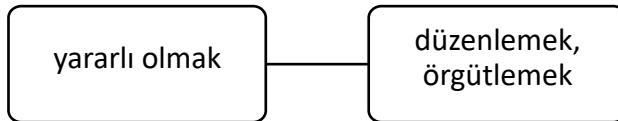
görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir. Ayrıca türetimlik işleve sahip olan -t- eki anlam alanının değişmesine ve içten dışa doğru hareketin gerçekleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yarat-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

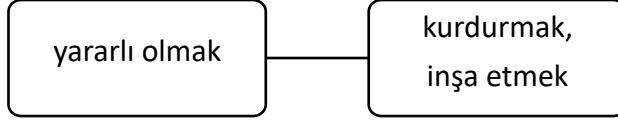
A2: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili ise A2’de ‘örgütlemek, düzene sokmak’ anlamında kullanılmıştır. Metinden hareketle kağan, dağınık, düzensiz veya başına buyruk bir topluluğu millet hâline getirip, örgütler, onların yararına işler yapar. Zira yönetici hâlkı için yararlı işler yapmak amacıyla onları düzene sokup örgütler. Bu çerçevede *yara-* fiilinin ‘yararlı olmak’ anlamı -t- eki alarak ‘düzenlemek, örgütlemek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -t- eki fiilin anlamına yeni bir sözlüksel anlam katmış, içten dışa doğru hareketi ifade etmede etkili olmuş ve türetimlik işlevi görmüş olabileceği düşüncesindeyiz.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yarat-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir işaret olabilir.

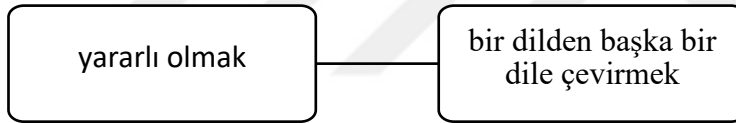
A3: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili A3’de ‘kurdurmak, inşa etmek’ anlamında kullanılmıştır. ‘bir şey kurmak, bir şey meydana getirmek, bir yapı inşa etmek’ yine insanlığın yararına yapılan bir eylemdir. Yani derin yapıda insanlık yararına yapıma düşüncesiyle inşa etme işine adım atılır. Burada amaç yarar sağlamaktır, daha sonra icraat yani yaratma, kurma işi yapılır. Bu bağlamda *yara-* fiili ‘yararlı olmak’ anlam alanı üzerinden -t- eki alarak ‘kurdurmak, inşa etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine katkı sağlamış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir alabilir. *yarat-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

A4: *yara-* fiili ‘yaramak, yararlı olmak, uygun olmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *yarat-* fiili A3’de ‘tercüme etmek, çevirmek’ anlamında kullanılmıştır. Bir metni bir dilden başka bir dile çevirmek aynı zamanda yeniden yaratmak ortaya çıkarmaktır. Söz konusu iş yapılırken bir yarar sağlama amacı güdülür. Bu bağlamda *yarat-* fiilinin ‘çevirmek’ anlamı *yara-* fiilinin ‘yararlı olmak’ anlamından gelişmiş olmalıdır. -t- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *yara-* fiili A2’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yarat-* fiili ise A4’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *kaynak* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları alabilir.

Türevleri: *yarağ* ‘fırsat, ihtimal, uygunluk; yerindelik’, *yarağlıg* ‘yararlı’, *yarağsız* ‘kullanışsız, faydasız’, *yaraş-* ‘uygun olmak, anlaşmak; yakışmak’, *yaraşı* ‘uygun, faydalı’, *yaraşık* ‘yararlı, faydalı’ (OTWF 60, 215, 342, 573) *yaraştur-* ‘anlaştırmak, yakıştırmak’ (EDPT 973)

130. yavrit- ‘zayıflatmak’ (EDPT 879)

yavrit-t- < yavrit- “zayıflatmak” (OTWF 480)

yavrit- fiilinin anlamları:

A1: zayıflatmak, sefil olmak

küçsiremiş *yavrumuş* torumuş

“Kuvvetten düşmüş ve *zayıflamış*” (AY 116 22).

yiti enüklerine egirtip kavşatıp açmak suvsamak üze sıkılıp turmuş *yavrumuş* sınımış et’özleri alanjurup küçi küsünü üzülüp unakaya ölgeli yatur erti

“yedi yavrusu onu çevreleyerek, açlık ve susuzluktan eziyet çekip, *zayıflamış*, bitâb düşmüş vücudu yorulup gücü kuvveti tükenmiş sanki ölecek gibi yatıyordu” (AY 609 18-20).

yavrit- fiilinin anlamları:

A1: üzmek, mahvetmek

sözüg sözlegeçi bu can *yavritur*

eşitgüçi avınur et öz semritür

“Söz söyleyen canını *üzer*;

Dinleyense rahat eder, vücudunu semirtir” (KB 1912).

tüpi yıl turur söz köñül ağritur

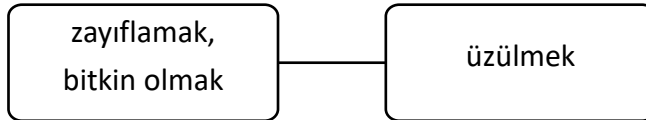
köñül ağrısı er sini *yavritur*

“Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgâardır, kalbi sızlatır;

Kalbi sızlayan kimse seni *mahvedebilir*” (KB 4302).

Değerlendirme: *yavri-* fiili ‘zayıflamak, sefil olmak’ temel anlamlarına sahiptir. *yavrit-* ise fiili bağlamda ‘bir kimseyi üzme, mahvetme’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimse zayıflıktan bitkin, dermansız ve acınacak hâle gelebilir. Söz konusu zayıflamanın sonucunda sefil olunan kişiye üzüntü duyulabilir. Bu bağlamda *yavri-* fiili -t- eki alarak ‘üzme’ anlamına gelişmiş olabilir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün içten dışa doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yavri-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yavrit-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde eşitlik durum ekli tamlayıcıları olabilir.

2. 8. -DXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

131. intür- ‘indirmek’ (EDPT 180)

in-tür- < in- ‘inmek’ (EDPT 168)

in- fiilinin anlamları:

A1: inmek

balıktaki taşıkmış tağdaki *inmiş*

“Şehirdekiler isyan etmiş, dağdakiler aşağı *inmiş*” (KT D 12).

turuğ yaruğ bögü teñrimiz teñri yirinten *inti*

“Duru, aydın, bilge Tanrımız, gökyüzünden *indi*” (M III 35).

ayağğa tegimlig maytrı bodisvtnağ yırtınçüke *inip*

“Saygıdeğer Mayıtrı Bodhisattva’nın dünyaya *inip*” (Maitr: 103 13-15).

A2: azalmak

...*ine* isilü turur

“... *azalarak* son bulur” (DKPAM 47).

intür- fiilinin anlamları:

A1: aramak

buzagısın *entürmiş* inek teg ulıyü inçe tep ötüntiler

“Buzağısını *arayan* inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.” (İKP LXXVII-4).

A2: yıkmak

yıl yiltirip *intürdi* lim sındı

“Rüzgar esip (evi?) *yıktı* ve çatıyı kırdı” (TT I 225).

A3: (sıkıntı, üzüntü vb.) bastırmak

bu yirde muğlugun *intürü* basınturu yorıyur siz

“Bu dünyada sıkıntıyı *bastırarak* ilerliyorsun” (M III 13 5).

A4: (baskı kalıbına yazı) oydurmak

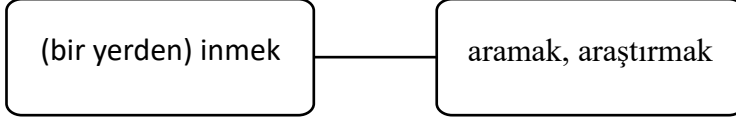
bo nom erdinig arış arığ öğdi astab yükünçi birle arığ uz bititip uğrayu soğa tamğağa
entürüp artoksuz egsüksüz miñ küün *yaqturup* üleyü tegintim

“Bu değerli din kitabını, temiz, saf, saygı ve övgüyle kopyalayıp, baskı bloklarını dikkatlice *oydurup*, ne eksik ne fazla bin kopya *bastırıp*, özveriyle dağıttım” (BT XIII 20, 63-65).

Değerlendirme:

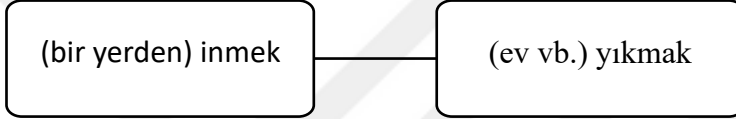
A1: *in-* fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür-* fiili ise A1’de ‘aramak, araştırmak’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *inmek* eylemi ‘yukarıdan en dibe inmek’ anlamındadır. Bu bağlamda soyut anlamda da bir meselenin en ince ayrıntısına veya bir kelimenin kökenine, en küçük yapı birimine kadar inilebilip araştırılabilir. Bu anlamdan hareketle bağlamda *intür-* eyleminde de bir arama, araştırma söz konusudur. -DXr- eki *intür-* eylemini *in-* kökünden anlam bakımından uzaklaştırmış, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış olabilir. Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *intür-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları olabilir.

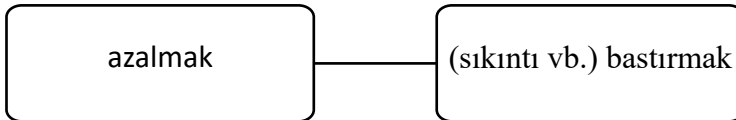
A2: *in-* fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür-* fiili ise A2’de ‘(ev vb.) yıkmak’ anlamında tespit edilmiştir. Somut anlamda *inmek* eylemi ‘yukarıdan en dibe inmek’ anlamındadır. Bağlamdan hareketle evin yıkılması sonucu da ev aşağıya inme suretiyle çöker. Her iki fiilin de hareket yönü aynıdır. Bu çerçevede *in-* fiili -DXr- ekini alarak ‘(ev vb.) yıkmak’ anlamına gelişmiş, söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir anlam katmış olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *intür-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *güç* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir.

A3: *in-* fiilinin bir diğer anlamı da ‘azalmak’tır. *intür-* fiili A3’de ‘(sıkıntı, üzüntü vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *azalma* eyleminin sonucunda bir son bulma söz konusur. ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ eyleminde geçici de olsa bir azalma, son bulma söz konusudur. Bu bağlamda bir şeyin azalması eyleminden hareketle sıkıntıları bastırma, azaltmadan söz etmek mümkündür. -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş, fiile yeni sözlüksel anlam katmış ve fiilin hareket yönünün içten dışa doğru değişmesinde etkili olmuş olabilir.

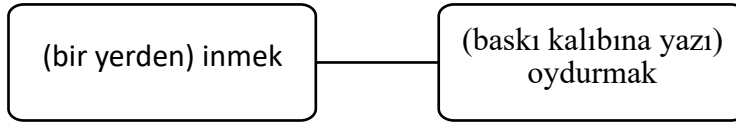
Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *intür-* fiili ise A3’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A4: *in-* fiili ‘bir yerden inmek’ temel anlamına sahiptir. *intür-* fiili ise A4’de ‘(baskı kalıbına yazı) oydurmak’ anlamında tespit edilmiştir. *in-* eylemi ‘yukarıdan dibe inmek’ anlamını bünyesinde taşır. Buradan hareketle *intür-* eyleminin belirttiği ‘(baskı kalıbına yazı) oydurma’ işlemi baskı tahtasına çivi veya demir aleti vurdurarak yazılar işlenir. Yani şekil itibariyle oydurma işleminde çivinin tahtaya girmesiyle gerçekleşir. Bu çerçevede *in-* eylemi -DXr- ekini alarak ‘(baskı kalıbına yazı) oydurmak’ şeklinde

özel bir anlam alanı işaretlemiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni bir sözlüksel değer katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *in-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *intür-* fiili ise A4’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *ênil-* ‘inilmek’, *ênış* ‘iniş’, *ênış-* ‘beraber inmek’, *ênse-* ‘inmek istemek’, (EDPT 185, 191)

132. saltur- ‘sundurmak’ (OTWF 809)

sal-tur- < sal- ‘hareket etmek, harekete geçirmek’ (EDPT 824)

sal- fiilinin anlamları:

A1: hareket ettirmek, (birbirine) değiştirmek

kolın salıp

“Ellerini hareket ettirip” (U II 24 4).

yekler tr(1)jul badruk çağır bındıpalta ulatı bı bıçguları bir ikintike salmış tokımış üniçe miñ artuñ küvrü[g]ler

“Şeytanların üç başlı mızrak, çark (ve) mızraktan başka bıçakları birbirine *çalıp* tokuşturmasından çıkan gürültü” (DKPAM 3722).

A2: göndermek

ol maña kişide altun *saldı*

“O bana bir kişiyle altın *gönderdi*” (DLT 240).

A3: işaret etmek

ol maña tonın *saldı*

“O bana elbisesini *sallayarak işaret etti*” (DLT 240).

saltur- fiilinin anlamları:

A1: sunmak

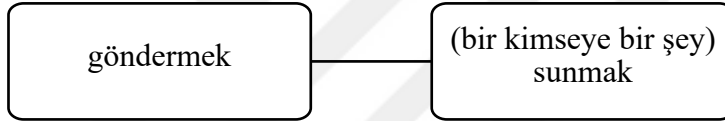
er ağır tişi yinik bolur burkanlarkça saçığ tö[kük] *saldurup* üşüdke aş birgül (TT VII 25 6-9).

“Bir erkek için zor, bir kadın için kolay olacaktır, kişi Budalara kurban ve içkiler *sunup* ruhlara yiyecek vermeli”

Değerlendirme: *sal-* fiili ‘sallamak, hareket ettirmek, salmak, göndermek, işaret

etmek' anlamlarına sahiptir. *saltur-* fiili ise 'bir büyüğe veya kutsal bir kimseye bir şey sunmak' anlamında tespit edilmiştir. *sal-* fiilinin 'göndermek' anlamından hareketle *sunmak* eyleminde de 'bir gönderme, bir kimseye bir şey verme' söz konusudur. Söz konusu eylemde 'bir büyüğe veya kutsal bir kişiye nezaketen bir şeyi takdim etmek, arz etmek' gibi anlamlar bulunduğundan bir saygı durumundan söz etmek mümkündür. Bu bağlamda *sal-* fiili -DXr- ekini alarak saygı ifade eden 'sunmak' anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *sal-* fiili A1'de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme ve hedef anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcıları alabilir. *saltur-* fiili ise A1'de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne, nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yönelme ve konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcıları alabilir. Ayrıca er iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *saltur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: *salğa* 'yerinde duramayan', *salığ* 'vergi', *salın-* 'salınmak, gevşekçe asmak' *salındı* 'sürüklenen, atılan (nesne için)', *salıntur-* 'sarkıtmak', *salış-* 'karşılıklı sallamak' (EDPT 826, 828)

133. üntür- 'yükseltmek, şafak sökmek, çıkarmak' (EDPT 181)

ün-tür- < ün- 'yükselmek, çıkmak' (EDPT 169)

ün- fiilinin anlamları:

A1: (güneş vb.) yükselmek

kün *üner*

"Güneş *yükselir*" (TT VIII 39).

Oyunta sansız tümen türlüğ ün egzig *üner*

"Oyunda sayısız, birçok ses ve ezgiler *yükselir*" (BT V 46).

A2: (yukarı, tepe vb.) çıkmak

esri amğa yalım kayaka *ünüp* barmış

"Benekli yaban keçisi gidip yalçın kayaya *çıkılmış*" (İrkB 49).

A3: (bir yerden) çıkmak

kısıg oruntağılar barça üntiler

“Kapalı yerdekilerin hepsi (dışarı) *çıktı*” (Pothi 103-104).

A4: (kan, ter vb.) çıkmak

bütün et-özintin ter akıp *üner*

“Bütün vücudundan ter akıp *çıkar*” (U I 37 5).

kan akıp *ünti*

“Kan akıp *çıktı*” (U II 27 22).

A5: ot vb. bitmek

yaş ot *ünti*

“Taze ot *çıktı*” (IB 53)

A6: büyümek, gelişmek

ol tişi takıgular kamağan *ünerler* ermiş yime érkeki neñ *ünmez ermiş* “

“Dişi tavukların hepsi *büyürmüş*; ancak erkek tavukların hiçbiri *büyümezmiş*” (M I 36 8, 11).

A7: yapmak, imal etmek

bazğan kısgaç kim temirde *ünti*

“Çekiç ve kısgaç demirden *üretlmıştır*” (M I 18).

üntür- fiilinin anlamları:

A1: uğurlamak, yolcu etmek

edgü ögli teginig uzatı *öntürüp*

“İyi Düşünceli Prensi, kafiye hâlinde *uğurlayıp*” (İPKP XXXI 1, 2).

o anı ewke *öndürdi*

“O evi gösterip onu *yöneltti* (uğurladı)” (DLT 107).

A2: ortaya çıkarmak

ilig beg bar küçin *üntürüp* tölükin sikriyü barıp

“Hükümdar Caştana bütün gücünü *ortaya koyup* dinç bir şekilde sıçrayarak” (DKPAM 3529, 3530).

yekke yakın kelser .. ol uğurta t[ölükün] küçin *üntürgey biz*

şeytana yaklaştı, o zaman gücümüzü *ortaya koyacağız*.” (DKPAM 3830-3832).

anta basa öz yürektin yiti ertinilrig kesigçe *ündürüp* ödüngü ol

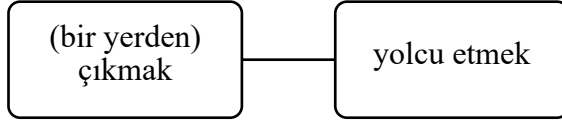
“Ondan sonra kalbinizden yedi mücevheri *çıkarıp* sunmalısınız” (BT VII 669, 670).

Değerlendirme:

A1: *ün-* fiili ‘yükselmek, çıkmak’ temel anlama sahiptir. *üntür-* ise A1’de ‘yolcu etmek, uğurlamak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır ve ‘gitme’ eylemi ortaktır. *ün-* fiilinin ‘bir yerden çıkmak’ anlamından hareketle ‘bir

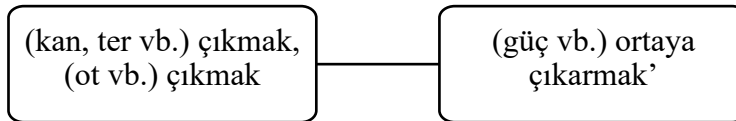
kimseyi bir yerden yollamak, yolcu etmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Bu bağlamda *ün-* fiili -DÜr- ekini alarak ‘yolcu etmek’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ün-* fiili A3’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *üntür-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A2: *ün-* fiili ‘yükselmek’ anlamının yanı sıra ‘(bir yerden) çıkmak, (kan, ter vb.) çıkmak, (ot vb.) çıkmak’ gibi anlamlara da sahiptir. Söz konusu anlamlar *üntür-* fiilinin belirttiği ‘(bir şey) ortaya çıkarmak, (güç vb.) ortaya çıkarmak’ anlamı ile paralellik gösterir. *ün-* fiilinin ‘(bir yerden) çıkmak, (kan, ter vb.) çıkmak, (ot vb.) çıkmak’ anlamlarında somut yapıda olan ‘bir şeyin içeriden dışarı çıkması’ anlamı, *üntür-* fiilinin ‘(güç vb.) ortaya çıkarmak’ anlamında soyutlaşmıştır. *ün-* fiilinin belirttiği anlamlarda da derin yapıda ‘ortaya çıkma’ söz konusudur. Bütün bunlardan hareketle *ün-* fiili -DXr- ekini alarak ‘(güç vb.) ortaya çıkarmak’ şeklinde özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *ün-* fiili A3’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *üntür-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *üntürüş-* ‘bir şeyin görünmesini, ortaya çıkmasını sağlamak (birden fazla özne tarafından yapılan eylem)’, *ünüş* ‘çıkış’, *ünüşlüg* ‘çıkış’ (OTWF 269, 572)

134. yak-tur- ‘(bir şey) bastırmak’ (OTWF 813)

yak-tur- < yak- ‘girmek veya iletişim kurmak’ (OTWF 813)

yak- anlamının anlamları:

A1: yaklaşmak

yakmaz bolur

“Yaklaşmaz olur” (TT VI 445).

ol anar *yaqdı*

“o ona yanaşıp *yaklaştı*” (DLT 377).

anı akru tuttum *yaqurdum* ara

“Onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.” (KB 6617).

A2: (yaraya vb.) sürmek

közke *yağku* ol

“Göze *sürmeli*” (H I 28).

er *başka yakığ* *yaqdı*

“Adam *yaraya yakı* yaktı (sürdü)” (DLT 377).

yaqtur- fiilinin anlamları:

A1: (kitap) baskı yapmak

ayayu bo nomuğ *yaqdurmıs*

“Bu öğretiyi saygıyla *bastırmıs*” (BT XIII 41 17).

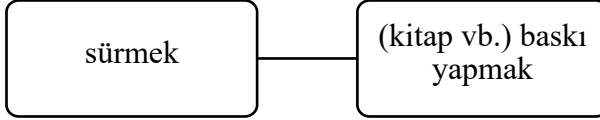
bo nom erdinig arış arığ ögdi astab yükünçi birle arığ uz bititip uğrayu soğa tamğağa entürüp artoksuz egsüksüz miñ küün *yaqturup* üleyü tegintim

“Bu değerli din kitabını, temiz, saf, saygı ve övgüyle kopyalayıp, baskı bloklarını dikkatlice oydurup, ne eksik ne fazla bin kopya *bastırıp*, özveriyle dağıttım” (BT XIII 20, 63-65).

Değerlendirme:

yaq- fiili ‘yaklaşmak, ‘(merhem, ilaç vb.) sürmek’ gibi anlamlara sahiptir. *yaqtur-* fiili ise ‘bağlamda ‘(kitap vb.) bastırmak, baskı yapmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. Araştırmacılar tarafından verilen açıklamalarda *yaqtur-* fiilinin köken açıklaması tam olarak açık değildir. Erdal, fiili, *yaq-* ‘girmek veya temas etmek’ eyleminden geldiğini söyler (OTWF 813). Uygur döneminde çeşitli baskı teknikleri kullanılmıştır. Bunlardan biri de tahta oyma baskı şeklidir. Şinasi Tekin, tahta oyma baskı tekniği ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Oymacı usta metni alır ve yazılı kısım tahtanın üstüne gelecek şekilde kâğıdı yüzü koyun yapıştırır, şeffaf kâğıdın arkasından görünen ters yazıların etrafı oyulur, metin ters, yani negatif olarak kabartma şeklinde ortaya çıkar. Üzerine sürülen renkli, renksiz mürekkeple istenildiği kadar kopya çıkarılır (Şinasi Tekin s. 48). Tekin’ in açıklamalarından hareketle kâğıdın üzerine sürülen mürekkeple çoğaltma işlemi yapıldığından *yaqtur-* eylemi de *yaq-* fiilinin ‘sürmek’ anlamından gelişebileceği düşüncesindeyiz. Bu bağlamda -DXr- eki, fiile yeni anlam katmış, bu nedenle türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yağ-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yağtur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yağtur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

135. yağantur- ‘aldatmak, baştan çıkarmak, dalkavukluk etmek’ (OTWF 824)

yalğa-(X)n- < yalğan- ‘yalanmak’ (EDPT 927)

yalğan- fiilinin anlamları:

A1: yalamak

er çank *yalğandı*

“Adam çanağı *yaladı*” (DLT 391)

yağantur- fiilinin anlamları:

A1: aldatmak, kandırmak, baştan çıkarmak

yumşak savın *yağanturu* olarka incä t[ep] tedi: adaslarima bökün barmanlar

“Nazik sözleriyle kandırıp, onlara şöyle söyledi: Arkadaşlarım bugün gitmeyin!” (BT XXXVII 9312, 9313).

ol kuncuyların *yağanturu* sözlemis savın taplamadın yerdäçi

“O kadının baştan çıkarıcı sözlerine ne denmeli?” (BT XXXVII 2510-2512).

savıçın ker[tü] mü tep *yağanturu* sözleyür[ler]

“Onun konuşması doğru mu, baştan çıkarıcı diyorlar’ (BT XXXVII 7644, 7645).

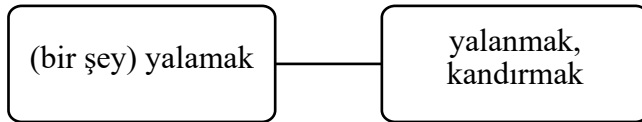
edgü e[renler kuncuyların *yağanturu* sözlemiş savın yirmezler küşüşlerin *ğantururlar* ..

“İyi erkekler, kadınların *baştan çıkararak* söylediği sözleri kınamazlar.” (DKPAM 1026).

Değerlendirme: *yalğan-* ‘yalanmak’ temel anlamına sahiptir. *yağantur-* fiili ise ‘sırnaşmak, kandırmak, baştan çıkarmak’ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Somut anlamda *yalğan-* fiili ‘bir nesneyi yalamak’ anlamındadır. Soyut anlamda ise ‘bir kimseyi gereksiz yere övmek, yağ çekmek ve yaranmak’ anlamlarında kullanılır. Bu anlamlardan hareketle bir kimseye güzel sözler söyleyerek, o kimse kandırılıp baştan çıkarılabilir. Bu çerçevede *yalğan-* fiili -DXr- eki alarak ‘kandırmak, baştan çıkarmak’

anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek fiile türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca *yalğantur-* fiili içten dışa doğru hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yalğan-* fiili A2’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yalğantur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne olabilir. Ayrıca er iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yalğantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

Türevleri: *yalğan* ‘hile, yalan’, *yalğat-* ‘yalatmak’, *yalğaş-* ‘yalamak’ (EDPT 926, 927)

136. yantur- ‘geri döndürmek, geri çevirmek, önlemek’ (OTWF 813)

yan-tur- < yan- ‘geri dönmek’ (EDPT 941) < *ya-

yan- fiilinin anlamları:

A1: geri dönmek

kağanğa kırkız bodunı içikdi yüküntü *yantımız*

“Kırgız hâlkı hakana biat etti, *geri dönüp* geldik” (T K 4).

amtı üdsüz ölme terkin muntadan *yanıp* bar

“Şimdi zamansız ölme; hemen buradan *geri dönüp* gel” (M III 23).

yantur- fiilinin anlamları:

A1: (üzüntü vb.) bastırmak

közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser *yanturu* sağıntım

“Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) *bastırarak* düşündüm” (KT K 11).

A2: reddetmek, engellemek

ilig begniñ yrılığın *yanturguluk* tıdguluk

“Hükümdarın emrini *reddedecek*” (TT X 495).

nizvanılığ ağun ögsiremiş t[eg] k[ö]ñülünin *yanturgıl* tıdgıl

“İhtiras zehri nedeniyle şuursuz hâle gelen niyetinizi *engelleyin*” (BT XXXVII 1254, 1255).

A3: doğru yola çevirmek

ilig kılķ evürse ay kılķı silig

anı evre *yandur* ayu bir bilig

“Hükümdar tavır ve hareketini değiştirirse, ey temiz doğalı
Onu tekrar *doğru yola sevk et* ve onu bilgiyle aydınlat” (KB 5812).

A4: kusmak

er *yandurdu*

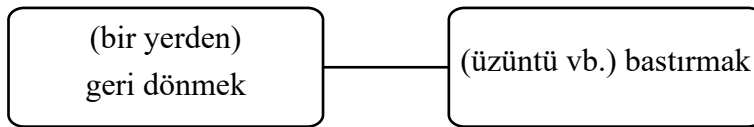
“Adam *kustu*” (DLT 388).

Türevleri: *yana* ‘yine, tekrar’, *yanala* ‘yeniden’, *yanığ* ‘yine, cevap’, *yanınçsız* ‘geri dönüşü olmayan’, *yanut* ‘yanıt, cevap’, *yanturu* ‘karşılığında, tekrar, yeniden’ (EDPT 943, 946, 948, 951, 952)

Değerlendirme:

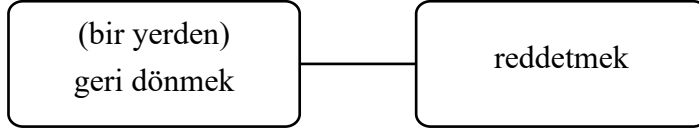
A1: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A1’de ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. ‘geri dönmek’ eyleminde bir ‘reddetme, vazgeçme’ olgusu söz konusudur. ‘(üzüntü, sıkıntı vb.) bastırmak’ eyleminde de ‘üzüntüyü geri çevirme yani reddetme’ söz konusudur. Bu bağlamda ‘bir şeyi reddetme, geri çevirme’ anlam alanı üzerinden metaforlaşarak ‘duyguları reddetme, bastırma’ anlamına gelişmiş olmalıdır. -DUR- eki *yan-* eylemine eklendiğinde anlamı kuvvetlendirmiş, türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yantur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

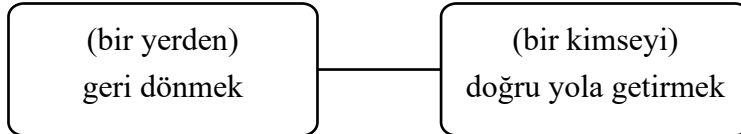
A2: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A2’de ‘reddetmek’ anlamında tespit edilmiştir. Bir kimseden bir şey istendiğinde kişi bunu geri çevirebilir. Bu bağlamda ‘geri dönmek’ eyleminde bir ‘reddetme’ olgusu söz konusudur. Bu çerçevede *yan-* fiili -DUR- ekini alıp metaforlaşarak ‘geri çevirme, geri döndürme’ anlam alanı üzerinden ‘reddetmek’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek metaforlaşma aracılığıyla var olan anlamı farklı bir yöne sevk ederek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca *yan-* fiilinde -n- eki hareketin yönünü dıştan merkeze çevirirken -DUR- eki *yantur-* fiilinde tekrar içten dışa çevirmiştir.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yantur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A3: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A3’de ‘doğru yola getirmek’ anlamında tespit edilmiştir. *yan-* fiilinin belirttiği ‘geri dönmek’ anlamından hareketle yanlış yola sapan bir kimse doğru yola geri döndürülebilir. Bu bağlamda somut anlamda olan *yan-* eylemi ‘geri dönmek’ anlam alanı üzerinden -DUR- ekini alıp metaforlaştırarak ‘doğru yola getirmek’ anlamını kazanmış olması muhtemeldir. Söz konusu anlam nüansının gelişmesinde -DUR- eki metaforlaşma olgusunu yerine getirip ettirgenlik anlamını da koruyarak türetimlik işlevi görmüş ve sözcükselleşme meydana getirmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

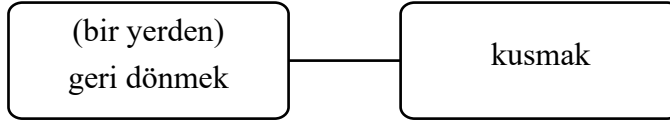
Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yantur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

A4: *yan-* fiili ‘geri dönmek’ temel anlamına sahiptir. *yantur-* fiili ise A4’de ‘kusmak’ anlamında tespit edilmiştir. *yan-* fiilinin belirttiği ‘geri dönmek’ anlamı *yantur-* ‘kusmak’ eyleminde yiyip içilen gıdanın geri çıkarılması şeklinde yeni bir anlam kazanması ve sözcükselleşmenin meydana gelmesi muhtemeldir. Söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Ayrıca *yan-* ‘geri dönmek’ fiilinde dıştan merkeze doğru bir eylem söz konusu iken, *yantur-* ‘kusmak’ eylemi içten dışa doğru bir hareketi ifade eder.

Zorunlu istem olarak *yan-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yantur-* fiili ise A4’de zorunlu istem olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yalın

durumda bir özne alabilir. Ayrıca her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *yantur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

137. yavaltur- ‘evcilleştirmek, yatıştırmak, bastırmak’ (EDPT 878)

yaval-tur- < yaval- ‘evcilleşmek, sakinleşmek’ (EDPT 877)

yaval- fiilinin anlamları:

A1: sakinleşmek, yatışmak

yağı andın *yawaldı*

“Düşmanın öfkesi *yatıştı*” (DLT 171).

yavaltur- fiilinin anlamları:

A1: (kötü düşünce vb.) bastırmak

yekig utup yegedip yavlağ köñülin *yavalturgalı* ugay

“Şeytanı ele geçirip şeytani düşüncelerini iyi hâle getirip *bastırabileceğiz*”

(TT X 80, 81).

A2: yenmek

yağısın yavlağın k(e)ntün *yavalturgay* biz

“Düşmanını kendiliğinden *yeneriz*” (AY409 12-13).

tört türlüğ şmnu süüsün *yavaldurtaçı*

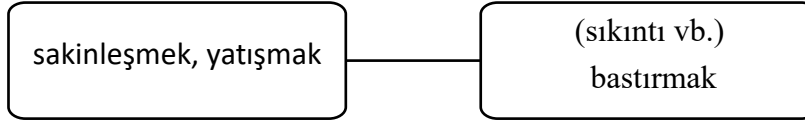
“Dört türlü şeytan ordusunu *yenecek*” (BT VIII 42, 43).

Değerlendirme:

A1: *yaval-* fiili ‘sakinleşmek’ temel anlamına sahiptir. *yavaltur-* fiili ise A1’de ‘(kötü düşünce vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır. *sakinleşmek* eylemi ‘bir kimsenin yüksek sinirli ve öfkeli hâlden durgun hâle gelmesi, yatışması’ anlamındadır. Hemen yukarıda tespit ettiğimiz ‘(kötü düşünce vb.) bastırmak’ eyleminde de kötü duygu ve düşüncelerin derecesinin kişide yüksek olması sonucunda söz konusu düşünceleri bastırarak en az seviyeye indirme veya yok etme söz konusudur. Bu bağlamda bir şeyin veya bir kimsenin sakinleşmesi, durgunlaşması olgusundan hareketle kötü düşünceyi bastırmadan söz etmek mümkündür. -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

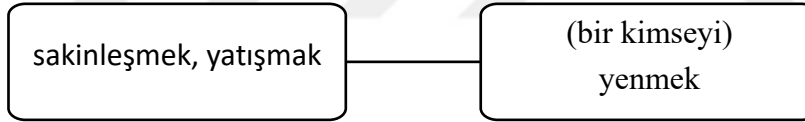
Zorunlu istem olarak *yaval-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne alabilir. *yavaltur-* fiili ise A1’de zorunlu istem olarak *deneyimci* anlamsal rolünde

yalın durumda özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A2: *yaval-* fiili ‘şakinleşmek’ temel anlamına sahiptir. *yavaltur-* fiili ise A2’de ‘yenmek’ anlamında tespit edilmiştir. Her iki fiil arasında anlam geçişkenliği vardır. *şakinleşmek* eylemi ‘bir kimsenin yüksek sinirli ve öfkeli hâlden durgun hâle gelmesi, yatışması’ anlamındadır. Hemen yukarıda tespit ettiğimiz bağlamda da savaşta bir ordunun diğeri bir orduyu yenerek onu ehlilleştirmesi, kükreyen bir orduyu mağlup ederek şakin hâle getirmesi söz konusudur. Yani *şakinleşme* anlam alanı üzerinden bir orduyu yenerek onu etkisiz hâle getirmekten söz etmek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu anlam değişmesinde -DXr- eki türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *yaval-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *yavaltur-* fiili ise A2’de zorunlu istem olarak *eden* anlamsal rolünde yalın durumda özne ve nesne olarak *süreç* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *yavaş* ‘yavaş, nazik, barışçıl’ (EDPT 880)

138. yöleştür- ‘karşılaştırmak’ (EDPT 933)

yöleş-tür- < yöleş- ‘benzemek, andırmak’ (OTWF 725)

yöleş- fiilinin anlamları:

A1: benzemek

bu üçüncü yaruğün kün teñrike okşayur *yöleşür*

“Bu üçüncüsü Güneş Tanrısına *benzer*” (M III 18 7).

yöleştür- fiilinin anlamları:

A1: karşılaştırmak

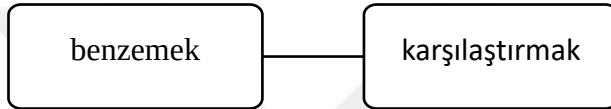
yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü kılnıçığ oğsatsar *yöleştürser* ming ülüşinte birine yme yitmez “yine bu sebeple iyi amelleri *karşılaştırsa* bin parçadan birine bile yetmez” (AY 156 8-12).

soğançığ körkle yaruğün .. alp *yöleştürgülük* titirler (AY 348 5, 6).

“Mükemmel parlaklığını .. *karşılaştırmak* zordur”

Değerlendirme: *yöleş-* fiili ‘benzemek’ temel anlamına sahiptir. *yöleştür-* fiili ise ‘karşılaştırmak’ anlamına sahiptir. *benzemek* fiili TDK’da “iki nesne ya da şey arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak” olarak açıklanmıştır (TDK). Bu bağlamda materyal olarak birbirine benzeyen iki nesne karşılaştırılabilir. Yani *yöleş-* fiilinin ‘benzemek’ anlamı -DXr- ekini alarak ‘karşılaştırmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca -DUR eki, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *yöleş-* fiili A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *yöleştür-* fiili ise A1’de *içerik* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *yöleştürgölüksüz* ‘karşılaştırılmaz’ (EDPT 933), *yöleş-i* ‘benzer’, *yöleştür-* ‘mukayese ettirmek’ (OTWF 343, 725)

2. 9. -GXr- Çatı Ekli Fillerin Semantiği

139. êrgür- ‘ulaştırmak, vardırmak’ (EDPT 227)

êr-gür- < êr- ‘varmak, ulaşmak’ (EDPT 194)

êr- fiilinin anlamları:

temir kapığka tegi *értimiz*

“Demir Kapıya kadar *ulaştık*” (T II G 1).

êrgür- fiilinin anlamları:

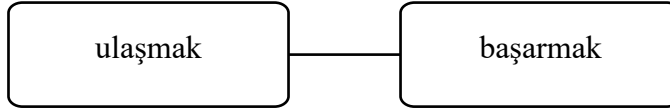
A1: başarmak

sansardın ozğalı kutrulğalı *ergürmeser* ol tınlığ utğuratı maytrı burkan ödinte kurtulur “Samsâra’dan kurtulmayı *başaramaz* ise, o kimse muhakkak Maytrı burkan devrinde kurtulur” (Maitr 8 45).

Değerlendirme: *êr-* fiili ‘varmak, ulaşmak’ temel anlamına sahiptir. *êrgür-* fiili ise bağlamda ‘başarmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir kimse hedefine ulaştığında başarmış olur. Bu bağlamda ulaşılan durum başarıyı getirdiğinden *êr-* fiili -GXr- ekini alarak ‘başarmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Söz konusu ek, türetimlik işlevi görmüş ve fiilin sözcükselleşmesine etki etmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *êr-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *hedef* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *êrgür-* fiili

ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* bulunma-
çıkma rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir.

Türevleri: *êrgü* ‘ev, mesken’, *êrig* ‘varılan yer, varlık’, *êrinç* ‘büyük ihtimalle’, *êriş-*
‘birlikte varmak’, *értür-* ‘ulaştırmak, sonuçlandırmak, geçirmek’, *ertiş-* ‘geçişmek’
(EDPT 210, 223, 234, 239)

140. ötgür- ‘nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek, girmek (bu anlamda nadir kullanılır);
bir problemi etraflıca anlamak ve açıklayabilmek’ (OTWF 751)

öt-gür- < öt- ‘geçmek’ (EDPT 39)

öt- fiilinin anlamları:

A1: bir yerden geçmek

süsi kalın kim *öter*

“Askerin kalabalık oluşundan neredeyse *geçemeyecektim*” (DLT 159).

tamğa suvı taşra çıkıp tağığ *öter*

“Bu su kolu dağa *nüfuz eder*” (DLT 184).

A2: delip geçmek

ol süvri şişler üze tüşerler bütün etözlerinde arkuru turkuru *ötüp* öner

“Onlar sivri şişler üzerine düşerler ve bu şişler bedenlerini haç şeklinde *delip geçer*”
(DKPAM 760).

oğ keyikten *ötti*

“Ok geyik ve benzerini *delip geçti*” (DLT 88).

A3: vâkıf olmak, öğrenmek

san sağış edremiñe barçağa *ötmüş*

“Hesap sanatının tamamına *vâkıf olmuş*” (AY 585 22, 586 1).

ötgür- fiilinin anlamları:

A1 anlamak

bu biş yükmekig inçe *ötkürü* usar

Bu beş tomarı iyice *anlayabilir* (TT VI 161, 162).

ķamağ şastarlarığ *ötgürmiş*...

“Bütün sutraları *anlamış*” (BT XXVI 108 1-4).

A2: açıklamak

alku nomuğ *ötgürmiş* tip atanurlar (AY 204 3).

“Bütün öğretiyi *derinlemesine açıklamış*, deyip adlandıırırlar”

alkınmaşsız isilmeksiz kirtü savığ *ötgürteçi* nomluğ

“Bu bitmeyen ebedi gerçek sözü derinlemesine *açıklayacak öğreti kitabı*” (AY 338 18).

A3: çözüm bulmak

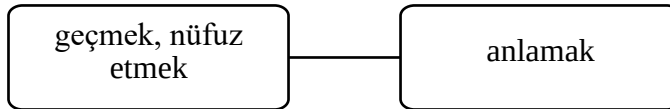
balık uluşta bilgilerke ayıtıp kim yème *ötkürü umadılar*

“Şehirdeki ve ülkedeki bilgelere sormuş; onlar da *çözüm bulamamışlardı*” (İPKP LXXIV 1, 2, 3).

Değerlendirme:

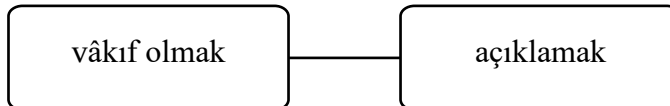
A1: *öt-* ‘(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fiili ise A1’de ‘anlamak’ anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin bir anlamı olan ‘nüfuz etmek, bir şeyin içine geçmek, işlemek’ eylemlerinin sonucunda bir nesne üzerinde etki oluşur. O nesne derinlemesine incelenip işlem görür. Nesnelere atfedilen özellik insanlar için kullanıldığında anlam soyutlaşmasıyla ‘derinlemesine anlamak’ anlamını kazanmış olabilir. Keza derinlemesine incelenen bir şey iyice anlaşılır. Bu bağlamda *öt-* fiilinin ‘nüfuz etmek’ anlam alanı üzerinden ‘anlamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ötgür-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

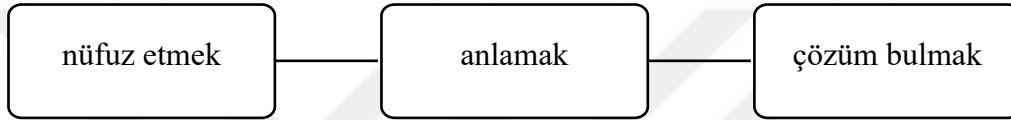
A2: *öt-* ‘(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fiili ise A2’de ‘açıklamak’ anlamında tespit edilmiştir. *öt-* fiilinin belirttiği ‘vâkıf olmak’ anlamından hareketle bir bilgiyi iyice öğrenip ona vâkıf olan kimse karşısındaki kişiye rahatlıkla aktarıp açıklayabilir. Bu bağlamda *öt-* fiilinin ‘öğrenmek, vâkıf olmak’ anlam alanı üzerinden ‘açıklamak’ anlamına gelmesi muhtemeldir.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A3’de *söyleyen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *mevzu* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı olabilir. *ötgür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A3: *öt-* ‘(bir yerden bir yere) geçmek, nüfuz etmek, vâkıf olmak’ anlamlarına sahiptir. *ötgür-* fiili ise A3’de ‘çözüm bulmak’ anlamında kullanılmıştır. *öt-* fiilinin bir anlamı olan ‘nüfuz etmek, bir şeyin içine geçmek, işlemek’ eylemlerinin sonucunda bir nesne üzerinde etki oluşur. O nesne derinlemesine incelenip işlem görür. Nesnelere atfedilen özellik insanlar için kullanıldığında anlam soyutlaşmasıyla ‘derinlemesine anlamak’ anlamını kazanmış olabilir. Keza derinlemesine incelenen bir şey iyice anlaşılır ve çözüme ulaştırılır. Bu bağlamda *öt-* fiilinin ‘nüfuz etmek’ anlamı ‘çözüm bulmak’ anlam alanı üzerinden ‘anlamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *öt-* fiili A3’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *tamamlayıcı* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *ötgür-* fiili ise A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne alabilir.

Türevleri: *ötüg* ‘dilekçe, rica’, *ötün-* ‘arz etmek, rica etmek, hürmet etmek, dua etmek, takdim etmek’ *ötür-* ‘geçirmek, deldirmek’ (OTWF 199, 611, 719), *ötügçi* ‘ricacı, dilekçi; aracı’, *ötünç* ‘rica, maruzat’, *ötrü / ötürü* ‘ötürü, bundan dolayı’, *ötgün-* ‘örnek almak, taklit etmek’, *ötgünç* ‘öykü’, *ötgürü* ‘bir şey yüzünden, tam olarak, *ötgürüş-* ‘nüfuz etmek, açıklamak, geçirmek (karşılıklı olarak, birlikte)’, *ötse-* ‘bir şeyin içinden geçmek ve çıkmak istemek’ (EDPT 52, 53, 54, 61, 71)

141. sergür- ‘sabırlı olmak, durgun sessiz olmak’ (EDPT 850)

ser-gür- < ser- ‘tahammül etmek, sabretmek’ (EDPT 843)

ser- fiilinin anlamları:

A1: sabretmek

bo üç törlüg serinmeklerin ürüg uzatı *sererler* serinürler

“Bu üç türlü tahammül ile her zaman *sabrederler*” (AY 208 7).

ol *serdi*

“O *sabretti*” (DLT 234).

serinse kişi öz tilekin tapar

serip turdaçı er örün kuş tutar

“Kişi sabrederse dileğine kavuşur

Sabredip bekleyen avcı ak-kuş tutar” (KB 1319).

A2: (acı vb.) dayanmak

öz ig emgekimin *serü umatın* birer birer ögümin köñülümün ıçgınur mn

“hastalık ve acıya dayanamıyor git gide aklımı kaybediyorum” (U III 37 37).

sergür- fiilinin anlamları:

A1: (su vb.) durgunlaşmak

inçe ıaltı ıuuğ suvıg turğurup artukrak *sergürser*

“Nasıl ki eğer biri ıamurlu suyu tamamen *durgunlaştırır*sa” (AY 74 22, 23).

A2: dinlendirmek

yogaçare burun yüdindin yeelin akuru tartıp *sergürgül*

“Yoga havasını burun deliğinden yavaşça çekip ve *dinlen*” (BT XXXVI H 044-46).

A3: bastırmak

öçüğ kekig kiderip öfke tülükün *sergürüp* öğüg ıanıg tapını

“İntikam nefretini giderip, öfke gücünü *bastırıp* anne ve babaya hizmet ederek” (BT XIII 15 17,18)

A4: (bir şeyi) ertelemek

ı[arışım]akıg erişmekig *sergürtünüz*

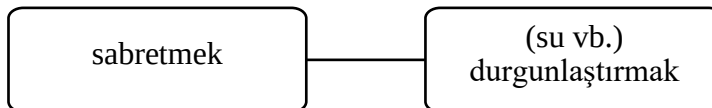
“Sen ıekışmeyi ve rekabeti *erteledin*” (TT III 77).

Türevleri: *serim* ‘sabır’, *serimliğ* ‘sabırlı’, *serimsiz* ‘sabırsız’, *serin-* ‘sabırlı olmak’, *serinç* ‘sabır’, *serinçsiz* ‘dayanılmaz, çekilmez’, *serme-* ‘sıvıdan bir şey süzmek’, *sermel-* ‘çıkarılmak’, *sermet-* ‘çektirmek, çıkartmak’ (EDPT 852, 853, 854)

Değerlendirme:

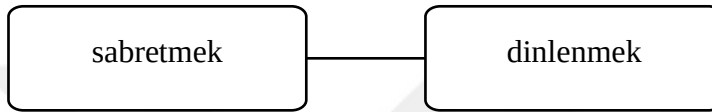
A1: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanmak’ anlamlarına sahiptir. *sergür-* fiili ise A1’de ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. *sergür-* fiilinin belirttiği ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamında da hareketli veya bulanık bir şeyin durgun hâle gelmesi söz konusudur. Bu çerçevede *ser-* fiili -GXr- eki alarak ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *sergür-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

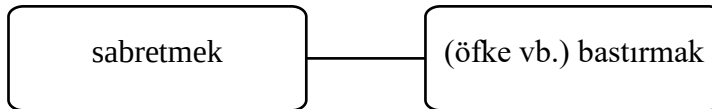
A2: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanamak’ anlamlarına sahiptir. *sergür-* fiili ise A1’de ‘dinlenmek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, herhangi bir iş veya oluşun vuku bulmasını durdurur. Meydana gelen bu eylemde de olduğu gibi *sergür-* fiilinin ‘dinlenmek’ anlamında da hareketin sona ermesi ve dinlenme işine geçilmesi söz konusudur. Her iki eylemde de hareket kesilir. Bu çerçevede *ser-* fiil -GXR- ekini alarak ‘(su vb.) durgunlaştırmak’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *sergür-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir.

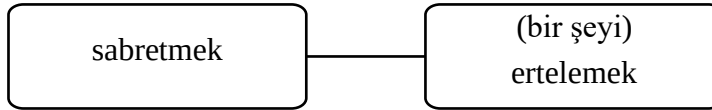
A3: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanamak’ anlamlarına sahiptir. *sergür-* fiili ise A3’de ‘(öfke vb.) bastırmak’ anlamında tespit edilmiştir. *ser-* fiilinin belirttiği ‘sabretmek’ anlamı ‘(öfke vb.) bastırmak’ eyleminde de söz konusudur. Sabretme eyleminin sonucunda, hareket ve eylem kesilir, durgun hâle gelinir. Keza *sergür-* fiilinin belirttiği ‘(öfke vb.) bastırmak’ anlamında da öfke duygusunun yapı olarak aktif, hareketli ve her an saldırgan olması nedeniyle öfkeyi bastırarak durgun hâle getirme söz konusudur. Bu durumda *ser-* fiili -GXR- ekini alarak yeni bir sözlüksel değer kazanmış ve söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş olmalıdır.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *sergür-* fiili ise A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

A4: *ser-* fiili ‘sabretmek, (acı vb.) dayanamak’ anlamlarına sahiptir. *sergür-* fiili ise A4’de ‘(bir şeyi) ertelemek’ anlamında tespit edilmiştir. Sabretme eylemi, bir olayın gerçekleşmesi için beklemek, dayanamak anlamına gelir. Ertelemek eylemi ise bir olayın veya durumun gerçekleşmesini sonraya bırakmak anlamındadır. Her iki fiilde de derin yapıda bir bekleme söz konusudur. Bu çerçevede *ser-* fiili ‘sabretmek’ anlamından -GXR- eki alarak ‘(bir şeyi) ertelemek’ anlamına gelişmiş, söz konuş ek türetimlik işlevi görmüş ve fiilin yeni anlam kazanmasında etkili olmuş olabilir.

Zorunlu istem olarak *ser-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli olabilir. *sergür-* fiili ise A4’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

142. todğur- ‘(bir kimseyi) bıktırmak’ (DLT 283; OTWF 753)

tod-ğur- < *tod-* ‘(karın vb. için) doymak’ (OTWF 643)

tod- fiilinin anlamları:

A1: doymak

bir *tods(a)r* açs(ı)k öm(e)z s(e)n

“Bir *doysan* açlık düşünmezsın (KT G 8).

et’özleri köñül[leri] *todup* ıanp açnaılan kıзмаıları y(i)me yitip yokadıp...

“Bedenleri ve kalpleri *doyp*, açlıkları ve sefaletleri sona erip” (BT II 757-759).

meniı ıarın *toğtı*

“Benim karnım *doypdu*” (DLT 529).

todğur- fiilinin anlamları:

A1: bıktırmak

ol meni bu ııştın *toğurdı*

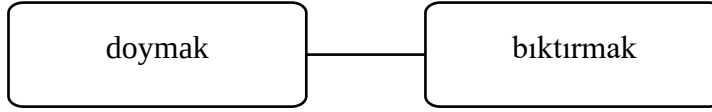
“O beni bu işten *bıktırdı*” (DLT 283).

Türevleri: *todur-* “doymak” (OTWF 722)

Değerlendirme: *tod-* fiili ‘doymak’ temel anlamına sahiptir. *todğur-* fiili bağlamda ‘bir şeyden bıkmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tod-* fiilinin belirttiği ‘doymak’ anlamı *todğur-* fiilinde ‘bir işten doymak’ şeklinde kendini göstermiştir. Zira bir iş çok fazla yapıldığında o işten doymuş ve bıkmış duruma gelinir. Bu bağlamda *tod-* fiili -GXr- eki alarak ‘bir işi çok kez yapma’ anlam alanı üzerinden ‘bıktırmak’ şeklinde anlam bakımından olumsuz bir anlama gelişmiş ve yeni sözlüksel değer kazanmıştır.

Zorunlu istem olarak *tod-* fiili A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *todğur-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak faydalanan anlamsal rolünde yükleme ve kaynak anlamsal rolünde çıkma

durum ekli tamlayıcılarını alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir gösterge olabilir.

143. toşğur- ‘doldurmak, tamamlamak, başarmak’ (OTWF 753)

toş-ğur- < toş- ‘dolmak, doldurmak’ (OTWF 264)

toş- fiilinin anlamları:

A1: dolmak

ağılıkları kıznakları barça ed tavarlar üze tolsun *toşsun*

“Hazineleri tümüyle değerli eşyalarla *dolsun*” (AY 118 14-16).

toşğur- fiilinin anlamları:

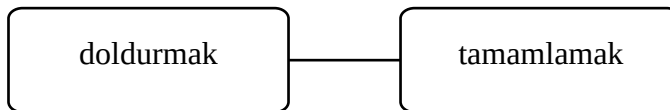
A1: tamamlamak

on orunluğ yorıklariğ *tuşkurup*

“On yerdeki değişiklikleri *tamamlayıp*” (BT II 391, 392).

Değerlendirme: *toş-* fiili ‘dolmak, doldurmak’ temel anlamına sahiptir. *toşğur-* fiili ise bağlamda ‘tamamlamak’ anlamında tespit edilmiştir. Bir şey doldurulduğunda eksiksiz tamam hâle gelir. Bu bağlamda *toş-* fiili ‘dolmak’ anlam alını üzerinden -GXr- ekini alarak ‘tamamlamak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel değer katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *toş-* fiili A1’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *konu* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *toşğur-* fiili ise A3’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak içerik anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir.

Türevleri: *toşğurt-* ‘tamamlatmak, yerine getirtmek’ (OTWF 789)

144. turğur- ‘kaldırmak, yükseltmek, uyandırmak’ (EDPT 541)

tur-ğur- < tur- ‘ayakta durmak, dik durmak, hareketsiz durmak’ (EDPT 529)

tur- fiilinin anlamları:

A1: durmak

yiliğe kudursuğına tegi yağrıpan kamsayı umatın *turur*

“Yelesine ve kuyruğına kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan *duruyor.*” (İrk 16).

yertinçüde *turup* yitlinmeser batmasar

“yeryüzünde *durup* yitmese, batmasa” (AY 197 13).

ëlig birle bo [yêrde] *turğalı* umağay biz

“Hükümdar ile bu yerde duramayacağız” (BT XXXVII 3792-3793).

A2: kalkmak

turup yêrin tapa bardı

“*Kalkıp* kendi ülkesine doğru gitti” (Ş G 6).

üze tuman turdı asra toz *turdı*

“Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz *kalktı*.” (Irk 15).

A3: ortaya çıkmak

yaruk künler tünerig tünlerke utrunğalı öçeşgeli *turdılar*

“Aydınlık günler karanlık gecelere direnmek ve (karanlık gecelerle) savaşmak için *ortaya çıktılar*” (M III 19 9).

A4: (rüzgar vb.) çıkmak

kalıtı kün ortuda sıñar yıl *tursar* ötrü ol bulğaklarağ irdin sıñar elitir tegürer

“Eğer rüzgâr güney taraftan *çıkarsa* sonra o dalgalanmaları kuzey tarafa nasıl taşır, ulaştırır?” (M III 10).

turğur- fiilinin anlamları:

A1: (his) uyandırmak, beslemek

yime yinçe yip egirgü(lüg) küvençeñ köñüllüg işilerniñ küvenç köñülin *turğururlar*

“Yine önce ip eğiren mağrur hislerini *uyandırır*lar” (Maitr 106: 17-19).

kutluğ tınlıglarğa sizik köñül *turğursalar*

“Mutlu kimselere (karşı) şüphe duyguları *besleseler*” (Maitr 84: 33).

A2: ehlilleştirmek

atlar yañ(alar)ıg *turğurdaçı* öğretdeçi

“Atlar ve filleri *ehlileştirecek* ve talim ettirecek” (Maitr 110 2,3).

A3: kurmak, yapmak

ölütlük etlik itdimiz *turğurdumuz* erser

“Mezbaha ve et dükkanları *kurarsak*” (TT IV A 45, 46).

er tam *turğurdı*

“Adam duvar *yaptı*” (DLT 284).

teñsizde tegirmen *turğursa* yarağsızda yâr barır

“Birisi uygun olmayan yerde değirmen *yaparsa* su gereksiz yerden fişkırır” (DLT 491).

A4: dayanmak

bısrunu bütürü ürke{{ç üdün *turguralım*

“Çok iyi pratik yapıp uzun süre *dayanalım*” (BT XXI 1089, 1090).

Değerlendirme:

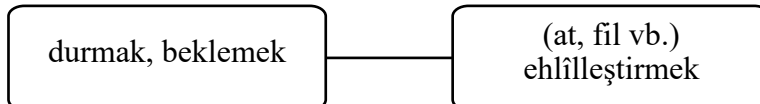
A1: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turgur-* fiili ise A1’de ‘(his vb.) uyandırmak’ anlamında kullanılmıştır. *tur-* fiilinin belirttiği ‘kalkmak’ anlamından hareketle *turgur-* fiilinde *uyanma, kalkma* işi duygular üzerinden gerçekleşir. Keza ‘(his vb.) uyandırmak’ eyleminde de bazı etkenler sonucunda mecaz olarak uyuyan bir duygu vb. uyandırılır ve ortaya çıkmış olur. Bu çerçevede *tur-* fiili -GXr- ekini alarak ‘(his vb.) uyandırmak’ şeklinde insana özgü özel bir anlam kazanmış, söz konusu ek fiile yeni sözlüksel değer katmış ve bu nedenle de türetimlik işlevi görmüş olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A2’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *turgur-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak uyarıcı anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

A2: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turgur-* fiili ise A1’de ‘(at, fil vb.) ehlilleştirmek’ anlamında kullanılmıştır. At, fil gibi hayvanları eğitebilmek için ehlilleştirip yani sakinleştirip evcil hâle getirmek gerekir. *tur-* fiilinin belirttiği ‘durmak, yerinde sakince beklemek’ anlamından hareketle *turgur-* fiilinin ‘ehlilleştirmek’ anlamında da ‘sakince beklemek, sakinleşmek’ söz konusudur. Bu bağlamda *tur-* fiili -GXr- ekini alarak ‘(at, fil vb.) ehlilleştirmek’ özel bir anlam kazanmış olmalıdır. Söz konusu türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *turgur-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *deneyimci* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turgur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

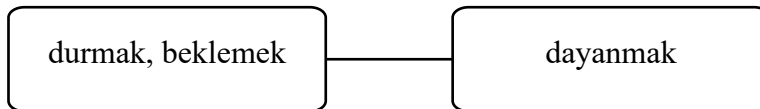

A3: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turgur-* fiili ise A3’de ‘(dükkan vb.) kurmak’ anlamında kullanılmıştır. *tur-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı bağlamlarda aynı zamanda ‘bir yerde kalıcı olarak kalmak, yerleşmek’ anlamlarında da görülür. *turgur-* fiilinin ‘(dükkan vb.) kurmak’ anlamında da bir yerleşme söz konusudur. Keza Uygurlar yerleştikleri yerlerde yaşamını devam ettirebilmek için dükkanlar kurmuşlar, ticaretle uğraşmışlardır. Bu çerçevede *tur-* fiilinin ‘durmak’ anlamı ‘yerleşmek’ anlam alanı üzerinden -GXr- ekini alarak ‘(dükkan vb.) kurmak’ şeklinde bir anlam gelişmiş ve söz konusu ek türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir. Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *turgur-* fiili ise A3’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak *ürün* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turgur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

A4: *tur-* fiili ‘durmak, kalkmak, ortaya çıkarmak ve (rüzgâr vb.) çıkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. *turgur-* fiili ise A4’de ‘dayanmak’ anlamında kullanılmıştır. *tur-* fiilinin belirttiği ‘durmak’ anlamı ‘bir yerde durmak, uzun süre beklemek, sabretmek’ anlamlarını barındırdığından *turgur-* fiilinin ‘dayanmak’ anlamıyla yakından ilişkilidir. Keza ‘dayanmak’ eyleminde de ‘uzun süre beklemek, sabretmek’ söz konusudur. Bu bağlamda *tur-* fiili -GXr- ekini alarak ‘durmak, uzun süre beklemek’ anlam alanı üzerinden ‘dayanmak’ anlamını kazanmış olmalıdır. Söz konusu türetimlik işlevi görmüş ve fiile yeni sözlüksel anlam katmış olabilir.

Zorunlu istem olarak *tur-* fiili A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. *turgur-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne anlamsal olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *turgur-* fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işaret olabilir.

Türevleri: *turgak* ‘bekçi, nöbetçi’ *turuğ* ‘ayakta durulacak bir yer’, *turuğ* ‘ikametgâh, durma yeri’, *turuğsa-* ‘durmak istemek’, *turul-* ‘durulmak, durdurulmak’, *turuldur-* ‘durdurulmak’, *turum* ‘durma’, *turma* ‘durma, teklif’, *turumla-* ‘(suyun vb. bir şeyin

derinliğini) boy ile ölçmek’, *turumsın*- ‘ayağa kalkıyor gibi görünmek’, *turun*- ‘karşı koymak, itiraz etmek’, *turuş* ‘tavır, davranış, duruş’, *turuş*- ‘birbirine karşı koymak’ (EDPT 538, 539, 542, 548, 549, 551, 552, 554)

2. 10. -(X)k- Çatı Ekli Fiillerin Semantiği

145. alık- ‘zalim olmak, vahşi olmak’ (UWNEU 46).

al- fiilinin anlamları

A1: (bir şey) almak, tutmak, kapmak

ötrü ol yilviçi tört yol beltirinte kığ yam ot ıgaç alıp

“Daha sonra o sihirbaz dört yol ağzında pislik, gübre, ot, ağaç alıp” (AY 384 14).

ol işiler sigiriyü tegip bars ağzınta kençkiyesin suculu alsar

“O kadın seğirterek varıp kaplanın ağzından yavrucuğunu çekip alsa” (Maitr: 33 19, 20).

ol aşçı er élig begke yégülük et alıp

“O aşçı hükümdar beye yemeklik et alıp” (UWNEU 36)

yarmağ al

“Parayı al” (DLT 98).

A2: zorla almak, fethetmek

élin anta altım

“Ülkesini orada fethettim” (BK D 27).

tavarın altımız

“malını gasp ettiğimiz” (TT IV 6 44).

ķılıçın alır il buğun başçısı

“Halkın başında duran kılıçla memleket alır” (KB 2140).

A3: (söz, öğüt, tavsiye vb.) almak, dinlemek

bilig bilmez kişigle ol sabıg *alıp* yağru barıp üküş kişi öltüg

“Bilgisiz kişiler o sözü (dikkate alıp) *dinleyip* yakına varıp birçok kişi öldünüz” (K G7).

ögüm ötin alayın

“Annemin öğüdünü dinleyeyim” (IB 58)

alık- fiilinin anlamları

A1: zalim olmak, vahşi olmak, kötüleşmek

bars teg *alıku*

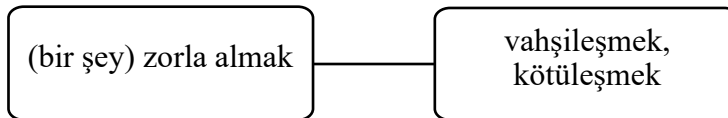
“bars gibi *vahşileşerek*” (UWNEU 46).

bāşı anıñ alıqtı

“Onun yarası azdı” (DLT 96).

Değerlendirme: alık- fiilinin *alı- fiilinden gelmiş olabileceği ifade edilir. Söz konusu fiil için ‘zalim olmak, vahşi olmak?’ anlamları verilir (OTWF 645, UWNEU 46). Bu anlamların al- fiilinin ‘fethetmek, zapt etmek’ anlamlarıyla ilgili olabileceği düşüncesindeyiz. al- fiili için ‘bir yeri fethetmek, zorla olmak’ anlamında merkezden dışa doğru bir hareket söz konusu iken alık- ‘vahşileşmek’ fiilinde eylem bir canlının içinden doğar. Eylemin sonucundan bu eyleme maruz kalan canlı etkilenir. Yani dönüşlülük çatı ekinin nitelikleri söz konusu olur. -(X)k- eki; işlev olarak türetimlik, anlam olarak da bu ifadenin doğasından dolayı detaya inme, anlamı kuvvetlendirme nüansını vermiştir. Ayrıca alık- fiili tespit ettiğimiz örnekte ‘almak’ kavram alanının dışına çıkıp yeni sözlüksel anlam kazanır.

Zorunlu istem olarak al- fiilinin öznesi eden anlamsal rolünde yalın bir özne ve nesne olarak konu anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı da alır. alık- fiilinin istemi deneyimci anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir. Türetimlik işlevine sahip olan -(X)k- eki söz konusu anlamsal rollerin değişmesinde bir role sahip olabilir. Ayrıca her iki fiilin aldığı anlamsal rollerin ve durum ekli tamlayıcıların değişmesi alık- fiilinde sözcükselleşme meydana geldiğine dair diğer bir işarettir.

Türevleri: *alkın-* ‘bitmek, tükenmek, azalmak, mahvolmak, ölmek’, *alkıntur-* ‘kaybettirmek, bitirtmek’, *alıl-* ‘kendisi için almak’, *alın-* ‘(kendine) almak, kabul etmek, seçmek, üstlenmek’, *alış-* ‘karşılıklı alıp vermek’, *altur-* ‘(bir şey) aldirmek’ (OTWF 553, 586, 587, 653, 800,); *alım* ‘alma, alım’, *alımci* ‘alacaklı’, *alımlıg* ‘alacaklı’, *alk-* ‘tamamlamak, bitirmek, yok etmek’, *alkınç* ‘sonu gelme, yok etme’, *alkış-* ‘karşılıklı olarak birbirini yok etmek’, *alku* ‘tüm, herkes’, *altuz-* ‘aldirmek, yakalatmak’ (EDPT 134, 135, 137, 145, 146).

146. aşuk- ‘sabırsız olmak acele etmek’ (UWNEU 96)

aş-(u)k < aş ‘geçmek’ (VEWT 30a)

aş- fiilinin anlamları:

A1: aşmak

ol yılka türgeş tapa altun yışığ *aşa* ertiş ügüzüg keçe yorıdım

“O yıl içerisinde Türgişlere karşı Altay dağlarını *aşıp* Ertiş nehrini geçerek yürüdüm” (BK D 27).

aşuk- fiilinin anlamları**A1: acele etmek**

anı körüp ilig beg katunı birle aşukup inçe tip ayıtdı

“Onu gören hükümdar bey hatunıyla acele ederek şöyle söyledi” (AY 624 13).

ayığ kılınç öçgü işde *aşuku* evrilip

“kötü davranışlarını yok etme işinde acele edip” (ETŞ 144).

A2: özlemek

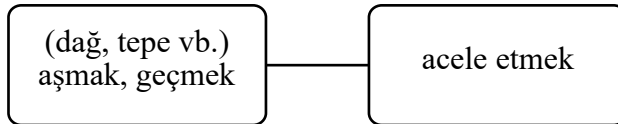
ol ewke aşuktı

“Adam evini özledi” (DLT 95).

Değerlendirme:

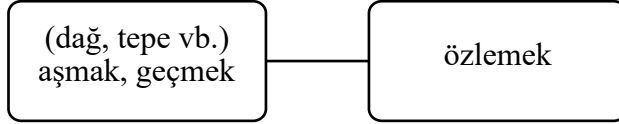
A1: Räsänen, aşuk- fiilinin aş- ‘geçmek’ fiilinden geldiğini düşünür (VEWT 30a). *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ temel anlamına sahiptir. *aşuk-* fiili ise A1’de ‘acele etmek’ anlamında kullanılmıştır. aş- ‘bir yerden geçmek’ anlamından aşuk- ‘acele etmek’ anlamına geçişte aşılacak mesafe, anlam vurgusu ön plandadır. Bir mesafeyi geçerken harcanan bir zaman söz konusudur. Bu durumda ‘acele etme’ anlamı meydana gelmiş olabilir. -(X)k- eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katar ve türetimsel işlevi görür.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *aşuk-* fiili ise A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın bir özne olabilir.

A2: *aş-* fiili ‘dağ vb. aşmak, bir yerden geçmek’ fiilinin anlamında gidilen yere ve kişilere kavuşma isteği söz konusudur. Bir yere varıp bir kimseyi görmek istediğimizde *özleme* eylemi gerçekleşir. *aşuk-* ‘özlemek’ anlam gelişmesi de bu şekilde meydana gelmiş olabilir. Fiilin ‘özlemek’ anlamında içte meydana gelip dışta bir kişi, nesne veya yere yönelen bir eylem tanımlanır. Bu bağlamda -(X)k- türetimsel işlevi görür ve fiilin sözcükselleşmesine etki eder.

Zorunlu istem olarak *aş-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *güzergâh* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı alabilir. *aşuğ-* fiili ise A2’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın bir özne ve *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *aşuğ-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir göstergedir.

Türevleri: *aşnu* ‘önce’, *aşnuki* ‘önceki’, *aşnurağ* ‘daha önce’, *aşur-* ‘aşırarak, geçirmek, yüceltmek’, *aşru* ‘çok fazla, aşırı’, *aşrul-* ‘(bir yere) taşınmak, nakledilmek’, *aşsa-* ‘aşmak istemek’ (EDPT 264, 265)

147. **ķorķ-** ‘korkmak’ (OTWF 646)

ķori-k < ķori- ‘korumak’ (OTWF 646)

ķori- fiilinin anlamları:

teñrim *koruñ* bu yigüçi yeklerde

“Tanrım! Bu yiyici (korkunç) şeytanlardan bizi *koruyun*.” (M III 24).

otuğ *ķorıdı*

“Otlağı *ķorudu*” (DLT 462).

ķorķ- fiilinin anlamları

üküş téyin neke *ķ(o)rķ(u)r* biz

“Çok diye niçin *ķorkacağız*” (T II B 4).

ķişi *ķorkmuş* korkma têmış

“Adam *ķorkmuş*, korkma demiş” (IB 2).

nızvanılarkā ertiñü *ķorkup*

“İhtiraslardan aşırı *ķorkup*” (U III 75 6-7).

ķul teñriden *ķorkdı*

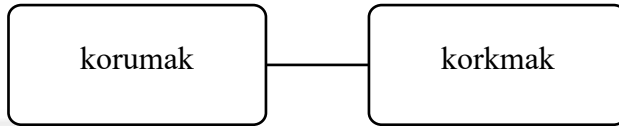
“Kul yüce Allah’tan korktu” (522).

Değerlendirme:

A1: *ķori-* fiili ‘korumak’ temel anlamına sahiptir. *ķorķ-* fiili ise bağlamlarda ‘korkmak’ anlamlarında tespit edilmiştir. Bir kimseyi ya da bir şeyi korurken ‘değer verme’ bahis konusudur. Değer verilen kişi ya da nesneleri kaybetmekten ya da onlara bir zarar

gelmesinden korkulur. Anlam gelişiminin *korumak* somut eyleminden *korkmak* soyut eylemine doğru olduğunu düşünüyoruz. -(X)k- eki fiile yeni bir sözlüksel anlam katmış ve fiilde sözcükselleşme meydana getirmiş olabilir.

Zorunlu istem olarak *korı-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *faydalanan* anlamsal rolünde yükleme durum ekli ve uyarıcı anlamsal rolünde bulunma-çıkma durum ekli tamlayıcılar alabilir. *kork-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *uyarıcı* anlamsal rolünde yönelme durum ekli tamlayıcı alabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi *kork-* fiilinde sözcükselleşme meydana gelmesine dair diğer bir göstergedir.

Türevleri: *korkıt-* ‘korkutmak’, *korkız-* ‘korkutmak’, *korkun-* ‘(kendi kendine) korkmak’ (OTWF 757, 776); *koriğ* ‘muhafazalı, kapalı yer’, *koriğci* ‘korucu’, *koriğlig* ‘korunaklı’, *korkunç* ‘korkunç’, *korkluğ* ‘korkak’, *korkul-* ‘korkulmak’, *korkuş-* ‘birbirinden korkmak’, (EDPT 652, 654, 655, 656, 657).

148. soyuk- ‘soyulmak, yağmalanmak’ (EDPT 859)

soy-(u)k- < soy- ‘derisini yüzmek, soymak’ (EDPT 858)

soy- fiilinin anlamları:

A1: (deri vb.) soymak

tınlıglarığ ölürür terisin *soyar*

“Canlıları öldürür ve derisini *soyar*” (İPKP III 3).

er koyuğ *soydı*

“Adam koyunun derisini *yüzdü* (soydu)” (DLT 455).

soyuk- fiilinin anlamları:

A1: yağmalanmak, soyulmak

er *soyukti*

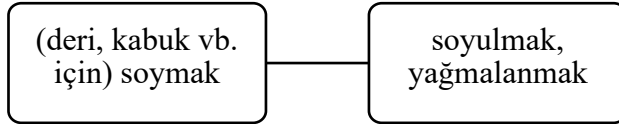
“Adamın malı *yağmalandı* (soyuldu)” (DLT 429).

Türevleri: *soydur-* ‘soydurmak’, *soyul-* ‘(deri vb.) soyulmak’, *soysuk-* ‘yağmalanmak’ *soyuş-* ‘birlikte deri soymak’ (EDPT 859, 860)

Değerlendirme: soy- ‘deri, kabuk vb. için soymak’ somut anlamından ‘insan, mal vb. için soyulmak, yağmalanmak’ anlamına geçiş söz konusudur. -k- eki dıştan içe doğru yönelen bir hareketi bildirir. Bu ek ‘soymak’ temel anlamından metaforlaşma yoluyla

‘yağmalanmak, soyulmak’ anlamlarını kazanarak uzaklaşır ve yeni bir anlam meydana getirir.

Zorunlu istem olarak soy- fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *soyuk-* fiili ise A1’de *konu* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir.

149. tarık- ‘dağılmak, sürülmek, uzaklaşmak’ (OTWF 648)

tar-(ı)k- < tar- ‘dağılmak, bölmek ayırmak’ (EDPT 529)

tar- fiilinin anlamları:

A1: parçalamak

kuşlar keyikleri (buzu) butarlayu tumsuğun ... tarmakın tarmayu tan[çkıl]ay]urlar

“Kuşlar, geyikler (parçalayarak) yırtarak gagaları ile ... pençeleri ile parçalayarak didiklerler” (Maitr: 85 3-5)

A2: dağıtmak

beg süsin *tardı*

“Bey askerini *dağıttı*” (DLT 425).

tarık- fiilinin anlamları:

A1: uzaklaşmak, yok olmak

sizik köñüllerin *tarıkar* erti

“Kuşkulu düşünceleri bastırırdı” (Pothi 170).

ol öğretiglerte öğretinser bo ayıg kılınçlar *tarıkar* kiter (AY 149 1).

O öğretilerden öğrense bu kötü davranışlar yok olur.

igi ağırığı kitgey adası tudası *tarıkgay*

“Hastalığı geçer, tehlike yok olur” (AY 478 20-21).

A2: (mekân vb.) daralmak, küçülmek

yir tarıktı

“Yer, mekân daraldı” (DLT 265).

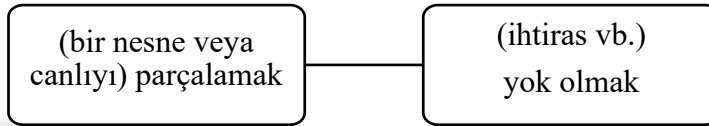
Türevleri: *tarıl-* ‘dağılmak’, *tarkınç* ‘huzursuz, zor’ (EDPT 540, 547), *tarıkar-* ‘yok etmek, uzaklaşmak, sınırlamak’ (OTWF 739).

Değerlendirme:

A1: tar- ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamlarına sahiptir. *tarık-* ise A1’de ‘(ihtiras, kaygı, hastalık vb.) yok olmak’ anlamında tespit edilmiştir. *tar-* ‘parçalamak’ fiili bir nesneyi

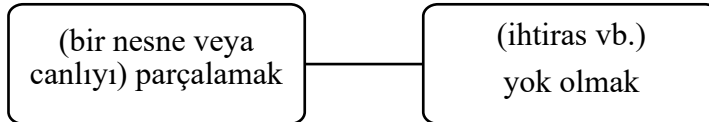
ya da canlıyı parçalamak ve yok etmek ile ilgilidir. Söz konusu ‘parçalamak’ anlamından ‘bir canlının yok olması’ anlam alanı üzerinden (ihtiras vb. yok olmak’ anlamına gelişmiş olmalıdır. Buradan hareketle -k- eki fiilde türetimlik işlevi görür ve fiile yeni bir sözlüksel anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak *tar-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *tarık-* fiili ise A1’de *deneyimci* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne ve nesne olarak *içerik* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. Her iki fiilin anlamsal rollerinin değişmesi fiilin sözcükselleştiğine dair bir kanıt olabilir.

A2: *tar-* ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamlarına sahiptir. *tarık-* ise A2’de ‘(mekân vb.) daralmak’ anlamında tespit edilmiştir. Bir nesne parçalara ayrılırken parçalar küçülür ve daralır. Bu bağlamda *tarık-* fiilinin ‘(mekân vb.) daralmak’ anlamı *tar-* fiilin ‘parçalamak’ anlamından gelmiş olmalıdır. O hâlde -k- eki fiile türetimlik işlevi katar ve yeni bir sözlüksel anlam kazandırır.

Zorunlu istem olarak *tar-* fiili A1’de *eden* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne, nesne olarak *etkilenen* anlamsal rolünde yükleme durum ekli tamlayıcı olabilir. *tarık-* fiili ise A2’de *etkilenen* anlamsal rolünde yalın durumda bir özne olabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇATI EKİLİ FİİLLERİN SEMANTİK VE İŞLEVSEL ALGORİTMASI

3. 1. Yapım ve Çekim Ekleri Kategorilerinin Sınırlılıkları

Çekim ekleri, eklendiği kelimenin anlamını ve türünü değiştirmeyen kelimelerde biçim değişikliği meydana getiren eklerdir. Söz konusu ekler eklendikleri kelimelerle durum, şahıs, zaman ve sayı bakımından dil bilgisel ilişki kurar. Yapım ekleri ise isim veya fiil kök ve gövdelerine gelerek kelimelere yeni anlam kazandıran ve kelimelerin görevini, türünü değiştiren eklerdir. Nitekim Ergin, çekim eklerinin birleştiği kök veya gövdenin anlamında bir değişiklik yapmadığını söz konusu eklerin kök ve gövdelerin manasına bir münasebet nüansı ilâve ettiğini, yapım eklerinin ise kök ve gövdelerde anlam değişikliği yaparak ortaya yeni anlamlar çıkardığını belirtir (Ergin, 1985: 125-126). Dil bilimsel yaklaşımlarla ele alan Booij, çekim ve türetim arasındaki en önemli farkın zorunluluk ilkesiyle oluştuğunu; çekimin bir zorunluluk olarak yapıldığını, türetimin ise isteğe bağlı olarak yapıldığını ifade eder (Booij 2005, 2006; Haspelmath 2002). Erdem, “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları” adlı makalesinde çekim ve türetimliği birbirinden ayıran ölçütleri “zorunluluk, sözdizimsel ilgililik, tür ve anlam değiştirme, çekimlilik, psikolengüistik” şeklinde sınırlar (Erdem, 2011: 82).

Birçok araştırmacı yapım ve çekim eklerinin sınırlılıklarının ne olması gerektiği konusunda ortak paydada buluşurken bazı eklerin sınırlılığı tam olarak belirlenememiştir. Türkçede bazı ekler hem çekim eki hem yapım eki görevinde kullanılırlar. Bu durum bir karmaşıklığa yol açar ve eklerin sınırlılığını zorlar. Söz konusu ekler içinde çatı ekleri de yer alır. Örneğin; arıt- ‘temizletmek’ < arı- ‘temizlemek’ ; *kêçür*- ‘affetmek’ < *kêç*- ‘(bir yerden) geçmek’. Eski Türkçe metinlerden aldığımız hemen yukarıdaki örneklerde *arıt*- fiilinde çatı eki kendi (ettirgenlik) işlevinde kullanılırken, *kêçür*- fiiline gelen çatı eki ise türetimlik işlevi görmüş ve yeni bir sözlüksel birim meydana getirmiştir. Nitekim Erdem, çatı eklerinin cümlelerin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir görev üstlendiğinden ve düzenli çekimlendiğinden dolayı çatı eklerinin bu özellikleri ile onları bir ölçüde çekim ekine yaklaştığını diğer yandan çatı ekleriyle türeyen kelimelerin sözlüklerde yer alması ve ilgili eklerin fiilin anlamında büyük değişiklikler katmasından dolayı onları bir ölçüde yapım ekine yaklaştığını ifade eder. (Erdem, 2011: 86). Fiillere çatı eki eklendiğinde fiilin temel anlamı değişmiyor, gramer göreviyle kullanılıyor ve sadece durum

değişikliği meydana getiriyorsa bu fiilleri yapım ve çekim eki arasında yer alacak yeni bir kategoriye dahil etmek gerekir. Eğer fiil çatı eki aldığı anda anlamında köklü değişiklikler meydana getiriyor ve yeni sözlük birim oluşturuyorsa yapım eki kategorisi altında değerlendirilmelidir.

3. 2. Sözlükselleşme

Eklemeli bir dil olan Türkçede söz yapımı -lXk, -CX, -lX, -sXz, -(X)ncI, -Ar, -z gibi yapım ekleri aracılığıyla yapılır. Söz konusu eklerle yapılan türetmelerin anlamları değişirken -l-, -n-, -r-, -ş- çatı ekleri ile yapılan türetmelerin anlamlarının bazıları değişmiş, bazıları değişmemiştir. Bu çerçevede çatı ekleri eklendikleri fiilin temel anlamını değiştirmeden kendi işleviyle kullanılıp yalnızca söz diziminde öge artırımı ya da eksilmesine sebep oluyorsa bu fiillere yeni sözlük birim demek güç görünüyor. Çatı eki alıp anlamı değişen fiiller ise yeni sözlük birim olarak değerlendirilebilir. Karaağaç sözlükselleşmenin “bir bağlı biçim birimin asıl birim hâline gelmesi, bir söz birimi kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi” şeklinde tanımlar (Karaağaç, 2013: 784). Ağca, sözlükselleşmeyi herhangi bir sözcüğün gerçek anlamını ya da sonradan kazandığı anlamları kaybederek yeni bir leksik birime dönüşmesi şeklinde açıklar (Ağca, 2013: 63). Bozkurt’a göre, sözlükselleşme, bir sözcüğün bağlam bağımlı olmaktan çıkıp sözlükte yer alabilmesidir (Bozkurt, 2016: 110). Akalın, sözlükselleşmenin sadece eklerle olmadığını sözcüklerin hayatın içinde kazandığı anlamları ve işlevleri, kültür tarihindeki yerleri ve yaşadığı değişimler bakımından ele alınması gerektiğini dile getirir. Sözcüklerin kökeninin en ince ayrıntısına değinildiği kadar sonraki dönemlerde geçirdiği anlam değişimleri üzerinde durulması gerektiğini de ifade eder. (Akalın, 2014: 28). Hirik (2017: 216)’e göre ise, sözcükselleşme, artzamanlı ya da eşzamanlı olarak insan zihnindeki kavramın dil içerisinde bilinen kelime yapım yollarının dışında fakat yine kendi içerisinde sistemi olan bir tür kelime ortaya çıkarma mekanizmasıdır. TDK Türkçe sözlükte *çık-* fiili için 56 ayrı anlam verilir. Bu anlamlar yan anlam ve mecaz şeklindedir. *çık-* fiilinin ilk anlamıysa *çık-* fiilinin ilk anlamıyla ilgilidir ve -Ar- çatı ekiyle oluşur. Bize göre bu sözcüğün ayrı bir madde halinde sözlükte yer almasının bir sakıncası yoktur. Nitekim *çık-* fiili için de yirmi iki farklı anlam temel anlamdan sonra yan anlam ve mecaz şeklinde sıralanır. Örneğin; *çık-* fiilinin ilk anlamı “birinin veya bir şeyin çıkmasını sağlamak, çıkmasına sebep olmak”, mecaz olarak nitelenen yirmi ikinci anlamsa “söylemek” olarak tanıklanır. Yirmi ikinci

maddenin anlam, gramer ve söz dizimi yapısı (fiilin anlamsal rolleri, anlam sınırlılıkları, nitelikleri ve istem yapısı) tamamıyla temel anlamdan farklıdır. Söz konusu maddede ‘söylemek’ anlamındaki *çıkār-* fiili mecazlaşma sonucunda temel anlamdan iyice kopmuş ve yeni bir anlam birim oluşturmuştur. Bu fiilde mecazlaşma süreci sona erdiğinden -Ar eki artık türetimlik işlevindedir, söz konusu anlamsa dil konuşurları tarafından kullanımda olduğundan sözlükselleşmiştir ve ayrı bir madde olarak yer almalıdır. Bütün bu tanımlar ve örneklerden hareketle sözlükselleşmenin nitelikleri için anlam yapısının, anlam niteliklerinin değişimi, eylemlerde istem yapısının söz diziminde farklılık göstermesi; dil konuşurlarınca göstergenin tanınması ve kullanılması sayılabilir. Başka bir deyişle sözcüklerin birlikte kullanıldığı sözcüklerle ilişkisi göz önünde bulundurularak kullanıldığı bağlamlarda uğradığı anlam değişiklikleriyle farklı bir anlamı işaretlemesi onu sözlük birim hâline getirir.

3. 3. Türetimlik İşlevindeki Çatı Eklerinin İşlevsel ve Anlamsal Görünümü

3. 3. 1. -(X)n- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yaparak yapım eki işlevinde kullanılır.

ağır ayıg kılınçlarımın anı barça alırsız ökünür m(e)n bilinür m(e)n *açınur* m(e)n (AY 137 22, 23).

“Çok kötü amellerimin tümüne eksiksiz olarak pişman oldum, *itiraf ediyorum*”
ağanıma *ötündüm*

“ağanıma *arz ettim*” (T G 12).

aç- fiili ‘açmak, açıklamak’ anlamlarından -n- eki alarak açın- şeklinde ‘itiraf etmek’ anlamını kazanmıştır. t- fiili ‘bir yerden bir yere geçmek’ anlamından ‘arz etmek’ anlamını kazanmıştır.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -n- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. açın- ‘itiraf etmek’ < aç- ‘açmak’, tün- ‘arz etmek’ < t- ‘bir yerden bir yere geçmek’.

‘itiraf etmek’ anlamındaki örnekte çeşitli duygu ve düşünceleri karşı tarafa aktarma söz konusudur. İçten gelen edim (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yönelir. Keza ‘rica etmek’ örneğinde de aynı durum söz konusudur.

-n- ekinin türediği kök ya da gövde fiilin derin yapısında bulunmayan duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi söz konusu ek aracılığıyla derin yapıdan yüzey yapıya taşınır.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -n- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.
  1. ve 2. maddedeki örneklerde -n- ekli türetimlik işlevindeki eylemin içten doğması anlamı ön plana çıkar. Bu aşamada içte oluşan anlamı odak noktasına alan -n- eki dönüşlülük kategorisinin işlevini de üstlenmiş olabilir.Örneğin: *sevinmek* ve *acınmak* eylemlerinde dıştan gelen bir etki sonucunda içten doğan bir sevinç söz konusudur.

3. 3. 2. -DXr- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

edgü ögli teginig uzatı *öntürüp*
“İyi Düşünceli Prensi, katile hâlinde *uğurlayıp*” (İPKP XXXI 1, 2).
o anı ewke *öndürdi*
“O evi gösterip onu *yöneltti* (uğurladı)” (DLT 107).
ayayu bo nomuğ *yakdurmıs*
“Bu öğretiyi saygıyla *bastırmıs*” (BT XIII 41 17)

ün- fiili ‘çıkmaq’ anlamından -DXr- eki alarak *üntür-* şeklinde ‘yolcu etmek’ anlamını kazanmıştır. *yak-* fiili ‘sürmek’ anlamından -DXr- eki alarak *yaktur-* şeklinde ‘(kitap vb.) bastırmak’ anlamını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -DXr- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. *üntür-* ‘yolcu etmek’ < ün- ‘çıkmaq’, *yaktur-* ‘(kitap vb.) bastırmak’ < *yak-* ‘sürmek’.
- ‘yolcu etmek’ eyleminde “bir insanın başka bir insanı bir yere göndermesi” söz konusudur. Bu eylemde meydana gelen hareketin sonucu başka bir insan üzerinde etki yapar ve o insanı harekete geçirir.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -DXr- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.
  1. ve 2. maddedeki örneklerde -DXr- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; “Gömleğini yıkattı. Arabamı temizlettim.” örneklerinde gömleğin ve arabanın yıkanması ve temizlenmesi işleri başka bir kişiye yaptırılmıştır. Söz konusu eylemlerin derin yapısında bir kişiyi harekete geçirmek vardır.

Sonuç olarak -DXr- eki eklendiği kök, gövde ve fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 3. -(X)t- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

olok kişi işilerin küretip yazınsar

“O kişi kadınlarını aldatıp günah işlese” (Maitr 80: 4).

altı yol içinteki ög kañ ka kıdaş bolmış tınl(ı)ğlarığ örletdim emgetdim isig
özlerintin öñi adırtım erser

“bu altı yol içindeki anne-baba ve akraba olmuş canlıları sinirlendirdim, (onlara)
acı çektirdim (AY 135 17).

küre- fiili ‘kaçmak’ anlamından -(X)t- eki alarak küret- şeklinde ‘aldatmak’ anlamını kazanmıştır. örle- fiili ‘yükselmek’ anlamından -t- eki alarak örlet- şeklinde ‘sinirlendirmek’ anlamını kazanmıştır.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)t- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. küret- ‘aldatmak’ < küre- ‘kaçmak’, örlet- ‘sinirlendirmek’ < örle- ‘yükselmek’.

küret- ‘aldatmak’ eyleminde bir insanın dikkatsizliğinden yararlanarak onun üzerinden kazanç sağlamak söz konusudur. İfa edilen eylemin etkisi ve sonucu diğer bir insanı etkiler. örlet- ‘sinirlendirmek’ eyleminde bir insanın sinirlenmesine sebep olma söz konusudur.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)t- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

1. ve 2. maddedeki örneklerde -t- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler.

Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; “Parayla çocuğu kandırdı. Öğrenciler öğretmeni sinirlendirdi.” örneklerinde *sinirlendirme* ve *kandırma* eylemlerinin meydana gelmesine yol açma işlevindedir. Söz konusu eylemlerde bir olayın yapılmasına sebep olmak, yol açmak işlevleri vardır.

Sonuç olarak -t- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda bir olayın yapılmasına “sebep olma, yol açma” söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 4. -(X)z- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.
bo tıtağın tutuzdı buryuklarka beglerke
“Bu yüzden beylere (ve) kumandanlara emretti” (AY 635 3).
könlünçe uduz tedi
“(Orduyu) gönlüne göre sevk et dedi” (T 1 G 8).
tut- fiili ‘tutmak, zapt etmek’ anlamlarından -(X)z- eki alarak tutuz- şeklinde ‘emretmek’ anlamını kazanmıştır. ud- fiili ‘takip etmek’ anlamından -(X)z- eki alarak uduz- şeklinde ‘götürmek, sevk etmek’ anlamlarını kazanmıştır.
2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)z- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. tutuz- ‘emretmek’ < tut- ‘tutmak, zapt etmek’, ud- ‘takip etmek’ < uduz- ‘götürmek, sevk etmek’.
tutuz- ‘emretmek’ eyleminde bir kimsenin bir kimseye bir işi yapması için emir vermesi söz konusudur. İfa edilen eylemin etkisi ve sonucu diğer bir insanı etkiler. uduz- ‘götürmek, sevk etmek’ eyleminde bir kişiyi veya nesneyi yanında yürütmek veya taşıma söz konusudur.
3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)z- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.
1. ve 2. maddedeki örneklerde -(X)z- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye, nesneye yöneltir; söz konusu kişi ve nesneyi

etkiler. Meydana gelen eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; “Komutan askere emretti.” Öğretmen öğren

ciyi müdür odasına götürdü.” örneklerinde “emretme ve götürme” eylemlerinde öznenin işi kendisinin yaptığı ve o işi yapmaya gücünün yettiği görülür.

Sonuç olarak; -(X)z- eki eklendiği kök, gövde ve fiile türetimlik işleviyle “iş kendisi yapma ve o işe gücü yetme” şeklinde yeni anlamlar kazandırır. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 5. -GXr- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

alku nomuğ ötgürmiş tip atanurlar (AY 204 3).

“Bütün öğretiyi derinlemesine açıklamış, deyip adlandırırılar”

alkınmaksız isilmeksiz kirtü savığ ötgürteçi nomluğ

“Bu bitmeyen ebedi gerçek sözü derinlemesine açıklayacak öğreti kitabı” (AY 338 18).

atlar yañ(alar)ıg turgurdaçi ögretdeçi

“Atlar ve filleri ehlileştirecek ve talim ettirecek” (Maitr 110 2,3).

öt- fiili ‘bir yerden bir yere geçmek’ anlamından -GXr- eki alarak ötgür- şeklinde ‘açıklamak’ anlamını kazanmıştır. tur- fiili ‘durmak, kalkmak’ anlamından -GXr- eki alarak turgur- şeklinde ‘(at vb.) ehlilleştirmek’ anlamını kazanır.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -GXr- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. ötgür- ‘(öğreti vb.) açıklamak’ < öt- ‘bir yerden bir yere geçmek’; turgur- ‘(at vb.) ehlilleştirmek’ < tur- ‘durmak, kalkmak’.

ötgür- ‘(öğreti vb.) açıklamak’ eyleminde bir fikri, düşüncüyü karşı tarafa aktarma söz konusudur. İçten gelen edim (duygu, düşünce vb.) dışa doğru (bir kimseye) yönelir. -GXr- ekinin türediği kök, gövde fiilde olmayan iletilen duygu ve düşüncenin içten doğması işlevi derin yapıda öne çıkmaktadır. turgur- ‘(at vb.) ehlilleştirmek’ eyleminde bir canlıyı (at, köpek vb.) eğiterek

evcil hâle getirme söz konusudur. Sonuç olarak; söz konusu eylemlerde meydana gelen hareketin sonucu başka canlı üzerinde etki yapar ve o canlıyı harekete geçirir.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -GXr- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

1. ve 2. maddedeki örneklerde -GXr- eki türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Meydana gelen söz konusu eylemin nitelikleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

Örneğin; “Gömleğini yıkattı. Arabamı temizlettim.” örneklerinde gömleğin ve arabanın yıkanması ve temizletmesi başka bir kişiye yaptırılmıştır. Söz konusu eylemlerin derin yapısında bir kişiyi harekete geçirmek vardır.

Sonuç olarak -GXr- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamda başka bir kişiyi ya da nesneyi harekete geçirme ve etkileme söz konusu olur. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

3. 3. 6. -(X)l- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

altı törlüg işlerig tüz kılmağ üdün üdün *kükülür*

“Altı çeşit işleri yerine getiren zaman zaman *övülür*” (BT III 863, 864).

bo nom bitig *aqılzun yadılzun*

“Bu öğretici kitabı *yayılın*” (UWNEU 33).

kük- fiili ‘ünlü olmak’ anlamlarından -(X)l- eki alarak kükül- şeklinde ‘övülmek’ anlamını kazanmıştır. aq- fiili ‘(su vb.) akmak’ anlamından -(X)l- alarak aqıl- şeklinde ‘yayılmak’ anlamını kazanmıştır.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)l- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. kükül- ‘övülmek’ < kük- ‘ünlü olmak’, aqıl- ‘yayılmak’ < aq- ‘(su vb.) akmak’.

kükül- ‘övülmek’ eyleminde kişinin veya bir durumun *övme* işine, aqıl- ‘yayılmak’ eyleminde ise *yayma* işine konu olması söz konusudur. Derin

yapıda özne konumundaki öge, yüzey yapıda edilgen çatılı eylemin geçtiği cümlede nesne konumundayken etkilenir.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)l- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

1. ve 2. maddedeki örneklerde fiile -(X)l- ekinin getirilerek başkası tarafından yapılma anlamı katması, işi yapanın bilinmemesi ve yapılan eylemden etkilenen nesnenin veya durumun ön plana çıkarılması söz konusudur. Bu durum edilgenlik çatı kategorisinin başlıca işlevlerini oluşturur.

Örneğin: “Sanatçı övüldü. Haber yayıldı.” örneklerinde eylemi yapan kişinin belli olmaması ve etkilenen nesne durumundaki varlığın ön plana çıkarılması durumu görülür.

3. 3. 7. -(X)ş- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

yağusa çerigke ilişse eri

tuşınca tegişgü kemişse urı

“Askerler yaklaşp erler savaşa tutuşunca,

Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı” (KB 2375).

yorıyu küreşü

“gidip savaşp” (BT XIII 12 170).

yaraşgu yarağı bar erse yaraş

yok erse yarıklan bil alşıp *küreş*

“Anlaşmak imkânı varsa onunla anlaş;

Yoksa zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve *güreş*” (KB 2360).

eg opa baş açışp agu igip inçip...

“Birbirimize yeni yolda yardım ederek dağ tepesi üzerinden ve daha yukarı çıkarak, bu şekilde dolanarak...” (Talas 7-2).

il- fiili ‘yakalamak’ anlamından -(X)ş- eki alarak iliş- şeklinde ‘savaşmak’ anlamını kazanmıştır. küre- fiili ‘kaçmak, uzaklaşmak’ anlamlarından -(X)ş- eki alarak küreş- şeklinde ‘güreşmek, savaşmak’ anlamını kazanmıştır. aç- fiili ‘açmak’ anlamından -(X)ş- ekini alarak açış- ‘yardım etmek’ anlamına gelişmiştir.

2. Aşama: Eklendiği fiile yeni anlam kazandıran -(X)ş- eki derin yapıdan yüzey yapıya belirli bir işlevde anlam yükler. iliş- ‘savaşmak’ < il- ‘yakalamak’, küreş- ‘güreşmek, savaşmak’ < küre- ‘kaçmak, uzaklaşmak’; açış- ‘yardım etmek’ < aç- ‘yardım etmek’.

iliş- ‘savaşmak’ ve küreş- ‘güreşmek, savaşmak’ eylemlerinde iki kuvvetin karşı karşıya gelerek vuruşması söz konusudur. açış- ‘birbirine yardım etmek’ eyleminde ise bir işi birlikte yapma durumu vardır.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimsel işlevini ifa eden -(X)ş- eki günümüz çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

1. ve 2. maddedeki örneklerde bir işin karşılıklı ve birlikte yapılması söz konusudur. Bu çerçevede -(X)ş- eki kendi işlevini koruyarak yeni sözlüksel anlam oluşturmuştur.

Örneğin: “İki taraf dağ geçidinde savaştı. Bu ödevde birbirimize yardım ettik.” örneklerinde bir işi karşılıklı ve birlikte yapma durumu görülür.

3. 3. 8. -(X)k- Ekinin Algoritması

1. Aşama: Fiilden fiil yapan yapım eki işlevinde kullanılır.

bars teg *alıku*

“bars gibi *vahşileşerek*” (UWNEU 46).

yir *tarıktı*

“Yer, mekân *daraldı*” (DLT 265).

al- fiili ‘almak, zorla almak, gasp etmek’ anlamından -(X)k- eki alarak *alık-* şeklinde ‘vahşileşmek’ anlamını kazanır. tarı- fiili ‘parçalamak, dağıtmak’ anlamından -(X)k- eki alarak *tarık-* şeklinde ‘(yer vb.) daralmak’ anlamını kazanır.

2. Aşama: Eklendiği fiillere yeni anlam kazandıran -(X)k- eki derin yapıdan yüzey yapıya ulaştığında belirli bir işlevde anlam yükler. alık- ‘vahşileşmek’ < al- ‘zorla almak, gasp etmek’; tarık- ‘(yer vb.) daralmak’ < tarı- fiili ‘parçalamak, dağıtmak’.

alık- ‘vahşileşmek’ eylemini ifa eden özneye meydana gelen ve özneyi etkileyen bir hareket söz konusudur. tarık- ‘(yer vb.) daralmak’ örneğinde ise

yapılan işin etkisinde kalınır. Bu sebeple türetimlik işlevinde kullanılan -(X)k- ekinin doğasında dönüşlülük ve edilgenlik işlevi tanıklanır.

3. Aşama: Anlamı değişip sözlükselleşen eylem derin yapıdan yüzey yapıya çıkan anlamı çeşitli yönleriyle alır. Oluşan anlam üzerinden türetimlik işlevini ifa eden -(X)k- eki daha sonra çatı eki işlevlerini ve anlamlarını edinir.

1. maddedeki örnekte -k- ekli eylemin sonucunda özneye bir eylem doğar ve doğan eylemin sonucundan işi yapan özne etkilenir. Meydana gelen -(X)k- türetimlik ekli eylemin nitelikleri dönüşlülük çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır. 2. maddedeki örnekte ise eylemin gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kalındığı tanıklanır. Bu da edilgen çatının nitelikleri arasındadır.

Sonuç olarak -(X)k- eki eklendiği kök, gövde fiile türetimlik işleviyle yeni bir anlam kazandırır. Yeni anlamdan dönüşlülük ve edilgenlik işlevleri ortaya çıkar. Son aşamada da derin yapıda söz konusu işlev ve anlamlar üzerinden dönüşüm, taşıma işlemleriyle yüzey yapıda çatı eki niteliği kazanır.

SONUÇ

Araştırmamızda; Eski Türkçe metinlerden tarayıp fişlediğimiz bulgular çatı eklerinin anlam ve işlevlerinin değişebildiğini göstermiştir. Özellikle metaforlaşma yoluyla temel anlamdan iyice uzaklaşan ya da yeni bir anlam meydana getiren türetimsel işlevli çatı ekleri olduğu tanıklanmıştır. Halbuki çatı kavramının nitelikleri; en temel tanımıyla gramer kitaplarında genellikle fiilin özne ve nesne ilişkisi bakımından gösterdiği durum değişikliğidir. Çatı eklerinin söz diziminde gramatikal bir görevi vardır. Çatı eklerinin fiile yüklemiş olduğu edilgenlik, meçhullük, ettirgenlik, birlikte veya karşılıklı yapma, dönüşlülük gibi anlamlar fiilin nesne ve özne arasındaki geçici anlam değişikliğidir. Öte yandan çatı ekleri türetimsel işleviyle kullanıldığı ve semantik değişime uğradığında söz konusu nitelikler bazen tespit edilememektedir. Bu fiillerde çatı eklerinin türetimsel işleviyle kullanılması, eklendiği fiilde köklü anlam değişiklikleri yaparak yeni bir sözlüksel anlam meydana getirmesi söz konusudur. Söz konusu fiilleri çatı kategorisi altında değerlendirmek güç görünmektedir. Birçok araştırmacı tarafından tartışmaya sebep olan bu durum; araştırmacıları çatı ekleri yapım eki mi yoksa çekim eki altında mı değerlendirmeli sorusuna yöneltmiştir. Bize göre semantik değişime uğrayan çatı ekli fiiller yapım eki kategorisi altında incelenmelidir. Zira fiile eklenen çatı eki fiilin anlamında köklü değişiklik yapıyorsa o ek artık türetimsel vazifesi görür ve yeni sözlüksel anlam meydana getirir. Bu durum çatı eklerinin oluşum safhasında yapım eki görevi üstlenmiş söz konusu eklerin birtakım semantik değişimler sonucunda gramerleşerek çatı eki işlevini üstlenmiş olabileme ihtimalini doğuruyor.

Çatı eklerinin bulunduğu cümleyle eklendiği eylemin anlam yapısını, anlam niteliklerini ve sınırlılıklarını değiştirebildiği tespit edilmiştir. Bu durumlarda eylemin anlam yapısı ve nitelikleri değiştiğinden ayrı maddeler şeklinde incelemek gerektiği görülmüştür. Eski Türkçe metinlerden taradığımız anlamı değişen çatı ekli 149 fiil tespit edilmiştir. Her bir fiil kendi içinde ortalama 2 yeni anlama geliştiğinden bu da toplam 245 yeni anlama tekabül eder. Tespit ettiğimiz fiillerin büyük çoğunluğu metaforlaşma yoluyla yeni sözlüksel anlam oluşturmuştur. Yine elde ettiğimiz fiillerin çoğunu -(X)n-, -(X)ş-, -(X)t-, -(X)r- ve -(X)l- ekli fiiller oluşturur. -Ar-, -GUr-, -DUr-, -(X)k- ekleri ile tespit edilen fiillerin ise daha az kullanıldığı görülmektedir. Çatı ekini almış eylemlerin bir kısmı hem çatı anlamını hem de çatı dışındaki anlamları işaretler. Çatı ekini almış eylemlerden bir kısmı ise çatı anlamı dışında sadece özel bir alana ait

anlamları da işaretlemektedir.

Dönüştürülük ekinin yönü normalde dıştan içe doğru olmalıydı. Fakat tespit ettiğimiz-(X)n- ekli örneklerin yüzde doksanında hareketin yönü içten dışa doğrudur. Bu da tespit ettiğimiz örneklerde -(X)n- ekinin çatı eki işlevinde olmadığına yapım eki işlevinde olduğuna eylemin anlamına etki ettiğine dair diğer bir veridir. Örneğin: *öt-* fiili ‘bir yerden geçmek’ temel anlamına sahiptir. *ötün-* fiili ise ‘hakan vb.ne arz etmek’ anlamında kullanılmıştır. *ötün-* fiilinin kök hâli olan *öt-* fiili bağlamda kullanıldığında ‘bir kişinin bir köprü, yer vb.ni geçmesi’ eylemlerini anlatır. Bu bağlamda *öt-* fiili ‘bir yerden geçmek’ eyleminden hareketle -n- eki alarak ‘bir isteği somut olarak arz etmek’ anlamında gelişmiş olabilir. Buradan hareketle -n- türetimlik eki anlam genişlemesine vasıta olarak ‘arz etmek’ anlamının ortaya çıkmasında işlev üstlenmiş olabilir. -n- çatı ekinin dönüştürülük işlevinde bir eylemi yapan kişiye hareketin sonucunun yönelmesi ve bu sebeple eylemin sonucundan o kişinin etkilenmesi söz konusudur. Bağlamda fişlediğimiz -n- çatı eki eylemi yapan kişi için eylemin sonucundan etkilenmek söz konusu değildir. Bu durumda buradaki -n- türetimlik eki dönüştürülük işlevine sahip olmamaktadır. Fakat bu ek bağlamda eylemin sonucunu başka bir insana yöneltmektedir. Bu çerçevede -n- dönüştürülük işlevli çatı eki önce fiilden fiil yapan ve eylemin sonucunu başka bir insana yönelten bir ek vazifesi görmüştür. Daha sonra bu anlamdan hareketle dönüştürülük işlevini kazanmış olabilir. -n- eki almış başka fiillerin de hareketin yönünü tersine çevirdiği görülmüştür. Dolayısıyla -n- eki dönüştürülük anlamı kazanırken *yarman-* ‘insana sarılmak’; *yan-* ‘geri dönmek’, *yıkan-* fiillerinde olduğu gibi hareketin yönünü değiştirip insanı kendisine yöneltmiştir. Bu doğrultuda dönüştürülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşmasında bir nesne, insan ya da bir yere doğru yapılan hareketin bir insana yönelmesi ve eylemin yönünü değiştirerek dönüştürülük işlevindeki -n- çatı ekinin oluşma safhası tamamlanmış olabilir.

-(X)n- çatı ekinin oluşma safhaları:

- 1- Bir eylemin nesne, yer ya da bir canlıya yönelmesi: *öt-* ‘köprü, yer vb.nden geçmek; beden vb. bir şeyi delip geçmek’; *yarma-* ‘bir yere tutunarak tırmanmak’
- 2- Bir eylemin canlıya yönelmesi: *ötün-* ‘hakan vb.ne arz etmek’; *yarman-* ‘bir insana sarılmak’
- 3- Eylemin yönünün değişerek eylemi yapan özneye yönelmesi: *yan-* ‘geri dönmek’, *yıkan-*

-(X)ş- eki türetimlik işlevinde ‘birlikte yapma’ anlamıyla yeni bir anlam katmıştır. Yani çoğunlukla kendi işlevini koruyarak yeni bir anlama gelişmiştir. Acaba işteşlik ekinin

oluşmasında; önce -(X)ş- eki ‘birlikte yapma’ anlamında fiilden fiil yapıp daha sonra işteşlik çatı ekini mi meydana getirmiştir. Örnek *eltiş-* ‘iletişim kurmak’. Mesela burada ‘birlikte yapma’ anlamında yeni bir fiil ortaya çıkmıştır. Buradan da *iletiş-* fiili meydana gelmiş. -(X)ş- eki genelde fiillere işteşlik anlamı katarak fiillerin anlamını değiştirmiştir. Fiillerin hareket yönü birkaç istisna dışında değişmemiştir. Örnek olarak *osuş-* ‘bitkin olmak, çok yorulmak’ fiilinde öznenin işi yapması ve yapılan işten etkilenmesi söz konusudur. *yaraş-* ‘hoşa gitmek’ fiilinde de dıştan kaynaklanan bir eylemin bir canlıya yönelmesi durumu mevcuttur. Hareketin yönü dıştan içe doğrudur. Ayrıca -(X)ş- eki alan fiillerin çoğunluğu ‘kavga etmek, savaşmak’ anlamlarına gelmiştir. Taranan metinlerin bağlamında savaş, tartışma gibi durumlar söz konusu olduğunda -(X)ş- ekinin karşılıklı yapma anlam niteliğine sahip olmasından dolayı “savaşmak, dalaşmak, kavga etmek, tartışmak vb.” anlamlar meydana gelmiş olabilir. Mesela insanlar bir araya gelince; *ker-* ‘ip vb. için germek’ anlamından *keriş-* ‘birbiriyle çekişmek, kavga etmek’ ve *il-* ‘yakalamak, ele geçirmek’ anlamından *iliş-* ‘savaşmak’ anlamlarına geçiş meydana gelmiş olabilir.

-r-, -Ir, -Ur- ekleri, tespit ettiğimiz fiillerin yüzde ellisi hareketin yönünün içten dışa (bir kimseye yöneltme) doğru çevirerek anlam alanını değiştirmiştir. Nitekim -r- eki ettirgen çatı işlevi gördüğünde bir eylemi başka kimseye vb. yönlendirme işlevine sahiptir. Buradan -r-, -Ir, -Ur- ekleri kendi işlevini koruyarak yeni sözlüksel anlam oluşturduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu eklerle kurulan diğer fiillerde ise hareketin yönünü değiştirme durumu tespit edilememiştir. Bu da bilişsel fiiller (anlamak, başarmak) olmasından ötürü olabilir.

-t- eki tespit ettiğimiz çatı ekli fiillerin genelinde türetimlik işleviyle bir eylemin sonucunu başka bir kimseye ve nesneye yöneltir ve söz konusu kişi ve nesneyi etkiler. Yeni anlamda da “bir olayın yapılmasına sebep olma, yol açma veya olayı başkasına yaptırtma” gibi işlevler üstlenir. Meydana gelen söz konusu eylemin işlevleri ettirgenlik çatı ekinin başlıca nitelikleri arasındadır.

-(X)k- eki, tespit ettiğimiz fiillerin bazılarında anlam vurgusunu oluşturan yeni anlama vererek türetimlik görevinde eylemi ifa eden öznenin kendisinde meydana gelen ve yine aynı özneyi etkileyen dönüşlülük işlevinde, bir kısmında yapılan işin etkisinde kalması bakımından edilgenlik işlevinde, bir kısmında ise bir olayın yapılmasına sebep olma ve bir nesne ya da kişi üzerinde etki yapması bakımından ettirgenlik işleviyle tespit edilmiştir. Söz konusu ek türetimlik işleviyle yeni anlam kazandırırken birçok çatı ekinin niteliklerini de bünyesinde taşıyarak karmaşık bir yapı sergiler. Özetlemek

gerekirse -k- ekinin bazen pekiştirme vazifesi görmekle beraber bazen de fiile ettirgenlik, edilgenlik veya dönüşlülük gibi anlamlar kattığını söyleyebiliriz.

-(X)l- eki, tespit ettiğimiz fiillerin çoğunda dıştan içe doğru gelişen bir eylemi ifade etme işlevi görmüş ve bir çok örnekte dönüşlülük işlevinde (hareketi kendisine yöneltme) tespit edilmiştir. Bununla birlikte hareketin yönünün içten dışa doğru (başkasına yöneltme) geliştiği örnekler de tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; bağlamda anlam yapısı, anlam nitelikleri ve sınırları değişen çatı eklerinin türetimlik işlevinde değerlendirilmesi gerekir. Dilde aynı anda var olma ve bir gramer işaretleyecisinin birden fazla farklı işlev ifa etmesi ilkeleri doğrultusunda çatı ekleri fiillerin bazılarında türetimlik işlevini korurken bazılarında da çatı işlevlerini yerine getirir. Söz konusu eklerin türetimlik işlevinde yeni bir anlam kazanarak yeni bir fiil meydana getirdiğinde çatı kategorisinin bazı niteliklerini aldığı tanıklanır. Bu aşamadan sonra; tarihî ve günümüz çatı eklerinin, türetimlik işlevinde sözlükselleşme meydana getirmiş eklerden çıkmış olabileceğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Ağca, F. (2013). “Türk Budist Çevresi Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği Olarak arıtı Sözcüğü”, Bengü Bitig. Dursun Yıldırım Armağanı (Ed.: B. Gül, F. Ağca, F. Gökçe), ss: 63-74. Türkbilig- Öncü Kitap: Ankara.
- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. Journal of Linguistics, London-Newyork.
- Akalın, Ş. H. (2014). “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C: 31, S: 2, ss. 14-29.
- Akerson, F. E. (2016). *Dile Genel Bir Bakış*. Multilingual, İstanbul.
- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. TDK, Ankara.
- Aksan, D. (2020). *Anlambilim (Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Bilgi, İstanbul.
- Arat, R. R. (1937). Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. Rahmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin: Akademie Verlag. Bang,
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, Haz.: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. TTK, Ankara.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. TDK, Ankara.
- Aydın, Özkan, I. (2018). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*. Gece Akademi, Ankara.
- Bang, W & Gabain, A. ve Arat R. R. (1934). Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W. & Gabain, A. (1929b). Türkische Turfan-Texte II. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W. & Gabain, A. von (1930a). Türkische Turfan-Texte III. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W. & Gabain, A. von (1930b). Türkische Turfan-Texte IV. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Bang, W. & Gabain, A. von (1931). Türkische Turfan-Texte V. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri*. Ankara, TDK.
- Barat, K. (1993). *The Uyghur Xuanzang Biography Volume IX*. Cambridge-Massachusetts: The Committee on Inner Asian and Altaic Studies in partial fulfilment

of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in the subject of Inner Asian and Altaic Studies Harvard University.

BERBERCAN, M. T. (2009), “Kür” Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 25, ss.171-182.

Besli, E. (2020). “*Kutadgu Biligdeki Fiillerin İstemi Üzerine*”, Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, TDK, Ankara.

Booij, G. (2005). *The Grammar of Words*. Oxford: Oxford University Press.

(2006). *Inflection and Derivation. Encyclopedia of Language & Linguistics*. Ed. Keith Brown. Elsevier Ltd. 654-661.

Bozkurt, F. (2016). “Sözlükselleşme”, *I. ve II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (3-4 Kasım 2015 İstanbul), (Hazırlayan: Hayati Develi, Mehmet Gürlek) C: 3, ss. 109-118.

Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Enderun, İstanbul

Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Clark, L. (1982). *The Manichean Turkic Poethi-Book*, *Altorientalische Forschungen*.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. *At the Clarendon Press*. Oxford.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackweel Publishing, Oxford.

ÇETİN, O. A. (2016). “Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. Papatya, İstanbul.

Desmond Durkin-Meisterernst & Enrico Morano: *Mani’s Psalms*, (2010). Middle Persian, Parthian and Sogdian texts in the Turfan Collection. (Berliner Turfantexte 27).

Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden.

Doğan, A. T. (2019). “Türkiye Türkçesinde Dilbilimsel Uzatım Örneği Olarak -(X)n-, -(X)l- Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanımı”, *SUTAD*, C: 47, 53-72.

Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri- Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.

Ediskun, H. (1992). *Türk Dilbilgisi*. Remzi, İstanbul

Eker, S. (2016). *Çağdaş Türk Dili*. Grafiker, Ankara.

- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK, Ankara.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK, Ankara.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. TDK, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh, İstanbul.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden-Boston.
- Erdem, M. (2011). “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”, *Bilig Dergisi*, S: 58, ss. 71-90).
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Ergin, M. (2005). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi, İstanbul.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak, İstanbul.
- Evans, V. & Melanine, G. (2006). *Cognitive Linguistics An Inroduction*. Edinburgh University Press, London.
- Evans, V. Melanine, Green (2006). *Cognitive Linguistics An Inroduction*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London.
- Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic roles: the Concept of Deep Structure case Valency and Semantic roles, *Dependenz und Valenz: An International Handbook of Comtemporary Research*. Walter de Gruyter, Berlin and Newyork: ss. 457-475.
- Frawley, W. (1992). *Linguistics Semantics*. Lawrence Erlbaum, Newyork and Londdon.
- Gabain, A. V. & Winter W. (1958). Türkische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Übersetzung. Akademie Verlag, Berlin.
- Gabain, A. V. (1954). Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brähmischrift. Akademie Verlag, Berlin.
- Gabain, A. V. (1959). Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlass herausgegeben. Akademie Verlag, Berlin.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (çev.). TDK, Ankara.
- Galip, G. (2012). Yarat-Yaratmak, Hâlk Etmek” Fiilinin Etimolojisi, *Turkish Studies*, C: 7, S. 3, ss. 1415-1423.
- Gencan, T. N. (1983). *Dilbilgisi*, Kanaat, İstanbul.
- Grunina, E. A (1997). “Fiil Çatısı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C: 45, S: 1997, ss. 195-213.

- Guzev, V. ve G., Yılmaz, Ö. D., (2018). “Rus ve Türk Dilbiliminde Çatı (Diathesis) Kavramı Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, C: 23, S: 2018, ss. 95-102.
- Gülsevin, G. (1998). “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmi Araştırmalar*, C: 0, S. 6, ss. 125-146.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*. Cönk, İstanbul.
- Hamilton, J. R. (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü. Vedat Köken (çev.). TDK, Ankara.
- Hatipoğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri*, TDK, Ankara.
- Helbig, G. (1991). Wolfgang, Schenkel, Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, Germany.
- Hengirmen M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi*. Engin, Ankara.
- HİRİK, E. (2017). “Türkiye Türkçesinde Eşzamandalık”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 60, s. 205-226.
- Jackendoff, R. S. (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts and London MIT Pres.
- Kara, F. (2016). “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 5, S.3, ss. 1204-1215.
- Kara, G. ve Zieme P. (1970). Fragmente der uigurischen Version des Jin’gangjing mit den Gathas des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Kultur des alten Orients. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 3. Berliner Turfan Texte 1).
- Kara, G. ve Zieme P. (1976). Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Berliner Turfan Texte 7).
- Kara, G. ve Zieme P. (1977). Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pandita und der Manjusrinamasamgiti. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Akademie –Verlag. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfan Texte 8).
- Karaağaç, G. (2013). *Anlam Bilimi ve İletişim*. Kesit, İstanbul.
- (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. TDK, Ankara.
- Kasai, Y. (2008). Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Belgium: Brepols. (Berliner Turfantexte 26)

- Kasai, Y. (2011). Der alttürkische Kommentar zum Vimalakirtinirdesa-Sutra. Belgium: Brepols. (Berliner Turfantexte 29).
- Kasai, Y. (2017). Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen, unter Mitarbeit von Hirotoshi OGIHARA, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium). (Berliner Turfantexte 38)
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş. Metin ve Dizin*. TDK, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1972). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. TDK, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1999). “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler”, *TDAY Belleten*, C: 44, S: 1996, ss. 159-165.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. TDK, Ankara.
- König, G. (1983). “Türkçede Çatı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Özel Sayı), ss. 11-26.
- Kükey, M. (1972). *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*. Olgun Kardeşler, Ankara.
- Le Coq & A. von (1919). Türkische Manichaica aus Chotscho II., Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Le Coq & A. von (1941). Huastuanift. ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch- Turkistan). S. Himran (çev.). Ankara.
- Le Coq & A.von (1922). Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig. Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Le Coq & A.von (1938). Türkçe Mâni Elyazıları (Manicheika) C.1. Fuat Köseraif (çev.), Devlet Basımevi, İstanbul.
- Lübimov, K. (1963). “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, *Türk Dili*, S: 147, ss.150-155.
- Masahiro Shōgaito, Setsu Fujishiro, Noriko Ohsaki, Mutsumi Sugahara, Abdurishid Yakup, (2015). The Berlin Chinese text U 5335 written in Uighur script. A reconstruction of the inherited Uighur pronunciation of Chinese. (Berliner Turfantexte 36).
- Musaoğlu, M. (2008). “Türkçede Çatı”, *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, ss. 207-234.
- Nadelyayev, V. M. vd. (hızl.). (1969). Drevnetyurskiy slovar'. Akademiya Nauk, Leningrad.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ölmez, M. ve Raschmann S-C (haz.). (2002). “Eski Uyğurca Xuanzang Biyografisi, II”. *Splitter aus Gegend von Turfan-Festschrift für Peter ZIEME anlässlich seines 60. Geburtstags*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35 -Ayrıbasım-. İstanbul-Berlin.
- Ölmez, M. ve Röhrborn K. (2001). *Die alttürkische Xuanzan-Biographie III*, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift (Manihaist Uyğurların Tövbe Duası)*. TDK, Ankara.
- Pulkina, İ. M. & Zahava, E. B – N. (1976). *Uçebnik Russkogo Yazıka*. Rucckiy yazık, Moskova.
- Röhrborn, K. (1971). Ein uigurische Totenmese. Text, Übersetzung, Kommenter. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archâlogie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 4. Berliner Turfan Texte 2).
- Röhrborn, K. (1991). *Die Alttürkische Xuazang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad. Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Röhrborn, K. (1996). *Die alttürkische Xuazang- Biographie VIII. Nach dem Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Röhrborn, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- – äzüglä- .Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K., Özertural Z. (2020). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 2: edäd- – ıztä- .Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sevortyan, A.V. (1974-1980). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov C.I-III (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye)*. Nauka, Moskva.
- Sevortyan, A.V. ve Levitskaya, L.S. (1989). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Bukvı “j”, “y”)*. Nauka, Moskva.
- Stachowski, M, (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

- Şçerbak, A. M. (2019). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez (çev.), TDK, Ankara.
- Tekin, Ş. (2015). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. R.T. Karatepe (Hzl.). Dergâh, İstanbul.
- Tenişev, E. R. vd. (1997). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika*. Nauka, Moskva.
- Terbish, B. (2020). *Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı*, TDK, Ankara.
- Tesnière, L. (1965). *Éléments de Syntaxe Structurale*. Librairie C. Klincksieck, Paris.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. Berliner Turfan Texte 3).
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara.
- Toalster, J. P. C. (1977). *Die uigurische Xuan-Zang Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar*. Inaugural- Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades im Fachbereich Sprachen und Kulturen des Mittelmeerraums und Osteuropas der Justus Liebig-Universität Gießen. Hull-England.
- TOGAN, Z. V. (1946). *Umumî Türk tarihî ne giriş I*. Hak Kitabevi, İstanbul.
- Topaloğlu, A. ve Gürlek, M. (2016). *Türkçede Fiiller ve Çatıları*, Kesit, İstanbul.
- Türk Gramerinin Sorunları (Bildiriler)*. (2011). TDK, Ankara.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçim Bilim Temel Kavramlar*. Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Üstünoğlu, K. (2012). “Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?”, *Turkish Studies*, C: 7, S: 2, ss. 7-14.
- W. & Gabain, A. (1929a). *Türkische Turfan-Texte I*, Verlag der Akademie der Wissenschaften. Berlin.
- Wilkens J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig. (Berliner Turfantexte 25).
- Wilkens, J. (2001). *Die drei körper des Buddha (Trikāya)*. Brepols, Belgium. (Berliner Turfantexte 21).
- Wilkens, J. (2017). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien* Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. (Berliner Turfantexte 38)
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch)* Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

- Yakub, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature In Old Uyghur*, Brepols, Turnhout.
- Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*, (Berliner Turfantexte XXXVI).
- Yıldırım, F ve Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Bilge Su.
- Yücel, B. (1999), *Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları, Türk Gramerinin Sorunları II*. TDK, Ankara.
- Zieme, P. (1975a). Manichäische-türkische Texte. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients. Berliner Turfantexte 5).
- Zieme, P. (1985a). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 13).
- Zieme, P. (2000). Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. (Berliner Turfantexte 20).
- Zieme, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus. (Berliner Turfantexte 23).
- Camb. Online Cambridge Dictionary. Retrieved March 10, 2018, from <https://dictionary.cambridge.org/tr/>.
- Etym. Online Etymology Dictionary. Retrieved April 20, 2018, from <https://www.etymonline.com/>.
- TDK. Türk Dil Kurumu Sözlükler. Erişim: 23 Şubat 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=645.

DİZİN

açın- (I), 28, 285
açın- (II), 29, 285
açış-, 29, 94, 95, 97, 271, 285
açıt-, 30, 197, 198, 285
ağıt-, 33, 34, 150, 151, 198, 199, 285
ağrın-, 31, 32, 200, 285, 294
ağtar- / aqtar-, 150, 285
ağtın-, 33, 34, 200, 285
akıl-, 153, 154, 204, 270, 285
akıt-, 201, 202, 203, 285
alık-, 257, 272, 285
asın-, 34, 35, 285
aşuk-, 258, 285
aşun-, 36, 285
aşur-, 36, 130, 259, 285
barın-, 37, 285
bış(u)run-, 38, 285
bışrunul-, 39, 285
bilin-, 42, 43, 285
bodul-, 154, 155, 285
böğün-, 43, 44, 45, 285
bulğaş-, 96, 97, 285
buşrul-, 155, 156, 285
bütür-, 131, 132, 285
egir- / eñir-, 132, 133, 204, 285
egirt-, 134, 204, 205, 285
eltiş-, 97, 98, 99, 285
emter-, 152, 285
ergür-, 135, 208, 245, 285, 293
eritil-, 156, 157, 285
ért-, 134, 135, 136, 137, 206, 207, 208, 285, 293
értür-, 134, 135, 136, 137, 208, 246, 285, 293
ilin-, 45, 46, 47, 101, 285, 293
iliş-, 47, 99, 100, 101, 103, 271, 286, 293
intür-, 231, 232, 233, 286
irintür-, 286
isin-, 47, 48, 49, 286
kaşın-, 49, 50, 286
kalış-, 101, 102, 209, 286
kalıt-, 208, 209, 286
kamıl-, 157, 158, 209, 210, 286
kamıt-, 158, 209, 210, 286
karart-, 210, 286
karış-, 102, 103, 104, 286
keçür-, 14, 137, 138, 139, 263, 286, 293
kédil-, 159, 160, 286
kelür-, 139, 140, 286

keñür-, 140, 141, 286
keriş-, 104, 105, 286
kısıl-, 160, 161, 286
kıyıl-, 162, 163, 286
kiriş-, 105, 106, 286
kodur-, 141, 142, 286
korķ-, 259, 260, 272, 286
körün-, 51, 52, 286
kurul-, 163, 164, 286
kükül-, 164, 165, 270, 286
küreş-, 106, 107, 213, 271, 286
küret-, 108, 211, 212, 213, 267, 286
oğşat-, 213, 214, 286, 293
osuş-, 108, 286
öçeş-, 108, 109, 286
ögretin-, 52, 53, 286
ögüş-, 110, 286
örlet-, 214, 215, 216, 267, 286
ötgür-, 2, 246, 247, 248, 269, 286
ötün-, 54, 55, 56, 248, 265, 286, 293
salın-, 59, 60, 61, 62, 235, 287
saltur-, 61, 234, 235, 287
san-, 218, 287
sasıt-, 218, 219, 287
sat-, 216, 217, 287
savıl-, 165, 287
sergür-, 167, 248, 249, 250, 287
seril-, 166, 167, 287
seşil-, 167, 168, 169, 287
sıgın- / sıkın-, 61, 287
sıgur-, 62, 143, 144, 287
sıkan-, 62, 63, 287
sıkıl-, 169, 170, 172, 287, 293
siñür-, 144, 145, 287
sokuş-, 110, 112, 113, 287
solan-, 63, 64, 287
soyuk-, 260, 261, 287
talaş-, 113, 114, 287
tañıl-, 171, 172, 287, 293
tapın-, 64, 65, 66, 287
tarık-, 152, 153, 261, 262, 287
tarķar-, 152, 153, 261, 287
tartıl-, 68, 172, 173, 174, 287
tartın-, 2, 66, 67, 68, 174, 287
tavran-, 68, 69, 70, 71, 287
tebret- / tepret-, 219, 287
tegıl-, 174, 175, 287
tegin-, 69, 70, 287
tegiş-, 71, 114, 115, 175, 176, 177, 287
teğsil-, 71, 115, 175, 176, 177, 287

tıkıl-, 177, 178, 179, 287, 293
tikileş-, 115, 116, 287
todğur-, 251, 287
tokın-, 71, 72, 73, 288
tolğan-, 73, 74, 221, 288, 293
tolğat-, 220, 221, 288, 293
toşğur-, 252, 288
tozıt-, 221, 222, 288
töşen-, 74, 75, 288
tun-, 76, 77, 288
turğur-, 22, 252, 253, 254, 255, 269, 288
turul-, 118, 179, 180, 181, 255, 288, 294
turuş-, 116, 117, 181, 255, 288, 294
tutul-, 119, 181, 182, 194, 288
tutuş-, 118, 119, 183, 193, 194, 288
tutuz-, 120, 191, 192, 193, 194, 196, 268, 288
tuyun-, 77, 78, 288
tütüş-, 120, 121, 288
udın-, 78, 79, 288, 294
udıt-, 79, 222, 223, 288, 294
udun-, 79, 80, 81, 82, 197, 288
uduz-, 194, 195, 196, 197, 268, 288
uğraş-, 121, 122, 288
uğun-, 82, 83, 288
ulan-, 83, 84, 123, 288
ulaş-, 84, 122, 123, 124, 288
urul-, 87, 183, 184, 185, 288
urun-, 84, 85, 86, 185, 288
uzat-, 223, 224, 225, 288
üklit-, 225, 226, 288
üntür-, 235, 236, 237, 266, 288
üzül-, 185, 186, 187, 288
yadın-, 87, 88, 288
yağtur-, 237, 238, 266, 288
yalğantur-, 239, 288
yamaş-, 124, 125, 288
yantur-, 240, 241, 242, 288
yapın-, 88, 89, 127, 289
yapış-, 89, 125, 126, 127, 289
yaran-, 89, 90, 92, 128, 289
yaraş-, 90, 92, 127, 128, 129, 230, 289
yarat-, 90, 92, 128, 129, 226, 227, 228, 229, 230, 289
yaratın-, 90, 91, 92, 289
yarman-, 92, 93, 94, 275, 289
yavaltur-, 242, 243, 244, 289
yavrit-, 230, 231, 289
yazıl-, 15, 187, 188, 289, 294
yètil-, 188, 189, 190, 289
yètür-, 146, 147, 148, 149, 150, 189, 289, 293
yolan-, 289

yöleştür-, 149, 244, 245, 289, 293
yöleşür-, 149, 150, 245, 289, 293
yuvul-, 190, 191, 289

FARKLI KÖK YA DA GÖVDELERDEN AYNI ANLAMA GELEN ÇATI EKLI FİİLLERİN DİZİNİ

acı çektiirmek

tañ- ‘sıkıştırmak’
tıķ- ‘sıkıştırmak’

tañıl- ‘acı çekmek’
tıķıl- ‘üzülmek’

acı çekmek

tolğa- ‘dolamak’
tolğa- ‘dolamak’

tolğan- ‘acı çekmek’
tolğat- ‘acı çektiirmek’

af dilemek, affetmek

öt- ‘bir yerden bir yere geçmek’
ért- ‘bir yerden bir yere geçmek’
kéç- ‘bir yerden bir yere geçmek’

ötün- ‘af dilemek’
értür- ‘affetmek’
kéçür- ‘affetmek’

başarmak

ér- ‘ulaşmak’
yét- ‘ulaşmak’

érgür- ‘başarmak’
yétür- ‘başarmak’

(bir kimseye) bağlanmak

il- ‘tutmak, yakalamak’
il- ‘tutmak, yakalamak’

ilin- ‘(bir kimseye) bağlanmak’
iliş- ‘(bir kimseye) bağlanmak’

karşılaştırmak

oğşa- ‘banzemek’
yöleş- ‘banzemek’
yöleş- ‘banzemek’

oğşat- ‘karşılaştırmak’
yöleşür- ‘karşılaştırmak’
yöleştür- ‘karşılaştırmak’

(nefes vb.) daralmak

sıķ- ‘sıkmak, sıkıştırmak’
tañ- ‘sıkmak, sıkıştırmak’

sıķıl- ‘daralmak’
tañıl- ‘(nefes vb.) daralmak’

rahatlamak

seş- ‘çözmek’
yaz- ‘çözmek’

seşil ‘rahatlamak’
yazıl- ‘rahatlamak’

sönmek

udı- ‘uyumak’
udı- ‘uyumak’

udın- ‘sönmek’
udıt- ‘sönmek’

üzmek

agrı- ‘ağrımak’
agrı- ‘ağrımak’

agrın- ‘üzmek’
agrıt- ‘üzmek’

yüzleştirmek

tur- ‘durmak’
tur- ‘durmak’

turul- ‘karşılaştırmak, yüzleştirmek’
turuş- ‘karşılaştırmak, yüzleştirmek’

